

अनुक्रमणिका ।

पृष्ठम् ।

१. श्रीदुर्वासोविरचितं त्रिपुरमहिमस्तोत्रम्, नित्यानन्द- विरचितया व्याख्यया समन्वितम्	१
२. खड्गशतकम्, सटीकम्	३९
३. श्रीदक्षिणामूर्तिविरचिता लोकोक्तिमुक्तावली	७८
४. श्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीत आनन्दसागरस्तवः	९१
५. श्रीलोलिम्बराजकृतं हरिविलासम्	११२
६. गोस्वामिश्रीयुतजनार्दनमहृप्रणीतं शृङ्गारशतकम् ...	१५७
७. दैवतश्रीसूर्यकविविरचितं रामकृष्णविलोमकाव्यम्, सकृतटीकया समेतम्	१७२

श्रीमातस्त्रिपुरे परात्परतरे देवि त्रिलोकीमहा-

सौन्दर्यार्णवमन्यनोद्भवसुधाप्राचुर्यवर्णोज्ज्वलम् ।

उद्यद्भानुसहस्रनूतनजपापुष्पप्रभं ते वपुः

स्नान्ते मे स्फुरत् त्रिलोकनिलयं ज्योतिर्मयं वाक्यम् ॥ १ ॥

हे श्रीमातः, ते वपुर्मे स्नान्ते स्फुरत् । कथंभूतं वपुः । उद्यद्भानुसहस्रनूतन-
जपापुष्पप्रभम् । पुनः कीदृशम् । त्रिलोकीमहासौन्दर्यार्णवमन्यनोद्भवसुधाप्राचुर्य-
वर्णोज्ज्वलम्, त्रिलोकनिलयम्, ज्योतिर्मयम्, वाक्यं चेत्यन्वयः । हे श्रीमातर्हं
धीजननि । हे त्रिपुरे त्रितयमात्ररूपे । परात्परतरे सूक्ष्मात्सूक्ष्मे । देवि दिव्यकीडा-
रसपरे । त्रिलोकीमहासौन्दर्यार्णवमन्यनोद्भवसुधाप्राचुर्यवर्णोज्ज्वलम् त्रिलोकी
त्रयाणां लोकानां समाहारस्तस्या महासौन्दर्यमेवाणवस्वन्मन्यनोद्भवायाः सुधायाः
प्राचुर्यस्य यो वर्णोऽयुज्ज्वलत्वं पद्वत्, इत्यनेन वागमवकूटदेवताभावना
प्रतिपादिता । उद्यद्भानुसहस्रनूतनजपापुष्पप्रभम् उद्यद्भानवो बालार्कस्तेषां
सहस्राणि नूतनजपापुष्पाणि च अनुदितसूर्यकालीनो जपापुष्पाणि च तेषां प्रभेद
प्रभा यस्य, इत्यनेन कामराजकूटदेवताभावना प्रतिपादिता । हे श्रीमहात्रिपुरसु-
न्दर्याः । वपुः स्वरूपम् । स्नान्ते हृदये । मे उपासकस्य । स्फुरत् भावनागोचरं
भवत् । त्रिलोकनिलयम् त्रिलोकं नितरां लीयते यस्मिन्, यच्छायायां ममं भवति ।
अथवा त्रिलोकस्य निलयमुत्पत्तिस्थानं कामकरूपम् । वामकेश्वरतन्त्रादौ काम-
कलाक्षरादेव स्रष्टादेरुक्तत्वात् । एतद्विवरणं कामराजकूटप्रभाववर्णने षष्ठ्योके
वक्ष्यति च । ज्योतिर्मयं ज्योतीषि सूर्याभिसोमासीनि तन्मयम् । वाक्यं
परापश्यन्तीमभ्यभावैश्वरीरूपम् । तृतीयकूटस्य सौभाग्यप्रदत्वाज्योतिर्मयत्वं
सारसतत्वाद्वाक्यत्वं च ज्योतिषः सामयत्तु शुरुभास्वरत्वात् । अनेन तृतीयकूट-
भावना प्रतिपादिता । एवं महात्रिपुरसुन्दरीरूपस्य त्रिविधभावनयावश्यं सौभाग्यं
वाक्प्रदत्वं प्रतिपादितम् । सतः परं विशोद्धारपक्षे व्याख्यातम् । तत्र श्री
श्रीबीजम्, मा माया बीजम्, अतोऽतः परं त्रिपुरा त्रिवीजवती । बाला-
द्वयं तु संप्रदायबलादन्तर्मुखैरेव ज्ञेयम् । इं प्रणवः । एतद्विवरणमष्टमश्लोक-
व्याख्याने स्फुटीभविष्यति । परात् मायाबीजात्परतरा लक्ष्मीः श्रीबीजं देवीति

संयुद्धिः । त्रिलोकी त्रिकूट तत्साश्रितयस्मात्कृतयत्ना कूटत्रयेण लोकत्रयव्याप-
कता प्रसिद्धेन । सौन्दर्यपदेन बालायास्तृतीयं कूटमुद्धतम् । अर्णवोद्भवसुधा-
प्राचुर्यवर्णोज्ज्वलमिति पदेन बालाया वाग्मवत्त्वं सूचितं तस्यामृतमयत्वेन वाक्प्र-
दत्त्वात् । उद्यदादिपदेन बालायाः कामकूटत्वं संभावितं तस्य सिन्दूरवर्णत्वेन
मङ्ग्यप्रदत्त्वात् । ते वपुरिक्षनेन मायापीनं स्यान्ते स्वसा विद्याया अन्ते ये
द्वयत्र मासब्देन धीयीजम् । ईशब्दः कामकलावाचकः । एवंरूपं महाविद्या-
भीषोटशाश्वरीस्वरूपं साधकस्य हृदये स्फुरत्विति । इदं सर्वयैव गोप्यमपि मया
सांकेतिकशब्दैः सिद्धानां साधकानां परितोषाय प्रकटीकृतम् ॥

इदानीं मूलाधारचक्रस्थितां सकलविद्यामन्त्रचक्रकारणभूतां मूलाधारादि-
पञ्चमिभेदेन क्रमेण सहस्रदलकमलकर्णिकान्तमहामध्यत्रिकोणसिंहासननिविष्टां
चिद्गुणिणीं प्रलौति—

आदित्तान्तसमस्तवर्णसुमणिप्रोते वित्तानप्रमे

ब्रह्मादिप्रतिमाभिकीलितपदाधारास्तकशोचते ।

ब्रह्माण्डात्ममहासने जननि ते मूर्ति भवे चिन्मयी

सौपुण्यायतपीतपद्मजमहामध्यत्रिकोणस्थिताम् ॥ २ ॥

हे जननि, सौपुण्यायतपीतपद्मजमहामध्यत्रिकोणस्थितां ते मूर्ति ब्रह्माण्डात्म-
महासनेऽहं भवे इत्यन्वयः । आदित्तान्तसमस्तवर्णसुमणिप्रोते आद्योऽकारादयः,
शान्ताः क्षकारान्ताः समस्ताः पञ्चाशद्गणाः स्वरव्यञ्जनात्मकास्त एव सुमनयो
सुधाफलप्रायास्तो प्रोता शुम्भिता यस्मिन् । वित्तानप्रमे वित्तानवात्रमा शोभा
यस्य, अत्युज्ज्वलत्वात्तिमिरतृत्वाच्च । ब्रह्मादिप्रतिमाभिकीलितपदाधारात्म-
कशोचते ब्रह्मादिप्रतिमाभिरभिकीलिता मण्विताः पदाधाराणां षोडशदलद्वि-
लान्तचक्राणां कक्षाः कर्णिकास्त्वप्यप्रदेशास्तत्रोचते । ब्रह्माण्डात्ममहासने
ब्रह्माण्डं ब्रह्मरन्ध्रस्थानं तत्राग्नं नाम सहस्रदलं कमलं तत्र महासनं तदन्तर्गत-
कर्णिकामध्यवर्ति महात्रिकोणं तत्रैव महासनं तस्मिन् । मूर्ति कुण्डलिनीरूपा चिन्मयी
ज्ञानात्मिका सौपुण्यायतपीतपद्मजमहामध्यत्रिकोणस्थिता सौपुण्यं सुपुण्यावन्धि
आयतं विस्तृतं पीतं हृदिग्रामं पद्मं कमलं तस्मिन्महामध्यं कर्णिकास्थानं तत्र
त्रिकोणमध्यादिवर्णमयत्रिरैवं तत्र स्थितां तत्रत्यविन्दुरुपस्यंमूर्तिं परियेष्य
पार्थविवलयेन सुखगीमिष सुतामिति । सखत्तवर्णसुमणिप्रोत इति कोऽर्थः—

ब्रह्माण्डान्जमहाघनं नाम सहस्रदलं कमलं तस्य बालरूपा सुषुम्णानासी मूला-
धारचतुर्दलकमलान्तर्गतं त्रिकोणं कन्दरूपं षडधारकमलपत्रेषु ते षयाशद्वर्णाः
स्थूलवर्णकारणभूता देहे प्राणप्रवेशावधि प्राणनिर्गमनकालपर्यन्तं सर्वदैव मणि-
वत्कीलितप्रायासिष्ठन्तीत्यर्थः । सांप्रदायिकैर्यदन्तर्मांलया जपः क्रियते तदा
सुषुम्णां स्वस्थाने परिभाष्येकषयाशन्मातृकावर्णान्गणीन्विभाव्य मूलाधारादि-
ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तमकारादि क्षकारान्तं मनसा प्रजप्य पुनः क्षकारमारभ्य ब्रह्मरन्धा-
न्मूलधारपर्यन्तं च प्रजप्य शतसंख्या समाप्यते, [ते]न विद्या वीर्यवती भवतीति ।
इदं परमरहस्यं गुह्याद्गुह्यं शिष्टानां साधकानां परितोषार्थमत्र लिखितं शुभभिः
क्षन्तव्यम् । यथाश्रुतोऽर्थस्तु मुनीनां योगीश्वराणां संभवत्येव । यदा योगाग्निना
परिपुष्टानना कुण्डलिनी शक्तिर्मूलाधारादद्योगतत्रिकोणादुत्थाय षडधारभेदेन
कमेण सुषुम्णारन्ध्रद्वारा सहस्रदलकमलं प्राप्य परिभ्रमति तदा तदन्तर्गतविच्च-
न्द्रमण्डलस्यावितामृतविन्दुरूपमातृकाधराणि सुषुम्णाख्यब्रह्मसूत्रद्वारा तत्तदाधा-
रगततत्तदेवताभिरेकपूर्वकमूलाधारत्रिकोणपर्यन्तं निरन्तरं परिगलन्ती तस्मिन्काले
सहस्रदलकमलरूपवितानमभ्यगतसुषुम्णाब्रह्मसूत्रे सुक्तामणिश्रोतस्त्रूपता भातीति ।
षडधारवर्णेन तत्तत्क्षणे चित्तनिवेशनफलं चोक्तं नागमैः—‘अथाधारपङ्केरुहा-
प्यत्र वक्ष्ये सुषुम्णान्तरस्थानि संक्षेपतोऽहम्’ इत्यादि, ‘पुनस्तथापनमप्ययोऽभ्युत्तस्य’
इत्यन्तं निपुरासारे षष्ठमण्डलस्यादितो द्रष्टव्यमिति ॥

अतः परं सकलसन्द्वजालप्रकाशार्कसंकेतसारविद्याभिभूतं केवलं द्वादशक्षर-
रूपं वाग्भवमभिवन्दनपूर्वकं प्रसूति—

वन्दे वाग्भवमैन्दवात्मसदृशं वेदादिविद्यागिरो

भाषा देशसमुद्भवाः पशुगतादलन्दांसि सप्त खरान् ।

तालान्मञ्च महाध्वनीन्मकटयत्यात्मप्रसारेण य-

चङ्गीजं पदवाक्यमानजनकं श्रीमातृके ते परम् ॥ ३ ॥

हे श्रीमातृके, ते तद्वाग्भवं बीजमहं वन्दे । कथंभूतम् । ऐन्दवात्मसदृशम् ।
पुनः कथंभूतं तत् । यदात्मप्रसारेणेदं सर्वं शब्दजालं प्रकटयति । पुनः कीदृ-
शम् । पदवाक्यमानजनकम् । इत्यन्वयः । वन्दे अभिवाद्यामि । वाग्भवमृम्य-
जु-साम्राभावक्षरत्रयसमुदायरूपम् । ऐन्दवात्मसदृशम् इन्दोरिदमैन्दवं चन्द्र-
मण्डलं तस्मात्मा श्रमृतं तत्सदृशम्, वाग्भवस्याप्यमृतप्रायाक्षरस्यावित्वात् ।

वेदादिविद्यागिरो वेदस्मृतिशास्त्रपुराणागमादीनां शब्दपारावाररूपाः । भाषाः संस्कृतप्राकृतपैशाचिकाः । देशसमुद्भवास्तत्तद्देशगतमनुष्याणां कवित्वव्यवहारक्षमाः । पशुगताः पशुपक्षिव्यवहारयोग्याः । छन्दांसि अनुष्टुपादीनि । सप्त स्वरान् निपादादीन् । तालान् ध्रुवाद्यान् । पञ्च महाध्वनीन् मेर्यादीन् । प्रकटयति व्यचीकरोति । आत्मप्रसारेण आत्मनोऽमृतस्य प्रसारः प्रसवणं तेन । यत् यस्मात् । सर्वं शब्दजालं प्रसरति । तत् तस्मात् । बीजं बीजप्राथम्यम् । पदवाक्यमानजनकं पदमक्षरसमुदायरूपम्, वाक्यं पदसमुदायरूपम्, मानानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दादीनि, तेषां जनकं प्रादुर्भावकारकम् । श्रीमातृके सकलशब्दजालमातृभूते । पञ्चाशद्गणरूपायाः परमुत्कृष्टम् ॥

पूर्वं संकेतधारविद्यादिभं वाग्भवं प्रणम्येदानीं चतुर्विधपाण्डित्यमहाकाव्यरचनसामर्थ्यप्रदं बालाविद्यादिभं वाग्भवं प्रस्तौति—

त्रैलोक्यस्फुटमन्त्रतन्त्रमहिमां नाप्नोति शश्वद्विना

यद्वीजं व्यवहारजालमखिलं नास्त्येव मातस्तव ।

तज्जाप्यस्मरणप्रसक्तिसुमतिः सर्वज्ञतां प्राप्य कः

शब्दब्रह्मनिवासमूतवदनो नेन्द्रादिभिः स्पर्धते ॥ ४ ॥

हे मातः, तव तद्वाग्भवबीजं विना कोऽपि त्रैलोक्यस्फुटमन्त्रतन्त्रमहिमां शश्वन्नाप्नोति । किञ्च तव तद्वीजं विना लोकेष्वखिलं व्यवहारजालं नास्त्येव । अन्यच्च तज्जाप्यस्मरणप्रसक्तिसुमतिः सन् सर्वज्ञतां प्राप्येन्द्रादिभिः सह को न स्पर्धते । अपि तु स्पर्धते (त ए) वेत्यन्वयः । त्रैलोक्यस्फुटमन्त्रतन्त्रमहिमां त्रैलोक्ये स्वर्गमृत्युपातालेषु स्फुटा (दां) शृङ्गारमनुष्यमनोरजनयोग्या (स्यां) मन्त्राणामुपदिष्टानुपदिष्टानाम्, तन्त्राणां पठितानाम्, महिमां सामर्थ्यम् । मन्त्राणां सामर्थ्यं शापानुग्रहादिकम् । तन्त्रसामर्थ्यं व्याख्यातृत्वम् । नाप्नोति कश्चिदपि नावगच्छतीत्यर्थः । शश्वजिरन्तरम् । तद्वीजं विना वाग्भवबीजसाधनमन्त्रेण । व्यवहारजालं तून्धानोपवेशनदानोपादानकयविकयशुद्धाशुद्धाद्यपारम् । अखिलं सांसारिकपारमार्थिकम् । (तद्वीजं विना) नास्त्येव न संभवत्येव । एवकारोऽत्रान्ययोगव्यवच्छेदार्थकः । मातर्जननि, तव वागीश्वर्याः । तज्जाप्य-

स्मरणप्रसक्तिसुमतिस्तस्य वाग्भवस्य जाप्यं विष्णुक्तप्रकारेण स्मरणं यदा तदा शयनोपवेशनभ्रमणकालेऽपि मानसिकमेव तत्र प्रसक्तिस्वरूपता तथा सुमतिः सर्वज्ञाभाभिनिविष्टः । सर्वज्ञतां वागीधरताम् । प्राप्य लब्ध्वा । कः यः कथित् । शब्दब्रह्मनिवासभूतवदनः शब्दब्रह्म सकलप्राणिगतचैतन्यभूता पिच्छक्तिः तस्या निवासभूतं मन्दिरप्रागं वदनं यस्य । नकारोऽत्राप्रसक्तिनिरासकः । इन्द्रादिभिः सुरेशमुखैः सह स्पर्धते ईर्ष्यां कर्तुं क्षमते । 'अकारो वै सर्ववाक्' इति श्रुतेः ॥

पूर्वसिन्धोके संपूर्णं वाग्भवं स्तुत्वेदानीं वाग्भवकूटोपरितनमात्रां कुण्डलिनीं प्रसूति—

मात्रा यात्र विराजतेऽतिविशदा तामष्टधा मातृकां
शक्तिं कुण्डलिनीं चतुर्विधतनुं यस्तत्त्वविन्मन्यते ।
सोऽविद्याखिलजन्मकर्मदुरितारण्यं प्रबोधाग्निना

मसीकृत्य विकल्पजालमखिलं मातः पदं तद्व्रजेत् ॥ ५ ॥

हे मातः, अत्र या मात्रा विराजते तां कुण्डलिनीं शक्तिमष्टविधमातृकां च यो मन्यते, य तत्पदं व्रजेदित्यन्वयः । मात्रा या सामवेदायक्षररूपा षीजाङ्कुर-
प्राया विश्वप्रपञ्चस्य मातृभूता । अत्र वाग्भवे । विराजते विद्योतते । अतिविशदा विस्पष्टा । तां मात्राम् । अष्टधा ब्रह्मिण्यादिवर्गष्टकरूपेण । मातृकामेकपञ्चाश-
द्वर्णमयीम् । शक्तिं सृष्टिस्थितिसंहतिक्रमेसमर्थाम् । कुण्डलिनीं सर्वप्राणिमूला-
धारवासिनीम् । चतुर्विधतनुमिसूर्यसोमसमष्टिरूपेण, अत्रिकुण्डलिनी मूलाधारैः,
सूर्यकुण्डलिनी हृदये, सोमकुण्डलिनी भूमध्ये, समष्टिकुण्डलिनी मूलाधाराधोगत-
वाग्भवाकारत्रिकोणे । यः सांप्रदायिकः । तत्त्वविद् आराध्यमुखादवगताक्षेपपर-
मार्थः । मन्यते जानाति । नावयतीति यावत् । स एवं मननपरायणः । अवि-
द्याखिलजन्मकर्मदुरितारण्यम् अविद्यासांसारिकी बुद्धिः, अखिलजन्मानि भावीनि
द्विपदचतुष्पदोरगादीनि, अखिलकर्माणि संचितारण्यानि, अखिलदुरितानि
ज्ञाताज्ञातकृतानि तेषामरण्यं भयानकत्वात् । प्रबोधाग्निना विज्ञानानलेन भस्मी-
कृत्य निर्दग्ध्या(त्) । विकल्पजालं कल्पनानानावासनाः । अखिलं सांसारिकपार-
मार्थिकम् । मातर्जननि । पदं स्थानम् । तदनिर्वचनीयम् । सर्वं संमतम् । तत्त्वं
च नागभैः—'एतस्याः परतः परात् परतरं निर्वाणशक्तेः पदं शैवं शाश्वतम-

प्रमेयमचलं निलोदितं निर्मलम् । तद्विष्णोः पदमित्युच्यन्ति बुधियः केचित्पदं
ब्रह्मणः केचिद्वृक्षपदं निरञ्जनपदं केचिन्निरालम्बनम् ॥' इति । व्रजेत् प्राप्नुयात् ॥

इदानीं संकेतसारविद्यायां द्वितीयाश्वरं कामबीजत्वेन प्रस्तौति—

तैत्ते मध्यमबीजमम्ब कलयाम्यादित्यवर्णं क्रिया-

ज्ञानेच्छादिमनन्तशक्तिविभवव्यक्तिं व्यनक्ति स्फुटम् ।

उत्पत्तिस्थितिकल्पकल्पिततनु स्वात्मप्रसारेण य-

त्काम्यं ब्रह्महरीश्वरादिविबुधैः कामं क्रियायोजितैः ॥ ६ ॥

हे अम्ब, तैत्ते मध्यमबीजमादित्यवर्णं क्रियाज्ञानेच्छादिमुत्पत्तिस्थितिकल्प-
कल्पिततनु ब्रह्महरीश्वरादिविबुधैः । काम्यं चाहं कलयामि । कथंभूतं तत् ।
यरस्फुटमनन्तशक्तिविभवव्यक्तिं व्यनकीत्यम्बयः । तत् तस्मात् । ते संकेतसा-
रायाः । मध्यमबीजं केवलेकाररूपम् । अम्ब जननि, कलयामि जानामि ।
आदित्यवर्णं बालार्कनिभम् । क्रियाज्ञानेच्छादिम् इच्छाशक्तिज्ञानशक्तिक्रियाश-
क्तीनां निदानभूतम् । एतासां कामकलाबिन्दुत्रयाभिर्भूतत्वात् । अनन्तशक्ति-
विभवव्यक्तिम् अनन्तानां शक्तीनां विभवः सामर्थ्यं तस्य व्यक्तिर्ज्ञानम् । व्यनक्ति
प्रकटीकरोति । स्फुटं प्रत्यक्षतया । उत्पत्तिस्थितिकल्पकल्पिततनु उत्पत्तिः सृष्टिः,
स्थितिः पालनम्, कल्पः संहारः, तेषु कल्पिताः प्रादुर्भाविताः वामाज्येष्ठारौद्री-
प्रधानाः ब्रह्मविष्णुब्रह्माणां तनवो येन । स्वात्मप्रसारेण स्वस्य कामकलाश्वरस्य,
आत्मा धामत्रयरूपं बिन्दुत्रयम्, तस्य प्रसारः स्फुरणम् । इदमुपलक्षणम्—
कामकलाश्वरस्य त्रितममात्रकारणत्वेन इच्छा ज्ञानक्रिया वामाज्येष्ठारौद्रीप्रधाना
ब्रह्मविष्णुब्रह्माः सूर्यसोमाग्रयः अकारोकारमकाराः । लोकत्रयं पीठत्रयं क्षेत्रत्रयं
कालत्रयं वेदत्रयं ऋषित्रयं खरत्रयं च सर्वमुत्पन्नमित्यष्टादशश्लोके वक्ष्यति । यत्
यस्मात्कारणात् । काम्यमुपालम् । ब्रह्महरीश्वरादिविबुधैः आदिशब्देन इन्द्रचन्द्र-
उर्वारसूर्याः । अन्यैश्च । कामं निधितम् । क्रियायोजितैः क्रियाः सृष्टिस्थितिसंह-
तिरूपाः, तासु योजितैर्नियमितैः । एतद्विषयं वामकेश्वरतन्त्रे विसरणेष्टम् ।
मयात्र ग्रन्थगौरवमयात्र निरूप्यते । शयना कलयामि कदाचिद्विचारयुक्तं करोमि ।
तेन बालाया मध्यमबीजं कामराजाख्यं भवति ॥

अत एव तत्कामराजगीजसामर्थ्यवर्णनपुरःसरं तमेव प्रणमति—

कामान्कारणतां गतानगणितान्कार्यैरनेकैर्मही-

मुख्यैः सर्वमनोगतानभिगतान्मानैरनेकैः स्फुटम् ।

कामक्रोधसुलोभमोहमदमात्सर्यारिपटूं च य-

द्भीजं औजयति प्रणौमि तदहं ते साधु कामेश्वरि ॥ ७ ॥

हे कामेश्वरे, तव तद्भीजमहं प्रणौमि । तव किंभूतम् । यत् कारणतां गतान् कामान् महीमुख्यैः कार्यैः सहापि गतान् कामान्मानैः सह कामाद्यरिपटूं च ब्राज-
यतीत्यन्वयः । कामान् ब्रह्मादिकानां सामर्थ्यरूपान् । कारणतां गतान् तत्त-
त्कार्यानुकूलान् । अगणितानसंख्यातान् । कार्यैर्मनोगतैः । अनेकैर्नानाविधैः ।
महीमुख्यैः पृथिव्यादिकैः । सर्वमनोगतान्सर्वप्राणिवितस्थान् । अभिगतान्हातान् ।
मानैः प्रत्यक्षादिभिः । अनेकैर्वैदशास्त्रपुराणोक्तैः । स्फुटं प्रव्यक्तम् । कामक्रोध-
सुलोभमोहमदमात्सर्यारिपटूं ज्ञानिनामावरकत्वादित्वमेतेषाम् । सांसारिकाणां
स्थितिकारित्रम् । चकारः समुचये । यत् ककारलकारसहितं भीजं कामकूटम् ।
औजयति पोषयति । प्रणौमि प्रकर्षेण नमस्करोमि । अहं ह्योत्रकर्ता ते बाला-
विद्यायाः । साधु सर्वोत्कृष्टम् । कामेश्वरि कामकूटाधिदेवते ॥

इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन पुनरपि संकेतसारविद्यायाः कामकलारूपमध्य-
मगीजसाहित्यमपूरकत्वेन विशिष्टज्ञानप्रकाशकत्वं प्रणवत्वं च प्रतिपादयति—

यद्भक्त्यासितकामपूरणचणस्वात्मप्रभावं महा-

जाव्यध्वान्तनिवारणैकतरणिज्योतिःप्रबोधप्रदम् ।

यद्देवेषु च गीयते श्रुतिमुखं मात्रात्रयेणोमिति

श्रीविद्ये तव सर्वराजवशकृत्तत्कामराजं भजे ॥ ८ ॥

हे श्रीविद्ये, तव तत्कामराजमहं भजे । (तत् तस्मात्) यद्यस्मात् भक्त्यासित-
कामपूरणचणस्वात्मप्रभावम् । कथंभूतम् । जाव्यध्वान्तनिवारणैकतरणिज्योतिः ।
शुनः कथंभूतम् । प्रबोधप्रदम् । यद्देवेषु मात्रात्रयेण 'ओम्' इति गीयते । अत
एव श्रुतिमुखम् । शुनः कथंभूतम् । सर्वराजवशकृदित्यन्वयः । यत् यस्मात् ।

१. 'तन्नमि संप्रणीमि तदहं ते कामराजाभिषम्' ख. २. 'पूर्णचरण' ख.

कामराजं द्वितीयम् । भष्माखिलकामपूरणचणखात्मप्रभावं भक्षानामुपासकानाम्,
अखिलाः सर्वे, कामा मनोरथाः, तेषां पूरणं संपादनम्, तत्र चणो दक्षः स्वात्म-
प्रभावः स्वस्य कामकलाबीजस्य आत्मा बिन्दुत्रयम्, तस्य प्रभावः प्रसारः पूर्वो-
क्तवामादि ब्रह्मादिदेवतात्रयं विद्यते यस्मिन् । महाजाप्यध्वान्तनिवारणैकतरणि-
ज्योतिः महाजाप्यमज्ञानम्, तदेव ध्वान्तमन्धकारः, तस्य निवारणं विनाशनम्,
तत्रैकमद्वितीयम्, तरणिज्योतिरिव तरणिः सूर्यः, तस्य ज्योतिः प्रकाशस्तद्वत् ।
प्रबोधप्रदं प्रकर्षेण बोधस्तत्त्वज्ञानं प्रददाति प्रकर्षेण निश्चयेनोत्पादयतीति । यत्
यस्मात् । तुरीयस्वरूपम् । वेदेषु वेदाध्ययनारम्भसमयेषु । चकारः समुच्चये ।
गीयते उधार्यते । श्रुतिमुखं वेदादिभूतम् । मात्रात्रयेण अकारोकारमकाराक्षर-
त्रयेण । ओमिति । श्रीविद्ये संकेतसारे । तव त्र्यक्षर्याः । सर्वराजवशकृत् । सर्वे
जीवाः राजानश्च, वशं करोति । तत् पूर्वोक्तम् । कामराजं कामराजसंज्ञम् । भजे
सेवे । मात्रात्रयेणेति श्लोऽर्थः—कामकलाक्षरस्य बिन्दुत्रयात्मकत्वेन बिन्दुत्रयस्य
सूर्यबोभामित्वेन सोमसूर्यामीनामकारोकारमकारात्मता सर्वाप्रागमेषु दृष्टेस्तेतत्सर्वं
त्रिकात्मकं कामकलाक्षरे विधान्तमिति प्रणवेनापि कामकलाक्षरमेव गीयत
इति तात्पर्यम् ॥

अतः परं संकेतसारविद्यायास्तृतीयबीजस्योद्धारं कामकलासाम्यतां ब्रह्मात्म-
कतां चिद्रूपतां च प्रतिपादयति—

यत्ते देवि तृतीयबीजमनलज्वालावलीसंनिभं

सर्वाधारतुरीयबीजमपरं ब्रह्माभिधाशब्दितम् ।

मूर्धन्यान्तविसर्गमूपितमैहौकारात्मकं तत्परं

संविद्रूपमनन्यतुल्यमहिम खान्ते मम द्योतताम् ॥ ९ ॥

हे देवि, तत्ते तृतीयं बीजं मम खान्ते द्योततामित्यन्वयः । यत् वक्ष्यमाण-
रूपम् । ते तव । देवि प्राग्वत् । तृतीयं तार्तीयम् । बीजं बीजाक्षरम् । अनल-
ज्वालावलीसंनिभम् अनलस्य बद्धेः, ज्वालाः शिखाः, तासामावडी धेन्वी, तस्या
निमेष प्रभा विद्यते यस्मिन् । सर्वाधारतुरीयबीजं सर्वस्य विश्वस्याधारभूतं त्रिको-
णरूपं तेनेकाराक्षरं तस्य तुरीयमौकारः धारणम् । अपरं द्वितीयम् । ब्रह्माभिधा-

शब्दितं ब्रह्मेतिनाम्ना संकेतितम् । मूर्धन्यान्तविसर्गभूषितमहोकारात्मकम् मूर्धन्यं
 बिन्दुरन्ते मस्तके यस्य विसर्गभूषितं विसर्गेण बिन्दुभ्यां भूषितं युक्तं अत एव
 महोकारात्मकं । महत्त्वं तस्य बिन्दुत्रयसहितत्वात् । तत् पूर्वोक्तम् । परमुत्कृष्टम् ।
 पराख्यमिति यावत् । संविद्रूपं ज्ञानात्मकम् । अनन्यतुल्यमहिम अनुलभभावम् ।
 स्वान्ते हृदये । मम तवाराधकस्य । द्योततां भासताम् ।

इदानीं बालायास्तृतीयं बीजं पराशक्तिरूपेण नमस्करोति—

सर्वं सर्वत एव सर्गसमये कार्येन्द्रियाप्यन्तरा

तत्तद्व्यहृषीककर्मभिरियं संव्यश्रुवाना परा ।

वागर्थव्यवहारकारणतनुः शक्तिर्जगद्यापिनी

यद्बीजात्मकतां गता तव शिवे तन्नोमि बीजं परम् ॥१०॥

हे शिवे, इयं परा शक्तिस्तव यद्बीजात्मकतां गता तत्परं बीजमहं नोमि । किं
 ऊर्वाणा । सर्गसमये सर्वतः सर्वं संव्यश्रुवाना । अन्तरा अनन्तरं तत्तद्व्यहृषी-
 ककर्मभिः सह कार्येन्द्रियाणि च संव्यश्रुवाना । इत्यन्वयः । सर्वं वस्तुजातम् ।
 सर्वतः सर्वस्मात् । एवकारोऽद्यान्योन्याध्यव्यवच्छेदकः । सर्गसमये सर्गादौ ।
 कार्येन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रियाणि च । अन्तरा तदनन्तरम् । तत्तद्वि-
 व्यहृषीककर्मभिः । सह इति शेषः । तत्तत् तेषां तेषां दिव्यहृषीककर्मभिः शब्दा-
 दिभिर्वचनादिभिश्च सह संव्यश्रुवाना संसृज्यमाना । परा परमोत्कृष्टा । वागर्थ-
 व्यवहारकारणतनुः वाचाभार्यानां च यो व्यवहारः प्रवृत्तिः, तत्र कारणं तनुर्यस्याः ।
 शक्तिः प्राग्वत् । जगद्यापिनी कार्यकारणकर्तृत्वहेत्यज्ञानज्ञातृत्ववाच्यवचनवक्तृ-
 त्वादिति तयमानरूपेण । यद्बीजात्मकतां सत्कारौकारबिन्दुत्रयप्रमुदायरूपेण ।
 गता प्राप्ता । तव बालात्रिपुरानियायाः । शिवे कल्याणरूपे । तत् पराबीजम् ।
 नोमि नमस्करोमि । बीजं प्राग्वत् । परं परासंज्ञम् । एतदुक्तं भवति—इयं परा
 शक्तिः सर्गसमये बिन्दुत्रयरूपकामकलाहरादाविर्भूय सर्वप्राणिसर्ववस्तुजीव-
 प्रातकदम्बात्सर्वं यथा यथा समुत्पाद्य पश्चात्तदेवताधिष्ठितज्ञानकर्मेन्द्रियाण्युप-
 स्थाप्य शब्दचन्दार्पसृष्टिनिदानरूपा सा पराबीजरूपतां प्राप्नोति सत्पराबीजं
 सर्वोत्कृष्टमिति ॥

पुनरपि परावीजसरणेन परदेवतासाक्षात्कारो भवतीति दर्शयति—

अग्नीन्दुद्युमणिप्रमञ्जनधरानीरान्तरस्थायिनी
शक्तिर्ब्रह्महरीशवासवमुखामर्त्यामुरात्मस्थिता ।

सृष्टस्थावरजङ्गमस्थितमहाचैतन्यरूपा च या

यद्वीजसरणेन सैव भवती प्रादुर्भवत्यम्बिके ॥ ११ ॥

हे अम्बिके, सैव भवती यद्वीजसरणेन प्रादुर्भवति तत्परं वीजं नौमीति पूर्व-
श्लोकस्थेनान्वयः । सैव का । याम्नीन्दुद्युमणिप्रमञ्जनधरानीरान्तरस्थायिनी
अग्निहुताशनः, इन्दुधन्दः, धुमणिः सूर्यः, प्रमञ्जनो वायुः, धरा पृथ्वी, नीरं
जलम्, आन्तरमाकाशम्, एतेषु स्थितिशीला । उक्तं चाभियुक्तैः—‘त्वं चन्द्रिका
शक्तिरिति तिग्मरूपौ रुचिस्त्वं त्वं चेतनासि पुरुषे यवने बलं त्वम् । त्वं स्वादुतापि
सलिले शुचिनि त्वमूष्मा त्रिधारमेतदखिलं त्वरते यदि स्यात् ॥’ इति । शक्तिः
पूर्वोक्ता । ब्रह्महरीशवासवमुखामर्त्यामुरात्मस्थिता ब्रह्मा द्यष्टा, हरिर्विष्णुः, ईशः
शिवः, वासव इन्द्रः, तन्मुखाल्लदाया अमर्त्या देवाः, अमुरा दैत्याः, तेषामात्म-
स्थिता आत्मनि सामर्थ्यरूपेण वर्तमाना । सृष्टस्थावरजङ्गमस्थितमहाचैतन्यरूपा
सृष्टेषु स्थावरेषु जङ्गमेषु स्थितं वर्तमानं महाचैतन्यं जीवनमूलं तदेव रूपं यस्याः ।
च समुच्चये । या परा शक्तिः । यद्वीजसरणेन परावीजचिन्तनेन । सैव या
परावीजतां प्राप्ता । भवती स्वमेव । प्रादुर्भवति प्रत्यक्षा भवति । अम्बिके प्रति-
पालिके इति ॥

पुनरपि तदेव त्रिकारमकं परावीजं श्रीप्रदं वानिसदिप्रदं मोक्षप्रदं चेति
प्रतिपादयति—

स्वात्मश्रीविजिताजविष्णुमधवश्रीपूरणैकव्रतं

यद्विद्याकवितावितानलहरीकैशोलिनीदीपकम् ।

वीजं यन्निगुणप्रवृत्तिजनकं ब्रह्मेति यद्योगिनः

शान्ताः सत्यमुपासते तदिह ते चित्ते दधे श्रीपरे ॥ १२ ॥

हे श्रीपरे, ते तद्वीजमहमिह चित्ते दधे । तत्कथंभूतम् । उच्छरूपम्.....
..... । स्वात्मश्रीविजिताजविष्णुमधवश्रीपूरणैकव्रतं स्वात्मश्रीः सस्वात्मा

सकाराकारविन्दुत्रयं तस्य श्रीर्विमृतिः । सामर्थ्यमिति यावत् । तया विजिताना-
मजविष्णुमण्डोनां श्रीपूरुषे संपत्तिसंपादने एकं व्रतं यस्य । यत् परावीजमेव ।
विद्याकवितावितानलहरीकल्लोलिनीदीपकम् विद्याश्च कविताश्च विद्याकविताः,
विद्याकविता एव वितानं तत्र लहरी इव लहरीः, तामु कल्लोलिनीव कल्लोलिनी
तां दीपयति प्रकाशयतीति । श्रीजं परावीजम् । यदुक्तरूपम् । त्रिगुणप्रवृत्तिजनकं
त्रिगुणानां सत्त्वरजस्तमोगुणानां प्रवृत्तिं प्रसारं जनयत्युत्पादयतीति । ब्रह्मेति ।
मोक्षप्रदमिति । यद्वीजम् । योगिनी योगनिरताः । एतं शाश्वतम् । शान्ताः
साधवः । उपासते निदिध्यासनयोगेन । तद्वीजम् । इह जन्मनि । ते परायाः ।
चित्ते हृदये । इधे भावयामि । श्रीपरे धिया वैभवेन परा सर्वोत्कृष्टेति ॥

पूर्वं 'वन्दे वारभवम्-' इत्यादि 'स्वात्मश्री-' इत्येतदंशमिः श्लोकैः संकेतसार-
बालाविद्यावीजप्रत्यक्ष क्रमेण सामर्थ्यं प्रसिपाद्यदानीं विद्याद्वयस्यान्यतरसंयुक्तयो-
जाराधनेन यथेष्टफलप्राप्तिं प्रतिपादयति—

एकैकं तव मातृके परतरं संयोगि वा योगि वा

विद्यादिप्रकटप्रभावजनकं जायमान्यकारापहम् ।

यन्निष्ठाश्च महोत्पलासनमहाविष्णुप्रहर्षादयो

देवाः खेषु विधिष्वनन्यमहिमस्फूर्तिं दधत्येव तत् ॥ १३ ॥

हे मातृके, एकैकं तव श्रीजं संयोगि वा योगि वा विद्यादिप्रकटप्रभावजनकं जा-
यमान्यकारापहं च भवति । परतरं यन्निष्ठा महोत्पलासनमहाविष्णुप्रहर्षादयो देवा-
खेषु विधिषु अनन्यमहिमस्फूर्तिं दधत्येवैश्वर्यः ॥ एकैकमन्यतमविद्यायाः । तव
अक्षर्याः । मातृके स्वरव्यञ्जनरूपे । परतरमुत्कृष्टादुत्कृष्टम् । संयोगि व्यञ्जनयुतम् ।
वा निरूपे । अयोगि वा व्यञ्जनरहितं वा । विद्यादिप्रकटप्रभावजनकं विद्याश्च-
सुदर्शयिषाः, आदिशब्देन यस्य यद्विष्टम्, तेषां प्रकटभावः अलौकिको विस्तारः,
तस्य जनकमुत्पादकम् । जायमान्यकारापहं जायमान्यकारम्, तद्विषयान्यकारम्
उत्तमद्वयं नाशयति तत् । यन्निष्ठा यदक्षरस्वरगतत्पराः । चः समुच्चये ।
महोत्पलासनो ब्रह्मा । महाविष्णुर्विश्वपालकः, प्रहर्षा ईश्वरः, आदिशब्देनेन्द्रा-
दयः, देवाः दिवि श्रीदातृत्पराः । खेषु अक्षरकर्तव्येषु विधिषु साक्षोपाक्षेषु अन-

न्यमहिमस्कृतिं भवन्त्यत्वं इतरानपेक्षत्वम्, महिमत्वं लोकोत्तरत्वम्, स्मृतिं स्वत-
त्कार्यातिशायिनी तां प्राप्नुवन्त्येव । एवकारोऽत्र निश्चयाधायकः । तत्तस्मात् ॥

अतः परं पूर्वोक्तविद्याद्वयगतबीजत्रयं महाविद्याकूटत्रयं च यो जानाति,
तस्य सामर्थ्यं प्रतिपादयति—

इत्थं त्रीण्यपि मूलवाग्भवमहाश्रीकामराजस्फुर-

च्छयत्याख्यानि चतुःश्रुतिप्रकटितान्युत्कृष्टकूटानि ते ।

भूतर्तुश्रुतिसंख्यवर्णविदितान्यारक्तकान्ते शिवे

यो जानाति स एव सर्वजगतां सृष्टिस्थितिध्वंसकृत् ॥१४॥

हे आरक्तकान्ते, हे शिवे, इत्थं त्रीणि बीजानि मूलवाग्भवमहाश्रीकामराज-
स्फुरच्छयत्याख्यानि त्रीण्युत्कृष्टकूटानि यो जानाति स एव सर्वजगतां सृष्टि-
स्थितिध्वंसकृद्भवति । कथंभूतानि । भूतर्तुश्रुतिसंख्यवर्णविदितानीत्यन्वयः ।
इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण । त्रीणि संकेतसारवालाविद्यायाः । अपिः समुद्यये । मूलवा-
ग्भवमहाश्रीकामराजस्फुरच्छयत्याख्यानि मूलस्य महाविद्यायाः वाग्भवं प्रथम-
कूटं महाश्रीकामराजं महाविद्यायाः श्रीप्रदं सौन्दर्यप्रदं कामराजकूटम् । महत्त्वमे-
तस्य पूर्वोक्तसंकेतसंकेतसारवालाविद्याकामकूटपेक्षया । स्फुरच्छयत्याख्यं स्फुरन्ती
चमत्कारकारिणी शक्तिर्यस्य । एतदभिधेयानि च तानि । चतुःश्रुतिप्रकटितानि
चतुर्वेदेषु प्रोक्तानि अथर्ववेदे सौभाग्यकाण्डे—‘कथं योनिः कमला वज्रपाणिर्गु-
ह्या दृष्टा मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः । पुनर्गुहा सकला मायया च पुरुष्येया विधमाता-
दिविद्या ॥’ इति । श्रग्वेदे—‘इन्द्रो मायाभिः पुरुष ईयते’ इत्यादिभिः प्रका-
शितानि । उत्कृष्टकूटानि उत्कृष्टानि अतुल्यसामर्थ्यवन्तीति, कूटानि वर्णसमुदाय-
रूपानि । भूतर्तुश्रुतिसंख्यवर्णविदितानि पञ्चषट्चतुरक्षरैर्होतानि । आरक्त-
वातावर्तुत्या कटितर्यसाः । शिवे कम्पाणरूपे । स उपायकः । जानाति सत्सं-
प्रदायाचार्यमुत्तादवगच्छति । स एव सामर्थ्यकलन्धविद्य एव । सर्वजगतां
स्वावरज्यमानाम् । सृष्टिस्थितिध्वंसकृत् सृष्टिरक्षतिः, स्थितिः पालनम्, ध्वंशो
नाशः एतत्त्रयं कर्तुं समर्थः स्यादिति ॥

मनु धीमिषाकूटत्रयज्ञानमात्रेण यदि प्रोक्तमिदं स्यात्, तदा तदाशिशोऽ-

नित्योपासनोपदेशो व्यर्थ एव स्यादित्याशङ्क्योपासकानां साङ्गोपाङ्गनित्योपास्ति-
कर्तृत्वं प्रतिपादयति—

नित्यं यस्तव मातृकाक्षरसखीं सौभाग्यविद्यां जपे-

त्संपूज्याखिलचक्रराजनिलयां सायंतनाग्निप्रभाम् ।

कामाख्यं शिवनामतत्त्वमुभयं व्याप्यात्मना सर्वतो

दीव्यन्तीमिह तस्य सिद्धिरचिरात्स्यात्स्वरूपैकता ॥१५॥

हे सौभाग्यविद्येष्टरि, यस्तव सौभाग्यविद्यां मातृकाक्षरसखीं संपाद्य जपेत्
तस्य इहाचिरात्सिद्धिः स्यात् । परत्र त्वत्स्वरूपैकता स्यात् । किं कृत्वा । अखि-
लचक्रराजनिलयां संपूज्य । कथंभूताम् । सायंतनाग्निप्रभाम् । पुनः कीदृशीम् ।
आत्मना कामाख्यं शिवनामतत्त्वं चोभयं व्याप्य सर्वतो दीव्यन्तीमित्यन्वयः ।
नित्यं प्रतिदिनम् । यः साधकः । तव त्रिपुरसुन्दर्याः । मातृकाक्षरसखीं
मातृकाक्षरसहायिनीम्, द्वितीयश्लोकव्याख्याने प्रोक्ताक्षमालामिधानसहिताम् ।
सौभाग्यविद्यां श्रीविद्याम् । जपेत् वाचिकोपांशुमानसेध्वन्यतमप्रकारेण । अक्षरमा-
ख्या जपस्तु मानसः । एतदुक्तं वायवीयसहितायाम्—‘धिया मन्त्राक्षरश्रेणीं
वर्णस्वरपदात्मिकाम् । उच्चरेदर्थसंस्पृष्टा स उक्तो मानसो जपः ॥’ इति ।
संपूज्य समाराध्य । अखिलचक्रराजनिलयाम् अखिलं संपूर्णं चक्रराजः श्रीवक्त्रं
निलयः स्थानं यस्याः । एतावता सर्वावरणसहितां संपूजयेत्यर्थः । सायंतनाग्निप्रभां
सायंसंध्योत्थप्रज्वलितवैश्वानरदीप्तिमतीम् । कामाख्यं कामेश्वराभिधम् ।
शिवनामतत्त्वं शिवानां ब्रह्मविष्णुशिवेश्वरसदाशिवाख्यानां समुदायरूपं सिंहा-
सनम् । उभयं द्वयमपि आत्मना व्याप्य स्वदेहावयवैराच्छाद्य । सर्वतश्चतुर्दिक्षु ।
दीव्यन्तीं प्रकाशमानाम् । इह भूतले । तस्य साधकस्य । सिद्धिर्मेवोपाश्रिता ।
अचिरात्स्वरूपकालेन । स्यात् भवति । त्वत्स्वरूपैकता तव मूर्तिसायुज्यम् ॥

नन्वितराः सर्वोः सिद्धयो मदाराधनेनैव संभवन्ति, परंतु केवलं महाकवित्वे-
ष्णुनामरूपविद्यानां मूर्खाणां काव्यव्याकरणामिधानाभ्यासं विना कथं सिद्धिः
स्यादित्याशङ्क्यामाह—

काव्यैः पापठितैः किंमल्पविदुषां जोषुष्यमाणैः पुनः

किं तैर्व्याकरणैर्विवोधिततया किं वामिधानधिया ।

एतैरम्ब न बोभवीति सुकविस्तोत्रं च श्रीमतो-

र्यावन्नानुसरीसरीति सरणिं पादाब्जयोः पावनीम् ॥ १६ ॥

हे अम्ब, यावत् पादाब्जयोः सरणीं नानुसरीसरीति तावदल्पविदुषां पाप-
ठितैः काव्यैः किम् । जोषुष्यमाणैर्व्याकरणैः पुनः किम् । विबोधिततयां बाभि-
धानधिया किम् । (किम्) एतैः सुकविर्न भवति । कथंभूतयोः पादाब्जयोः ।
श्रीमतोः । कथंभूतौ सरणिम् । पावनीमित्यन्वयः । काव्यैर्महाकविकृतैर्युत्प-
त्तिहारकैः । पापठितैर्बोर्बोर् पठितैः । किम् । न किमपीत्यर्थः । अल्पविदुषा-
मीपयुत्पन्नानाम् । निर्युद्धोनामिति यावत् । जोषुष्यमाणैर्बहुधा घोषितैः । पुनः
किं प्रावत् । तैरम्बस्तैः । व्याकरणैः शब्दशास्त्रैः । विबोधिततया विज्ञाततया
किं प्रावत् । वा अथवा अभिधानधिया अभिधानसंपत्त्या । एतैः काव्यव्याक-
रणाभिधानैः । अम्ब मातः । न बोभवीति अतिशयेन न संभवति । सुकविर्वि-
द्वत्परितोषकः । तावत्तदवधि । तव श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्याः । श्रीमतोः परमश्रीम-
नयोः । यावत् तदवधि । नानुसरीसरीति अत्यन्तं नानुसरति । सरणिं पदविम् ।
पादाब्जयोर्धरणकमलयोः पावनीं यमित्राम् ॥

अतः परं देष्टुमशक्यकानामनिष्टसंपादकमपीष्टं संपादयतीति प्रतिपादयति—

गेहं नाकति गर्वितः प्रवणति स्त्रीसंगमो मोक्षति

द्वेपी मिश्रति यातकं मुकृत्तति क्ष्मावल्लभो दासति ।

मृसुर्वैद्यति दूषणं मुगुणति त्वत्पादसंसेवना-

त्वां वन्दे भयभीतिमञ्जनकरिं गौरीं गिरीशमियाम् ॥ १७ ॥

श्लोकार्थः स्पष्ट एव ॥

अतः परं साधकस्य इतदृत्त्यतासंगदकं त्रिपुराणामनिरुद्धिगुलं श्रीमहात्रि-
पुरसुन्दर्याः कामरुपाशगतविन्दुत्रयप्रयुक्तमन्तर्गतं बहिर्गतं च त्रिकामां
प्रकटयति—

आदिरगिरिवीन्दुविम्बनिलयैरम्ब त्रिलिङ्गात्मभि-

र्मिथ्वा रक्तसितप्रभैरनुपमैर्युष्मत्सदस्रैस्त्रिमिभिः ।

स्नातोत्पादिनशाल्योक्निगमावस्त्रामरादित्रयै-

रद्भूतं त्रिपुरेति नाम कल्पयेच्छे स धन्यो नृपः ॥ १८ ॥

हे अम्ब, तैस्त्रिभिरपरं स्वात्मोत्पादितकाललोकनिगमावस्थामरादित्रयैधोत्पन्नं
ते त्रिपुरेति नाम यः कलयेत्स बुधो धन्य इत्यन्वयः ॥ आद्यंरकगायैः । अग्नि-
रवीन्दुबिम्बनिलयैः । अग्निरवीन्दूनां बिम्बानां मण्डलानां निलयानि निवासस्था-
नानि तैः । अम्ब जननि । त्रिलिङ्गात्मभिर्मूलाधारहृदयभूमध्यस्थैः स्वयंभूषणे-
तरलिङ्गस्वरूपैः । इदं पदत्रयविशेषणम् । मिथा..... । रक्तचित्तप्रभैः श्वेतर-
क्तपाटलवर्णैः । अनुपमैः उपमारहितैः । शुष्मत्पदैस्त्वचरणैः । तैः पूर्वोक्तविशेषण-
द्वयसहितैः । त्रिमित्रिस्थानगैः । स्वस्या महात्रिपुरसुन्दर्याः । आत्मा कामकला-
क्षरं तस्मादुत्पादितानि, कालत्रयं प्रातर्मध्याह्नसायंसंध्यारूपम्, लोकत्रयं स्वर्ग-
मृत्युपातालरूपम्, निगमत्रयं वेदत्रयम् । अवस्थात्रयं जाग्रत्सुषुप्तिरूपम्,
अमरत्रयं ब्रह्मविष्णुकेशरूपम् । आदिशब्देन पीठत्रयं वह्नित्रयं इच्छादिशक्तित्रय-
मित्यादीनि तैः वद्भूतसुत्पन्नं प्रथमागतम् । त्रिपुरा त्रिपुराप्रकारमात्रकारणरूपा ।
इति एवंविधम् । नाम नाममन्त्रः, तम् । कलयेज्जानीयात् । य उपासकः । ते
महात्रिपुरसुन्दर्याः । स शुक्लसूत्रादवगततद्गदस्यः । धन्यः कृतकृत्यः । बुधो ज्ञानी ॥

अतः परं त्रितयमात्रकारणभूतायाः श्रीकामकलात्मकमहात्रिपुरसुन्दर्या वाच्य-
वाचकवक्तृत्वेन प्रणवाक्षरत्रयस्य मूलाधारहृदयभूमध्यवर्तित्वेन कूटत्रयस्य प्रण-
वत्वं प्रतिपादयति—

आद्यो जाप्यतमार्थवाचकतया रूढः स्वरः पञ्चमः

सर्वोत्कृष्टतमार्थवाचकतया वर्णः पवर्गान्तकः ।

यच्तृत्वेन महाविभूतिसरणिस्त्वाधारगो हृद्गतो

भ्रूमध्यस्थित इत्यतः प्रणवता ते गीयते चागमैः ॥ १९ ॥

हे अम्ब, अतः कारणाद् आगमैः, प्रणव इति गीयते । कुतः अकारोकारम-
कारौर्वाच्यवाचकवक्तृरूपैः आधारहृदयभूमध्यगैः कूटत्रयसाम्यता वेदेर्गीयत इत्य-
न्वयः । आद्योऽकारः । जाप्यतमार्थवाचकतया अतिशयेन जाप्या इति जाप्यतमा
मूलविद्या तस्या अर्थः स्वरूपं तस्य वाचकः “अ-उ-म्” इति मन्त्र इति श्रुतिः ।
इति परब्रह्मात्मिका श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीमेव वदति । “अकारो विष्णुरुच्यते”
इत्यागमाभिधानेन व्यापकतेति विश्वव्यापिकां तामेव वदति । “कदाचिदाद्या
ललिता पुंरूपा कृष्णविग्रहा । वेणुनादसमारम्भादकरोद्दि वशं जपत् ॥” इति
तन्त्रराजवचनात् । “अकारः सर्ववर्णोऽयः प्रकाशः परमः शिवः” इति संकेत-

पन्दतिवचनात् । शिवशक्त्योरभेदेन तामेव वदति 'न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहितः शिवः । तादात्म्यमनयोर्निस्त्वं बहिदादक्योरिव ॥' इति । महार्यम-
श्यामपि । आलेख्यविशेष इव गजद्वयभयोः प्रतिभासो यथैकस्मिन्नपि परमार्थे
शिवशक्तिविभागकल्पनां कुर्मः इति । अकारस्य परमार्थस्वरूपिण्याः श्रीमत्रिपुर-
मुन्दर्या वाचकतया स्रष्टुः प्रसिद्धः । अत एव वाच्यस्वरः पञ्चम उच्चारः सर्वोत्कृ-
ष्टतां प्राप्य वाचकतया सर्वेभ्य उत्कृष्टतमायां तामेव वदति । तेन वाचकता
वर्णः पञ्चगान्तकः वर्णो व्यञ्जनं पञ्चगान्तको भकारः कर्तृत्वेन वस्तुत्वं महत्वादेव ।
एतेषामकारोकारमकाराणां वाच्यवाचकत्वं कामकलाक्षरमूलकत्वेन त्रिकारमकतया
सांकेतिकं भवति । महाविभूतिस्तरणिः महाविभूतिर्महदैश्वर्यं तस्य सरणिः प्रापकः ।
तु पुनः । आधारगो मूलाधारगताम्रिचक्रगः । हृद्गतः सर्वचक्रगः । भूमध्यस्थितः
सौमचक्रग इत्यमुना प्रकारेण मूलाधारहृदयभूमध्यगतकूटप्रयेगैकवाक्यताकार-
गता । प्रणवता ॐकाररूपता । ते श्रीमहात्रिपुरमुन्दर्याः । इति गीयते उच्ये-
दद्वोष्यते । रद्वयामळे—'उमेति परमा शक्तिः पूर्वभावमुपेयुषी । अप्युष्टवलय-
कारा प्रणवलयमुपागता । अकाररूपिण्यजरा शिवानन्ता मदद्रवा ॥' ॥

अत परं गायत्र्यादिसर्वदर्शनाधिदेवतात्वेन श्रीमहात्रिपुरमुन्दरीमेव प्रति-
पादयति—

गायत्री सधिरा तुरीयसहिता संध्यामयीत्यागमै-

रारयाता त्रिपुरे त्वमेव महतां शर्मप्रदा कर्मणाम् ।

तत्तद्दर्शनमुख्यशक्तिरपि च त्वं ब्रह्म कर्मेध्वरी

कर्ताहेन्दुरथो हरिश्च सविता बुद्धः शिवस्त्वं गुरुः ॥२०॥

हे त्रिपुरे, संध्यामयी गायत्री च परं तत्तद्दर्शनमुख्यशक्तिरपि त्वमेवेति
आगमैराख्याता । कर्मभूता । गायत्री तुरीयसहिता । सधिरा च । पुनः कर्मे-
भूता । महतां कर्मणां शर्मप्रदा इत्यन्वयः ॥ गायत्री प्रसिद्धा । सधिरा त्रिरा-
सद वर्तमाना । तुरीयसहिता तुरीयं प्रणवः । तुरीयसंधिप्रस्य प्रणवताष्टमश्लोके
प्रतिपादिता । कर्तृकारणयोरभेदात्कार्यभूतप्रणवस्य कारणभूतपुरीयाक्षरस्य
प्रणवत्वमुच्यते । संध्यामयी त्रिदादसंध्यारूपा आगमैर्वेदे, अथवा—आगमैरा-
गमैः । आख्याता प्रतिदोष्टता । अत्र गायत्र्या मूलविधारकता त्रिपुरीत्वेन
संध्याप्रदस्य चान्तरात्वेन गायत्र्याश्च तद्वारये । 'सधिरा तुरीयसहिता' इत्यनेन

प्रणवादिकशिरोन्तिका गायत्री पञ्चमीविद्यात्मिकापि सूचिता । 'त्रिकूटमेककूटं
 त्रिकूटे पञ्चकूटता' इति वामकेश्वरवचनात् । त्रिपुरे त्रितयगात्रस्वरूपे ।
 त्वमेव मूलविद्यैव । महतां यागादीनाम् । शर्मप्रदा सुखरूपफलप्रदा । कर्मणां
 क्रियाणाम् । तत्तद्दर्शनमुख्यशक्तिस्तद्दर्शनाधिदेवता । अपि च पुनरपि । त्वमेव
 स्वं श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्येव । ब्रह्म वेदान्तिनाम् । कर्म मीमांसकानाम् । ईश्वरी
 शाक्तानाम् । कर्ता नैयायिकानाम् । अर्हत्वाकाणाम् । पुरुषः सांख्यानाम् ।
 हरिवैष्णवानाम् । सविता सौराणाम् । बुद्धो बौद्धानाम् । शिवः शैवानाम् त्वं
 त्वमेव । गुरुः सर्वपूज्यत्वाद्गणेशः सर्वेषां त्वमेवेत्यर्थः ॥

अतः परं कौशपञ्चकद्वारा भगवत्या विश्वशरीरे विलीनत्वं शातुर्गन्तव्यत्वं प्रति-
 पादयति—

अन्नप्राणमनःप्रबोधपरमानन्दैः शिरःपक्षयु-

क्पुच्छात्मप्रकटैर्महोपनिषदां वाग्भिः प्रसिद्धीकृतैः ।

कोशैः पञ्चभिरेभिरम्ब भवतीमेतत्प्रलीनामिति

ज्योतिःप्रज्वलदुज्ज्वलात्मचपलां यो वेद स ब्रह्मवित् ॥२१॥

हे अम्ब, एभिः पञ्चभिः कोशैः कृत्वा भवतीमेतद्विश्वशरीरे प्रलीनां यो वेद स
 ब्रह्मविद्भवति । एभिः कैः । अन्नप्राणमनःप्रबोधपरमानन्दैः । कथंभूतैः । शिरःपक्ष-
 युक्पुच्छात्मप्रकटैः । पुनः किंभूतैः । महोपनिषदां वाग्भिः प्रसिद्धीकृतैरित्यन्वयः ॥
 अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयैः । अन्नं शिरः, प्राणमनसी पक्षौ,
 प्रबोधः पुच्छम्, परमानन्द आत्मा । एभिः कृत्वा प्रकटैः स्फुटैः । महोपनिषदां
 चतुर्वेदशिरसाम् । वाग्भिर्वाक्यैः । प्रसिद्धीकृतैः ख्यापितैः । कोशैरुपलैः ।
 पञ्चभिः पञ्चप्रकारैः । एभिरुक्तविशेषणसहितैः । अम्ब मातः । भवती त्वाम् ।
 एतत्प्रलीनां एतस्मिन्विश्वशरीरे प्रलीनां प्रविष्टाम् । इति अमुना प्रकारेण ।
 ज्योतिःप्रज्वलदुज्ज्वलात्मचपलां ज्योतिषः प्रज्वलदिवोज्ज्वलात्मना चपलां चख-
 लाम् । य उपपासकः । वेद जानाति । स लब्धोपदेशः । ब्रह्मवित् तत्त्वज्ञ इति ॥

पूर्वं 'श्रीमातः—' इत्यारम्भ्य 'अन्नप्राण—' इत्यन्तरेकविंशतिश्लोकैर्ब्रह्मस्य प्रति-
 पादितं तत्र सद्गुरुतः प्राप्तदीप्तसैवाधिकारो नान्यस्येति सद्गुरोः सकाशादीक्षाग्रहण-
 स्थावरदकतां तरफलसिद्धिं च प्रतिपादयति—

सच्चित्तत्त्वमसीतिवाक्यविदितैरध्यात्मविद्याशिव-

ब्रह्माख्यैरतुल्यप्रभावसहितैस्तत्त्वैस्त्रिभिः सद्गुरोः ।

तद्रूपस्य मुखारविन्दविवरात्संप्राप्य दीक्षामतो

यस्त्वां विन्दति तत्त्वतस्तदहमित्यर्थे स मुक्तो भवेत् ॥ २२ ॥

हे आर्ये, मद्गुरोर्मुखारविन्दविवरात्रिभिस्तत्त्वैः सह दीक्षां प्राप्य यस्त्वां विन्द-
ति, सोऽतः 'सदहम्' इति तत्त्वतो मुक्तो भवेत् । कथंभूतस्य सद्गुरोः । त्वद्रूपस्य ।
कथंभूतैस्तत्त्वैः । सच्चित्तत्त्वमसीतिवाक्यविदितैः । कैः । अध्यात्मविद्याशिवब्रह्माख्यैः ।
पुनः कीदृशैः । अतुल्यप्रभावसहितैः । इत्यन्वयः ॥ सच्चित्तत्त्वमसीतिवाक्यविदितैः
सद् ब्रह्म, चित् माया । इत्यनेनात्मतत्त्वं लभ्यते स्थूलदेहशोधकत्वात् । तद्
मायासीतम् इत्यनेन विद्यातत्त्वं लभ्यते सूक्ष्मदेहशोधकत्वात् । त्वं स्वयम्, इत्य-
नेन शिवतत्त्वं लभ्यते । परदेहशोधकत्वात् । असि इत्यनेन सर्वज्ञत्वं लभ्यते ।
समष्टिदेहशोधकत्वात् । अध्यात्मशिवब्रह्माख्यैः अर्थैः स्पष्ट एव ॥ अतुल्यप्रभाव-
सहितैर्देहयद्रुष्टयशुद्धिद्वारा जीवनमुक्तिप्रदेः । तत्त्वैः यथार्थैः । त्रिभिस्त्रिषाभिधैः ।
सद्गुरोः सत्संप्रदायवतस्तत्त्वद्रूपस्य पूर्णाभिप्रेकप्रभावेण देवीतादात्म्यविद्वत्स्य ।
मुखारविन्दविवरात् वज्राम्बुजद्वारा संप्राप्य लब्ध्वा । दीक्षां पूर्णाभिप्रेकाख्याम् ।
अतो दीक्षाप्राप्त्यनन्तरम् । य उपासकः । त्वां धीमहात्रिपुरसुन्दरीम् । विन्दति
जानाति । तत्त्वतो यथार्थतः । तद् ब्रह्म । अहमहमेव इति भावनया । आर्ये
सर्वोत्कृष्टे । स संप्राप्तदीक्षः । मुक्तो जीवनमुक्तः । भवेत् स्यात् ॥

ननु मुक्तिप्रदा अल्पायाससाध्या न्यासपूजाविस्तररहिता अन्ये शिववैष्णव-
रौरादयो यद्बो मार्गाः सन्ति, तर्हि ब्रह्मयाससाध्ये न्यासपूजायपारे भगवत्सि-
न्मार्गे कथमेतावानादरः कियत् इत्याक्षिप्तवी भगवतीं सविनयमुत्तरयति—

सिद्धान्तैर्बहुभिः प्रमाणगणितैरन्यैरविद्यातमो-

नक्षत्रैरिव सर्वमन्यतमसं तावन्न निर्भिद्यते ।

यावत्ते सवितेव संमतमिदं नोदेति विधान्तरे

जन्तोर्जन्मनिवारणकमिदुरं श्रीशंभवि श्रीशिवे ॥ २३ ॥

हे श्रीशांभवि, हे श्रीशिवे, अन्यैर्बहुभिः सिद्धान्तैरविद्यातमस्तावच्च निर्मिते यावत् इदं संमतं विद्यान्तरे न उदेति । (तावदन्यैर्बहुभिः सिद्धान्तैरविद्यातमो न निर्मिते ।) कैः किमिव । नक्षत्रैः सर्वमन्धतमसमिव । कथंभूतमिदं ते संमतम् । सवितेव । कथंभूतम् । जन्तोर्जन्मनिवारणैकभिदुरम् । कथंभूतैः । सिद्धान्तैः । प्रमाणगणितैः इत्यन्वयः ॥ सिद्धान्तैस्त्वत्तद्दर्शनाद्भीकृतैः । बहुगिर्नानाविधैः । प्रमाणगणितैः प्रमाणानि अनुमानादीनि तैर्गणितैः साधितैः । अन्यैः तार्किकाद्यैः । अविद्यातमः अविद्या अज्ञानं तदेव भ्रमोत्पादकत्वात्तमः । नक्षत्रैः तारकाद्यैः । इव तद्वत् । सर्वमशेषम् । अन्धतमसं महान्धकारः । तावत् तदपथि । न निषेधे । निर्मिते निःशेषं दूरीक्रियते । यावत् यदपथि । ते तव । सवितेव सूर्यसदृशम् । संमतं सर्वमतोत्तमम् ॥ इदं (विद्यान्तरे स्तोदरे) । नोदेति प्रचारं न प्राप्नोति । विद्यान्तरे विशेषेण स्वान्तरे स्वस्य जीवन्मुक्त्वपेक्षस्य अन्तरे हृदये । जन्तोः सांसारिकस्य । जन्मनिवारणैकभिदुरं आगामिनि जन्मानि तेषां निवारणे एकं अद्वितीयं भिदुरं समर्थम् । श्रीशांभवि इदं हेतुगर्भं संबोधनम् । अनेन यदन्वयशांभवपर्यन्तं ज्ञानं त्वन्मतनिर्वाहकमित्युक्तम् । श्रीशिवे श्रीकल्याणरूपे ॥

यन्नु अविद्याविनाशकमात्मानुसंधानं सकलसंमतं भवति तर्हि जीवन्मुक्तिवा-
च्छकैः 'अथात्मा वाऽरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यः' इत्युप-
निषद्वाक्यं प्रमाणीकृत्य निरन्तरमात्मानुसंधानमेव कर्तव्यम्, किमर्थमस्मिन्निति
दुर्घटे मन्मत्तेऽत्यादरः क्रियते इत्याग्रहवतीं भगवतीं मुनिस्तरपति—

आत्मासौ सकलेन्द्रियाश्रयमनोबुद्ध्यादिभिः शोचितः

कर्माबद्धतनुर्जनि च मरणं प्राप्नोति यत्कारणम् ।

तत्तै देवि महाविलासलहरीदिव्यायुधानां जय-

स्वस्मात्त्वां गुरुमभ्युपेत्य कलयेत्त्वामेव चेन्मुच्यते ॥२४॥

हे देवि, तस्मात्कारणात् त्वां गुरुमभ्युपेत्य त्वामेव चेतकलयेत्, तदा मुच्यते ।
यस्मादवात्मा जनि मरणं च प्राप्नोति यत्कारणं ते महाविलासलहरीदिव्यायुधानां
जयः । कथंभूतोऽसावात्मा । सकलेन्द्रियाश्रयमनोबुद्ध्यादिभिः शोचितः । पुनः
कथंभूतः । कर्माबद्धतनुः । इत्यन्वयः ॥ आत्मा जीवदशविष्टः । अधो संसारा-
दुपरजः । सकलेन्द्रियाश्रयमनोबुद्ध्यादिभिः सकलानां कर्मेन्द्रियाणां शानेन्द्रियाणां
च आश्रयत्वात्तदधीनतया भगोबुद्ध्यादयस्त्वैः । शोचितः श्रुतं प्रापितः । कर्माबद्ध-

तनुः कर्मभिः साधारिकैर्नपिद्वानिषिद्धैः, आवद्धा जदीकृता तनुः संस्कारः ।
जनिरुत्पत्तिः, ताम् । च समुच्चये । मरणं देहत्यागः, तम् । प्राप्नोति प्रयाति ।
यत्कारणं यन्निमित्तम् । तद्वक्ष्यमाणम् । ते भगवत्पुत्राः । देवि प्राग्वत् । महावि-
त्सलहरीदिव्यायुधानां जयो महाविलासोऽभिनवनवविधश्चक्रसौन्दर्यार्णवस्तस्य
सहस्रस्तरस्तास्तद्विव्यान्यप्रतिहतसामर्थ्यवन्त्यायुधानि पाशाङ्कुशधनुर्वाणाह्वानि
तेयाम् । जयः प्रतापो मोहनवक्ष्यमारणस्तम्भनादीनि । तस्मात्कारणात् । त्वां
रक्तादारम्यसिद्धम् । गुरुं देशिकम् । अभ्युपेत्य अक्षरागम्य । कलयेत् प्रमजेत् ।
त्वामेव श्रीमहात्रिपुरसुन्दरीमेव । चेत्तदा । मुच्यते मोक्षो लभ्यते ॥

अतः परं भगवान्दुर्वासा महामुनिः संसारसिन्धौ निमज्जनोन्मज्जनाभ्यामहि-
दुःखितानां किञ्चिदुत्पन्नज्ञानानां मादृशानामुपरि कृपाविष्टः सविनयं श्रीमहात्रि-
पुरसुन्दरीं प्रार्थयति—

नानायोनिसहस्रसंभववशाज्जाता जनन्यः कति

प्रख्याता जनकाः कियन्त इति मे सेत्स्यन्ति चाग्ने कति ।

एतेषां गणनैव नास्ति महतः संसारसिन्धोर्विधे-

र्मीतं मां नितरामनन्यद्वारणं रक्षानुकम्पानिधे ॥ २५ ॥

हे अनुकम्पानिधे इति कारणात् मां रक्ष । कर्षभूतं माम् । संसारसिन्धोर्वि-
धेर्मीतम् । पुनः कर्षभूतम् । नितरामनन्यद्वारणम् । इतीति किम् । नानायोनि-
सहस्रसंभववशात्कति जनन्यो जाताः, पितरोऽपि कियन्तो प्रख्याताः, अग्ने
कति सेत्स्यन्ति एतेषां गणनैव नास्तीति । कर्षभूतस्य विधेः । महत इत्यन्वयः ।
अर्थः स्पष्ट एव ॥

मनु संसारदुःखनिवारणार्थं नानाप्रतानि नावावागारिक्तियाः प्राप्नोतावर्षैः
श्लोकाः कर्षं न कियन्ते । मदाराधनायामेव किमाधिक्यमिति देव्याक्षेपे मुनिराह—

देहक्षोभकरैर्ब्रतैर्वहुविधैर्दानैश्च होमैर्जपैः

सतानिर्दयमेघमुत्प्लुतमुत्सैर्नानाविधैः कर्मभिः ।

यत्संकल्पविकल्पभावमलिनं स्यात्तं पदं तस्य ते

दूरादेव विवर्तते परतरं मातः पदं निर्मलम् ॥ २६ ॥

हे मातः, तस्य यत्पदं ख्यातं तन्नानाविधैः कर्मभिः कृत्वा संकल्पविकल्पमा-
वमलिनं भवति । ते पदं दूरादेव विवर्तते । कथंमृतं ते पदम् । परतरं निर्मलं
चेत्यन्वयः । देहक्षोभकारैः शरीरशोषकैः । प्रतरुषासादिभिः । बहुविधैः नाना-
प्रकारैः । दानैस्तुलापुरुषादिभिः । जपैरन्यदेवताविषयैः । संतानैर्निरन्तराक्ष-
यादिभिः । हयमेघमुख्यसुमरैरश्वमेघमुख्यमहायज्ञैः । नानाविधैर्बहुप्रकारैः ।
कर्मभिः क्रियाभिः । यत्प्राप्यम् । संकल्पविकल्पमानमलिनं संकल्पः करोमि,
विकल्पो न करोमि, अनयोर्भावः संशयस्तेन मलिनं सुखदुःखफलदम् । ख्यातं
प्रसिद्धम् । पदं स्थानम् । तस्य कर्तुः । ते परदेवतायाः । दूरादेव बहुव्यवधाने-
नापि न । निवर्तते परिवर्तते । परतरं परमोत्कृष्टम् । मातरम्ब । पदं स्थानम् ।
निर्मलं कलङ्करहितम् ॥

अतः परं सकलमातृकाप्रपञ्चमूलभूतामकारहकाररूपां परां शक्तिं प्रस्तौति—

पञ्चाशन्निजदेहजाक्षरभैर्नानाविधैर्धातुभि-

र्बह्वैर्धैः पदवाक्यमानजनकैरर्थविनाभावितैः ।

साभिप्रायवदर्थकर्मफलदैः ख्यातैरनन्तैरिदं

विश्वं व्याप्य चिदात्मनाहमहमित्युज्जृम्भसे मातृके ॥२७॥

हे मातृके, त्वं नानाविधैर्धातुभिर्विश्वं व्याप्य चिदात्मना अहमहमिति उज्जृ-
म्भसे इत्यन्वयः । पञ्चाशन्निजदेहजाक्षरभैर्निजदेहः पराशरीरे तस्माज्जातानि
प्रसूतानि तेभ्यो भव उत्पत्तिर्येषां तैः । परारूपस्याक्षरमगत्वं सर्वत्रागमे प्रसि-
द्धम् । नानाविधैर्बहुप्रकारैः । धातुभिः प्रसिद्धैः । बह्वैर्नानार्थकैः । पदवाक्यमा-
नजनकैः पदं अक्षरसमुदायः, वाक्यं पदसमुदायः, भावानि छन्दांसि पादय-
समुदायरूपाणि, एतेषां जनकैः कारणभूतैः । अर्थाविनाभावितैः अर्थे विना न
भावितानि इति तैः । अर्थयुक्तैरित्यर्थः । साभिप्रायवदर्थकर्मफलदैरभिप्रायेण
कारणेन सह वर्तमाना येऽर्था घटपटादयस्तेषां कर्म कर्तव्यता तत्फलं निष्प-
त्तिर्वा ददति दर्शयन्ति तैः । ख्यातैः प्रसिद्धैः । अनन्तैरगणितैः । इदं विद्यमा-
नम् । विश्वं प्रैलोक्यम् । व्याप्य परिपूर्णम् । चिदात्मना चैतन्यरूपेण । अहम्
अहम् इति उज्जृम्भसे उद्वेगं कुरुष्व । मातृके मूलभूते ॥

अतः परं सिद्धं श्रीचक्रं सदैवतं प्रसूति—

श्रीचक्रं श्रुतिमूलकोश इति ते संसारचक्रात्मकं

विख्यातं तदधिष्ठिताक्षरशिवज्योतिर्मयं सर्वतः ।

एतन्मन्त्रमयात्मिकाभिररुणं श्रीसुन्दरीभिर्वृतं

मध्ये वैन्दवसिंहपीठललिते त्वं ब्रह्मविद्या शिवे ॥ २८ ॥

हे शिवे, ते श्रीचक्रं श्रुतिमूलकोश इति ख्यातम् । कथंभूतम् । संसारचक्रा-
त्मकम् । पुनः कथंभूतम् । तदधिष्ठिताक्षरशिवज्योतिर्मयम् । पुनः कथंभूतम् ।
सर्वतः श्रीसुन्दरीभिर्वृतम् । कथंभूताभिः । एतन्मन्त्रमयात्मिकाभिः । पुनः कीदृ-
शम् । अरुणम् । मध्ये त्वं ब्रह्मविद्या । कथंभूते मध्ये । वैन्दवसिंहपीठललिते इत्य-
न्ययः । श्रीचक्रं महात्रिपुरसुन्दर्याः पूजाचक्रम् । श्रुतिमूलकोशः श्रुतीनां वेदानां मूलं
प्रणयः । 'ओङ्कारप्रमथा वेदाः' इति वचनात् तस्य । कोशभूतं श्रीचक्रगतमध्यत्रि-
कोणं तस्य कामकलाक्षरगतविन्दुत्रयमयत्वात् । विन्दुत्रयाणां ब्रह्मविष्णुराक्षरूप-
त्वात् । 'ब्रह्मविन्दुर्महेशानी वामा शक्तिरद्वीरिता' इति ज्ञानार्णववचनात् । विश्वं
वमतीति वामा वामाशक्तेः शब्दार्थसृष्टिकारणत्वेन श्रीचक्रस्य श्रुतिमूलकोशात्-
मिल्यादिः । इति कारणात् । ते श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्याः । संसारचक्रात्मकं संसार-
चक्रं कालचक्रं देशचक्रं च । श्रीचक्रस्य कालचक्रेण देशचक्रेण च साम्यं तन्त्रराजेऽ-
ष्टाविंशतितमे पटले श्रीशिवेन प्रतिपादितम् । मयात्र ग्रन्थगौरवमयाज्ञ निरूप्यते ।
यैरेव मूलविद्याक्षरैः श्रीचक्रं प्रसृतं तैरेवाक्षरैः संसारचक्रं प्रसृतमिति ज्ञानार्णवोक्तिः ।
यथा—'लकारात्पृथिवी जाता सशैलवनकानना । पद्माशत्पीठसंपन्ना सर्वतीर्थ-
मयी परा ॥ सर्वमङ्गलमयी सर्वज्ञेयप्रस्थानमयी शिवे । स्वकाराचन्द्रतारादिप्रहरा-
शिर्यरूपिणी ॥ हकाराच्छिष्यसंवाचक्योममण्डलसंस्थिता । ईकारादिश्चक्रार्थो
माया तुर्यात्मिका प्रिये ॥ एकाराद्विष्णवी शक्तिर्विश्वपालनतत्परा । रकारात्तेजसा
युक्ता परंज्योतिःसरूपिणी ॥ ककारात्प्रमदा कामरूपिणी स्फुरदव्यया । अर्ध-
चन्द्रेण देवेशि विश्वयोनिरितीरिता । विन्दुना शिवरूपेण शून्यरूपेण शक्तिणी ॥'
इति । एवं संसारचक्रात्मकता मूलविद्यायास्तदात्मकता श्रीचक्रस्येति वा साम्यम् ।
प्रख्यातं प्रसिद्धम् । तदधिष्ठिताक्षरशिवज्योतिर्मयम् । तदधिष्ठितानि श्रीचक्राधि-
ष्ठितानि यान्यक्षराणि तान्येव श्रीचक्रात्सत्तदाक्षरदेवतादिभूतवर्णास्त एव

शिवाः । अणिमासिद्धादयः कामाकर्णिण्यादयः । अनन्तकुसुमादयः सर्वसंक्षो-
भिण्यादयः सर्वसिद्धिप्रदादयः सर्वज्ञादयः । वशिन्नादयः कामेश्वर्यादयः
एव ज्योतीषि तन्मयं सत्प्रचुरं सर्वतः श्रीवक्रमभिव्याप्य एतन्मन्त्रमया-
त्मिकाभिः एतद्विद्याक्षरप्रसूताभिः । लकाराचतुरक्षं सदैवतं प्रसूतम्, सकारात्
पोडशदलं सदैवतम्, इकारादष्टदलं सदैवतम्, ईकाराचतुर्दशारं सदैवतम्,
एकाराद्विर्दशारं सदैवतम्, रकारादन्तर्दशारं सदैवतम्, ककारादष्टकोणं
सदैवतम्, अर्धेन्दोऽष्टिकोणं सदैवतम्, बिन्दोर्बैन्दवमिति मूलविद्यानवाक्षरैः
संपूर्णं श्रीचक्रं सावरणं प्रसूतमिति मुनेरभिप्रायः । उक्तं च शानार्णवे—‘लकारः
पृथिवीबीजं तेन भूबिम्बमुच्यते । सकारश्चन्द्रमा भद्रे कलापोडशकात्मकः ॥ तस्मात्
पोडशपर्यं च हकारः शेष उच्यते । अष्टमूर्तिः सदा भद्रे तस्माद्विष्टदलं भवेत् ॥
ईकारस्तु सदा माया भुवनानि चतुर्दश । पालयन्ती परा तस्माच्छ्रककोणं भवे-
रिप्रये ॥ शक्तिरेकादशस्थाने स्थित्वा सूते जगन्नयम् । विष्णोर्व्योनिरिति ख्याता सा
विष्णोर्दशरूपकम् ॥ एकारात्परमेशानी चक्रं व्याप्य विजृम्भिता । दशकोणकरं
तस्माद्विकारो ज्योतिरव्ययः ॥ कलादशान्वितो षड्विंशकोणप्रवर्तकः । ककारान्म-
दनो वेवि शिवं चाष्टस्वरूपकम् ॥ योनिवश्यं तदा चक्रं वसुयोन्यङ्कितं भवेत् । अर्ध-
मात्रा गुणान्मूते नादरूपा पतस्रस्तः ॥ त्रिकोणरूपा योनिस्तु बिन्दुना बैन्दवं
भवेत् । कामेश्वरस्वरूपं तद्विधाधारस्वरूपकम् । श्रीचक्रं तु वरारोहे श्रीविद्यावीर्य-
सम्भवम् ॥’ इति । अरुणं बालार्कप्रभम् । श्रीसुन्दरीभिर्वृतं त्रिया सौन्दर्येण
सुन्दर्यः श्रीसुन्दरीप्रायाः । श्रीसुन्दर्याः पञ्चमहाशक्त्यसंनद्धसिंहासनं कामेश्वराङ्को-
पवेशनमिति विशेषः । वृत्तं परिवेष्टितम् । मध्ये मध्यत्रिकोणमध्ये । बैन्दवसिंह-
पीठललिते बैन्दवं बिन्दुचक्रं तत्र सिंहासनं पूर्वोक्तं तेन ललिते निरुपमशोभा-
न्विते । त्वं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी । ब्रह्मविद्या परब्रह्मात्मिका । शिवे कल्याणरूपे ॥
अतः पर पूर्णाभिप्रेक्षितेन साधकेन श्रीचक्रावरणपूजानन्तरं परापूजायां
अवश्यकर्तव्यत्वाद्विषोद्धारं करोति—

बिन्दुप्राणविसर्गजीवसहितं बिन्दुत्रिवीजात्मकं

षट् कूटानि विपर्ययेण निगदेत्तारत्रिबाल्यवलेः ।

पुमिः संपुटितं प्रजप्य विहरेत्प्रासादमग्नं परं .

गुह्याद्गुह्यतमं सयोगजनितं सद्भोगमोक्षप्रदम् ॥ २९ ॥

विन्दुः पञ्चदशस्वरः प्राणः हकारादिः विसर्गः किमन्त्यस्वरः जीवः सकारः सहितमेभिर्मिलितं हंस इति पदं विन्द्वात्मकं हंस इति त्रिविन्द्वात्मकम् । विन्द्वादिकं विसर्गादिकं विन्दुविसर्गादिकं चेति । त्रीणि कूटान्यनुक्रमेण व्युत्क्रमेणायै-
तान्येव त्रीणीति एवं पदं कूटानि । यथा—आदौ पञ्चदशस्वरः हंसः १, षोड-
शस्वरः सोऽहम् २, अ हंसः. अः सोऽहम् इति पद्मभिरक्षरैः ३, विपर्ययेण
विलोमेन तृतीयं द्वितीयं प्रथमं चेति कूटानि निगदेत् उच्यरेत् । तारत्रिबाला-
बलैः तारत्रयं प्रणवमाया त्रीणीजानि बाला धारभवकामराजशक्तित्रीजानि बल-
वीजं स्वप्नेमात्मकम् । एभिः सप्तबीजैः । संपुटितमनुलोमविलोमेन गर्भीकृतम् ।
प्रजप्य यथेष्टसंख्यां समाप्य । विहरेत्सुखमनुभवेत् । प्रासादमन्त्रं हौमिति बीजं
परा प्रासादप्रासादपराख्यम् । परं पराबीजं हकारं संयोजितमिति ज्ञेयम् ।
उत्कृष्टं शुभ्राहुव्यतमम् । गोप्याद्गोप्यतरम् । संयोगजनितं सकारसंयोजितम् ।
सद्भोगमोक्षप्रदं समीचीना भोगाः सन्चन्दनवनितागजतुरगारोहराजमान्यता-
दिकाः मोक्षं च प्रयच्छतीति । एतदुक्तं भवति—क्रमेण पूर्वोक्तानि सप्त बीजानि,
ततः क्रमेणैवोक्तानि त्रीणि कूटानि ततः ह्यो ह्योः पुनर्व्युत्क्रमेण त्रीणि कूटानि ततो
व्युत्क्रमेणैवोक्तसप्तमीजानि इति महापराप्रासादविद्या । अयं श्लोकः क्षेत्रक इति
भाष्यते । मुनिनातिगोप्यत्वाद्विद्याधराणां प्रभाव एव वर्णितः । स्फुटतयोद्धारो
न कृतः । मया संप्रदायशुद्धत्वाद्वाद्य व्याख्यातः ॥

अतः परं श्रीत्रिपुरसुन्दरीं सर्वभरणभूयितां विन्दुवक्त्रसिंहासनोपविष्टां महा-
राजोपचारैराराधितां मुनिः प्रार्थयति—

आताम्रार्कसहस्रदीप्तिपरमा सौन्दर्यसौररलं

लोकातीतमहोदयैरुपयुता सर्वोपमागोचरैः ।

नानानर्घ्यविभूषणैरैराणितैर्जाज्वल्यमानाभितैः

श्रीमातस्त्रिपुरारिसुन्दरि तुरु स्वान्ते निवासं मम ॥ ३० ॥

हे श्रीमातः हे त्रिपुरारिसुन्दरि, त्वं मम स्वान्ते निवासं कुरु । कथंभूता त्वम् ।
अगनितैर्नानानर्घ्यविभूषणैरलं यथा स्यात्तथा उपयुता सती अभितो जाज्व-
ल्यमाना । पुनः कथंभूता । आताम्रार्कसहस्रदीप्तिपरमा । कथंभूतेर्विभूषणैः ।

सौन्दर्यसारैः । पुनः कथंभूतैः । लोकातीतमहोदयैः । पुनः कीदृशैः । सर्वोपमा-
शोचरैरित्यन्वयः । आताम्रार्कसहस्रदीप्तिपरमा आताम्रार्क बालार्कस्तेषां सहस्रं
तस्य दीप्तिः कान्तिस्तया परमा सर्वोत्कृष्टा । सौन्दर्यसारैः सौन्दर्यमन्थनोद्भवैः ।
अलं पूर्णम् । लोकातीतमहोदयैर्लोकातीतो लोकोत्तरो महोदय उत्कर्षो येषाम् ।
मातर्जननि । त्रिपुरारिसुन्दरि त्रिपुरारिः शिवस्वस्य सुन्दरी मनोहरा । कुरु
विप्रेहि । स्वान्ते हृदये । निवासं विधामम् । मम त्वदाराधकस्य ॥

पूर्वश्लोकेन धीमहात्रिपुरसुन्दर्याः समुदायरूपेण भूषणान्यभिपूयेदानीं नामा-
पुष्पालंकारवसनाभूषितायाः परमसौभाग्यशालिन्या दृष्टिगोचराङ्गभूषणानि महा-
योगीश्वरधरणमारभ्य मुकुटान्तानि प्रस्तौति—

शिञ्जन्नूपुरपादकङ्कणमहामुद्रासुलाक्षारसा-

लंकाराङ्कितमङ्घ्रिपङ्कजयुगं श्रीपादुकालंकृतम् ।

उद्गास्त्रजखचन्द्रखण्डरुचिरं राजजपासंनिभं

ब्रह्मादित्रिदशासुरार्चितमहं मूर्ध्नि सराम्यम्बिके ॥ ३१ ॥

हे अम्बिके, त्वेऽङ्घ्रियुगमहं मूर्ध्नि स्वरामि । कथंभूतम् । शिञ्जन्नूपुरपादकङ्कण-
महामुद्रासुलाक्षारसालंकाराङ्कितम् । पुनः कथंभूतम् । श्रीपादुकालंकृतम् । पुनः
कीदृशम् । उद्गास्त्रजखचन्द्रखण्डरुचिरम् । पुनः कीदृशम् । राजजपासंनिभम् ।
पुनः कीदृशम् । ब्रह्मादित्रिदशासुरार्चितमित्यन्वयः ॥ शिञ्जति शिञ्जन्नूपुरे पाद-
कङ्कणे च महामुद्राश्च सुलाक्षारसश्च तैरलंकारितं अङ्कितं च । अङ्घ्रिपङ्कजयुगं
धरणकमलद्वन्द्वम् । श्रीपादुकालंकृतं श्रीपादुके चिन्तामणिरचिते ताभ्यामलंकृतं
भूषितम् । उद्गास्त्रजिति उद्घूर्णं भास्वन्ति प्रकाशमानानि नखान्येव चन्द्रखण्डानि
तै रुचिरं सुन्दरम् । राजजपासंनिभं राजजपा नूतनजपापुष्पाणि तैः सदृशी
निभा यस्य । ब्रह्मादीति ब्रह्मादयो ब्रह्मविष्णुब्रह्मादिदशा इन्द्रादयः, असुरा दैत्या,
तैरर्चितं समाराधितम् । अहं तवाराधकः । मूर्ध्नि भस्त्रके । स्वरामि भावयामि ।
अम्बिके जननि ॥

इदानीं परदेवतायाः सुभूषितं सुपूजितं नितम्बविम्बमभिधौति—

आरक्तच्छविनातिमार्दवयुजा निश्वासहार्येण सै-

त्कौशेयेन विचित्ररत्नखचितैर्मुक्ताफलैरुज्ज्वलैः ।

कूजत्काञ्चनकिङ्किणीमिरमितः संनद्धकाञ्चीगुणै-

रादीप्तं मुनितम्बविम्बमरुणं ते पूजयाम्यम्बिके ॥ ३२ ॥

हे अम्बिके, ते मुनितम्बविम्बमहं पूजयामि । कथंभूतम् । अरण्यम् । पुनः
कथंभूतम् । सत्त्वौशेयेन मुक्ताफलैः काञ्चीगुणैश्च आदीप्तमित्यन्वयः । आरक्तच्छ-
मिना आरक्ता छविः कान्तिर्धस्य तेन । अतिमार्दवयुजा अतिकोमलेन । निधा-
सहाय्येण निधासवायुना कम्पनयोग्येन । सत्त्वौशेयेन समीचीनपटवध्रेण । विधि-
प्ररक्षणचित्तैर्विन्धिप्राणि नानाविधानि रत्नानि तैः सञ्चितैर्गुणिकैः । मुक्ताफलैर्म-
हाकरिषुम्भोद्भवैः । तज्ज्वलैर्दोषिभिरङ्गैः । कूजत्काञ्चनकिङ्किणीभिः कूजन्यः
काञ्चनकिङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः । अभितः समन्तात् । संनद्धकाञ्चीगुणैः संनद्धा
संपटिता काञ्ची कटिमेखला तस्या गुणैः सूत्रैः । आदीप्तम् अतिसयेन प्रकाश-
मानम् । मुनितम्बविम्बं सुष्ठु मनोहरं नितम्बविम्बं धोणिमण्डलम् । अरण्यमा-
रण्यम् । ते धीमहात्रिपुरसुन्दर्याः । पूजयामि भावयामि । अम्बिके प्राग्बत् ।

अतः परं चन्दनालिप्तं मणिमालाहारभूषितं ब्रह्मादिद्युतां स्तन(न्य)पानयोग्यं
परदेवताकुचपुष्पमद्वयं प्रस्तांति—

करतूरीघनसारकुङ्कुमरजोगन्धोत्कटैश्चन्दनै-

रालिप्तं मणिमालयातिरुचिरं प्रेवेयद्वारादिभिः ।

दीप्तं दिव्यविभूषणैर्गणितैर्ज्योतिर्विभासत्कुच-

व्याजल्यर्णपटद्वयं हरिहरब्रह्मादिर्पातं भजे ॥ ३३ ॥

हे जननि, ते कुचव्याजल्यर्णपटद्वयमहं भजे इत्यन्वयः । करतूरी गृणमदः,
घनसारः अगदरत्नं कर्पूरो वा, कुङ्कुमं कार्दमीरप्रभवम्, एतेषां रजोगन्धैरुत्क-
टानि तैः । चन्दनैर्मलयजैः । आलिप्तम् आसमन्तात् प्रदेयितम् । मणिमालया
यज्ञवैद्यैर्निर्मितया । अतिरुचिरमखन्तमाश्रयम् । प्रेवेयद्वारादिभिः प्रेवेयं
कण्ठभूषणम्, दारो गजभूषितनिर्मितः तद्वारिभिः । दीप्तं प्रकाशमानम् ।
दिव्यभूषणैर्विद्युद्धमणा रचितैः । अगदरत्नैर्विर्मितैः । ज्योतिर्विभासत् ज्योतिरिषि
प्रकाशमानम् । कुचव्याजल्यर्णपटद्वयं कुचव्याजेन स्तनमिषेण ल्यर्णपटद्वयम् ।
हरिहरब्रह्मादिर्पातं तेषामेव तत्पानाधिष्ठातृत्वात् । भजे भावयामि ॥

अतः परं परदेवताया बाहुवतुष्टयं सुभूपितं कण्ठदेशं च प्रस्तौति—

मुक्तारजविचित्रकान्तिललितैस्ते बाहुवल्लीरहं

केयूराग्नदबाहुदण्डवलयैर्हस्ताङ्गुलीभूषणैः ।

संपृक्ताः कलयामि हीरमणिमन्मुक्तावलीकीलित-

प्रीवापट्टविभूषणेन सुभगं कण्ठं च कम्बुश्रियम् ॥ ३४ ॥

हे देवि, ते बाहुवल्लीः कण्ठं च, अहं कलयामि । कथंभूता बाहुवल्लीः । केयूराग्न-
दबाहुदण्डवलयैर्हस्ताङ्गुलीभूषणैश्च संपृक्ताः । कथंभूतैर्बाहुदण्डवलयैः । मुक्तारजवि-
चित्रकान्तिललितैः । कथंभूतं कण्ठम् । हीरमणिमन्मुक्तावलीकीलितप्रीवापट्टविभू-
षणेन सुभगम् । पुनः कथंभूतं कण्ठम् । कम्बुश्रियमित्यन्वयः । मुक्ता प्राग्वत् ।
रत्नानि हीरकादीनि तेषां विचित्रा नानावर्णा कान्तिरक्षयित्वाया ललितैर्मनोहरैः । ते
भीमहाग्निपुरगुन्दर्याः । बाहुवल्लीश्चगुहस्तलताः । अहं स्ववाराधकः । केयूराग्नदबा-
हुदण्डवलयैः केयूरा मणिवन्धनधारणयोग्याः, अग्नदाः कूर्परोपरितनमागधारण-
योग्याः, बाहुदण्डवलयानि हस्तकटकानि कङ्कणानि च तैः । हस्ताङ्गुलीभूषणैर्ह-
स्ताङ्गुलीमां भूषणानि मुद्रिकादीनि तैः । संपृक्ताः संयुक्ताः । कलयामि प्राग्वत् ।
हीरमणिमन्मुक्तावली वज्रगुलिकायुक्ता मुक्तावली तथा कीलितं जडीकृतं प्रीवाप-
ट्टविभूषणं तेन सुभगं कण्ठो गलदेशः । चः समुच्चये । कम्बुश्रियं कम्बुः शङ्खः
तद्वन्ध्रीः शोभा यस्य ॥

अतः परं देवतायाः सुप्रसन्नायाः श्रीयदनं प्रस्तौति—

उद्यत्पूर्णकलानिधिश्रिवदनं भक्तप्रसन्नं सदा

संफुल्लाम्बुजपत्रकान्तिसुपमाधिकारदक्षेक्षणम् ।

सानन्दं कृतमन्दहासमसकृत्प्रादुर्भवत्कौतुकं

कुन्दाकारसुदन्तपङ्क्तिशशिमापूर्णं सराम्यम्बिके ॥ ३५ ॥

हे अम्बिके, ते यदनं अहं स्मरामि । कथंभूतम् । सदा भक्तप्रसन्नम् । पुनः
कथंभूतम् । संफुल्लाम्बुजपत्रकान्तिसुपमाधिकारदक्षेक्षणम् । पुनः कथंभूतम् ।
असकृत्सानन्दं यथा स्वात्तया कृतमन्दहासम् । पुनः क्रीडशम् । प्रादुर्भवत्कौतु-

१. 'येत्तम' मूल०. २. 'मणिभिर्मुक्ताकलापीकृत' मूल०. ३. 'निपीन्दु' मूल०.

४. 'विज' मूल०.

कम् । पुनः कीदृशम् । कुन्दाकारसुदन्तपङ्क्तिशशिभापूर्णमित्यन्वयः । उद्यद्बुद्धयं
प्राप्तः पूर्णकलानिधिः परिपूर्णपूर्णिमाचन्द्रस्वस्य श्रीः शोभा यस्य । भक्तप्रसन्नं
भक्तानामुपासकानां प्रसन्नं वाञ्छितार्थसूचकम् । सदा निरन्तरम् । संकुलं
विकसितमभ्युजं कमलं तस्य पत्राणां कान्तिः सुप्रभा परमा शोभा तस्या
धिकारे दक्षं समर्थगीक्षणं यस्य । सानन्दं यथा स्वात्तया कृतमन्दहासं कृतः
प्रकटितो मन्द ईषद् हासो येन । असङ्ख्यारवारम् । प्रादुर्भवत्कीदृकं प्रयोजित-
शुद्धहलम् । कुन्दाकारा कुन्दकलिकाद्येभिसमाना । सुदन्तपङ्क्तिः सुप्रभा शोभना
दन्तानां पङ्क्तिः रदावलिर्धस्याः । शशिन इव भा प्रभा तथा पूर्ण व्याप्तम् ।
स्मरामि प्राग्बत् ॥

अतः परं परदेवतायाः सुभूयितं कर्णयुगं नासाप्रभागं च प्रस्तौति—

तप्तस्वर्णकृतोरुकुण्डलयुगं भागिक्यमुक्तोलस-

दीराबद्धमनन्यतुल्यमपरं हैमं च चक्रद्वयम् ।

शुक्राकारनिकारदक्षममलं मुक्ताफलं सुन्दरं

विभ्रत्कर्णयुगं भजामि ललितं नासाप्रभागं शिवे ॥ ३६ ॥

हे शिवे, तव नासाप्रभागं कर्णयुगं च अहं भजे । कर्णभूतं नासाप्रभागम् ।
अमलं सुन्दरं ललितं मुक्ताफलं विभ्रत् । कर्णभूतं मुक्ताफलम् । शुक्राकारनिका-
रदक्षम् । कर्णभूतं कर्णयुगम् । तप्तस्वर्णकृतोरुकुण्डलयुगम् । अनन्यतुल्यं हैमं
चक्रद्वयं च दधत् । कर्णभूतम् । भागिक्यमुक्तोलसदीराबद्धमपरमित्यन्वयः ।
तप्तमनलाहतं स्वर्णं जाम्बूनदं तेन कृतं निर्मितम् तत्र विलीनं कुण्डलयुगं ताट-
क्युगलम् । भागिन्यानि मुक्ताश्च तैश्चलसदीराबद्धम् । अनन्यतुल्यमन्येन ताटक-
युगेन न तुल्यं तस्माद्विलक्षणम् । अपरं द्वितीयम् । हैमं प्राग्बत् । यः समुषये ।
चक्रद्वयं वर्तुलाकारं कर्णार्थभूषणम् । शुक्राकारस्य निकारे विहारे दक्षं समर्थम् ।
अमलं निर्मलम् । मुक्ताफलं गजबुभ्भोद्भवम् । सुन्दरम् । विभ्रद् दधत् ।
कर्णयुगम् । भजामि प्राग्बत् । ललितं मनोहरम् । नासाप्रभागम् । शिवे ॥

अतः परं परदेवतायाः त्रैलोक्यं प्रस्तौति—

जातीचम्पककुन्दकेसररजोगन्धोत्किरत्केतकी-

नीपादोक्षिरीयमुत्सुकुमुनैः श्रोतंसिता धूपिता ।

आनीलाञ्जनतुल्यमत्तमधुपत्रेणीव वेणी तव

श्रीमातः श्रयतां मदीयहृदयाम्भोजं सरोजालये ॥ ३७ ॥

हे सरोजालये, हे श्रीमातः, तव वेणी मदीयं हृदयाम्भोजं श्रयताम् ।
कथंभूता वेणी । जातीचम्पककुन्दकेसररजोगन्धोत्किरत्केतकीनीपाशोकशिरीष-
सुख्यकुसुमैः प्रोतंसिता धूपिता च । आनीलाञ्जनतुल्यमत्तमधुपत्रेणीवेलम्बयः ।
श्लोकार्थः स्पष्ट एव ॥

अतः परं परदेवतायाः सुपूजितं सुभूषितं मस्तकमभिस्तौति—

लेखालभ्यविचित्ररत्नखचितं हैमं किरीटोत्तमं

मुक्ताकाञ्चनकिंकिणीगणमहाहीरप्रबोधोज्ज्वलम् ।

चञ्चच्चन्द्रकलाकलापललितं देवद्रुपुष्पांचितं

माल्यैरम्य विलम्बितं सुशिखरं बिभ्रच्छिरस्ते भजे ॥ ३८ ॥

हे मातः, ते शिरो भजे । हैमं किरीटोत्तमं बिभ्रत् । कथंभूत किरीटोत्तमम् ।
लेखालभ्यविचित्ररत्नखनितम् । पुनः कथंभूतम् । मुक्ताकाञ्चनकिंकिणीगणमहा-
हीरप्रबोधोज्ज्वलम् । पुनः कीदृशम् । चञ्चच्चन्द्रकलाकलापललितम् । सुशिखरं
चेलम्बयः । लेखालभ्यम् अतिनिबिडं यथा स्यात्तथा विचित्ररत्नैर्नाचावर्णैः
खनितं मण्डितम् । हैमं जाम्बूनदरचितम् । किरीटोत्तमं प्रह्लादिकानां
किरीटापेक्षया । मुक्ता गजमुक्ताः, काञ्चनकिंकिणीगणः सुवर्णरचितः क्षुद्रघण्टि-
कासमूहः, तेन सह यो हीरप्रबन्धस्तोनोज्ज्वलं प्रकाशमानम् । चञ्चरप्रथोत्त-
(मानः) चन्द्रकलानां कलापः समूहः, तेन ललितं मनोहरम् । देवद्रुपुष्पांचितं
कलरुद्रमुकुटमुपपूजितम् । माल्यैः पुष्पमालाभिः । अम्य मातः । विलम्बितं
लम्बायमानम् । सुशिखरं सुष्ठु शिखरं कोट्यप्रमाणम् । बिभ्रत् दधत् । शिरः
मस्तकम् । ते धीमहातिप्रसुन्दर्याः । भजे प्राग्बत ॥

१. पतञ्जल्लोकस्थाने मूलपुस्तके श्लोकद्वयमिदमन्यदृश्यते—‘उत्तमं च सुवर्णदण्ड-
कलितं पूर्णेन्दुविम्बाकृतेच्छत्र मौक्तिकरत्नखचितं क्षौमांशुबोधसितम् । मुक्ता-
जालविलम्बितं सकलधनं नामाप्रसूनाङ्कितं चन्द्रोद्ग्रामरचागराणि दधत्, भीदेवि ते
स्व.क्षियः ॥ १ ॥ विचागप्ररत्नखविन्मुनिगणैः प्लुतोपचारार्चनां वेदान्तश्रुतिगीयमा-
नचरितां वेदान्ततत्त्वात्मिकाम् । सर्वास्ता हि त्रुतिवतामुपगतास्त्वद्रसिद्ध्यः (१) परास्तां
नित्य समुपासते स्वविभवैः श्रीचक्रनाम्ने शिवे ॥ २ ॥’

अतः परं परदेवतायाः समालं साधरयुगं वपुः प्रस्तौति—

शृङ्गारादिरसालयं त्रिभुवनैर्माल्यैरतुल्यैर्युतं
सर्वाङ्गीणसदङ्गरागसुरभि श्रीमद्भूपूर्ध्वपितम् ।

ताम्बूलारुणपल्लवाधरयुतं रम्यं त्रिपुण्ड्रं दध-
श्चलं नन्दनचन्दनेन जननि ध्यायामि ते मङ्गलम् ॥३९॥

हे जननि, तव वपुः, भालं च अहं ध्यायामि । कथंभूतम् । शृङ्गारादिरसा-
लयम् । पुनः कथंभूतम् । त्रिभुवनैरतुल्यैर्माल्यैर्युतम् । पुनः कीदृशम् । सर्वाङ्गी-
णसदङ्गरागसुरभि । पुनः कीदृशम् । श्रीमत् । पुनः कथंभूतम् । धूपितम् । पुनः
कीदृशम् । ताम्बूलारुणपल्लवाधरयुतम् । कथंभूतं भालम् । नन्दनचन्दनेन रम्यं
त्रिपुण्ड्रं दधत् । मङ्गलमित्यन्वयः । शृङ्गाररसादिनवरसानामालयं निवासस्थानम् ।
त्रिभुवनैः त्रिभुवने जातानि त्रिभुवनानि तैः । वृद्धिर्वैकल्यिकाक्ष । माल्यैः पुष्पैः ।
अतुल्यैर्निरुपमैः । युतं युक्तम् । सर्वाङ्गीणसदङ्गरागः समीचीनोऽङ्गरागस्तेन
सुरभि । श्रीमत् श्रीः शोभा विधत्ते यस्य । वपुः स्वरूपम् । धूपितं धूपपातितम् ।
ताम्बूलेन अरुण आरक्तः पल्लवः अग्रभागो यस्येतादृशेनाधरेण युतं सहितम् ।
रम्यं सुन्दरम् । त्रिपुण्ड्रं तिलकम् । दधत् । भालं ललाटम् । नन्दनचन्दनेन
नन्दनवनोद्भवचन्दनेन । जननि । ध्यायामि भावयामि । ते धीपरदेवतायाः ।
मङ्गलं मङ्गलरूपम् ॥

अतः परं परदेवताया ध्यानस्य फलमाह—

एवं यः स्मरति प्रबुद्धमुमतिः श्रीमत्स्वरूपं परं
वृद्धोऽप्याशु युवा भवत्यनुपमः स्त्रीणामनन्तायते ।

सोऽष्टैश्वर्येतिरस्मृताखिलसुरः श्रीनृग्मितात्मालयः

पृथ्वीपालकिरीटकोटिवेलमीपुष्पाचिंताङ्घ्रिर्भवेत् ॥ ४० ॥

हे परदेवते, श्रीमत्स्वरूपमेवं यः स्मरति स वृद्धोऽपि युवा भवति, स्त्रीणां
चानन्तायते, अष्टैश्वर्येतिरस्मृताखिलसुरः श्रीनृग्मितात्मालयश्च भवति, पृथ्वीपा-
लकिरीटकोटिवेलमीपुष्पाचिंताङ्घ्रिर्भवेदित्यन्वयः । एवम् अमुना प्रकारेण । यः
शापकः । स्मरति भावयति । प्रबुद्धमुमतिः प्रबुद्धा प्रकर्षं प्राप्ता शुभतिर्यस्य ।

श्रीमत्स्वरूपं श्रीमत्यास्त्रव स्वरूपं सावयवम् । परं परमसुन्दरम् । वृद्धोऽपि गलि-
तेन्द्रियोऽपि । आशु स्वल्पकालेन । युवा तरुणप्रायः । भवति स्यात् । अनुपमः
पुरुषार्थेन । स्त्रीणां यौवनोद्धतानाम् । अनज्ञायते सौन्दर्येण स्वरूपध्यानरतः ।
अष्टधर्मम् अणिमादिकं गजाद्यादिकं च तेन कृत्वा तिरस्कृता लज्जा प्रापिता
अखिलाश्च ते सुराश्च एतादृशः सन् । धिया संपत्त्या जृम्भितं प्रोल्लसितं
आत्मनः स्वकीयमालयं मन्दिरं येन । पृथ्वीपालः राजानस्त्रेपां किरीटानां
मुकुटानां कोटिपु शिरारेणु वलम्ब्यः स्त्रेष्टदेवताप्रसादगर्भितदीर्घाकारस्वर्णभूषणानि
सदुपरितनपुष्पैरर्चितौ पूजितौ अग्नी चरणौ यस्य । मयेव स्यात् ॥

अतः परं देव्यायुधचिन्तनस्य फलमाह—

अथ तव धनुः पुण्ड्रेक्षुकुत्प्रसिद्धमतिद्युति

त्रिभुवनवधूमुद्यज्ज्योत्स्नाकलानिधिमण्डलम् ।

सकलजननि स्मारं स्मारं गतः स्मरतां नर-

लिभुवनवधूमोहाम्भोधेः प्रपूर्णविशुर्भवेत् ॥ ४१ ॥

हे सकलजननि, तव पुण्ड्रेक्षुकुत्प्रः त्रिभुवनवधूं प्रति उद्यज्ज्योत्स्नाकलानिधि-
मण्डलं भवति इति प्रसिद्धम् । कथंभूतं धनुः । अतिद्युति । नरः स्मारं स्मारं
स्मरतां गतः सन् त्रिभुवनवधूमोहाम्भोधेः प्रपूर्णविशुर्भवेदित्यन्वयः । अथ अपरं
च । तव श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्याः । धनुः । पुण्ड्रेक्षुनिर्मितम् । प्रतिज्ञं विख्यातम् ।
अतिद्युति भूरिकीर्तिमत् । त्रिभुवनवधूं प्रति उद्यज्ज्योत्स्ना कलानिधेश्चन्द्रस्य मण्डलं
विम्बं विरहोत्पादकम् । सकलजननि विश्वमातः । स्मारं स्मारं स्मरन् स्मरन् ।
गतः प्राप्तः । स्मरतां कन्दर्पताम् । नर उपासकः । त्रिभुवनवधूनां सुरनरनाग-
स्त्रीणाम् । मोहरूपसमुद्रस्य वृद्धिकरः प्रपूर्णविशुः पूर्णिमाचन्द्र एव स्यात् ॥

प्रसूनशरपञ्चकप्रैकटजृम्भणागुम्फितं

त्रिलोकमवलोकयत्यमलचेतसा चिन्तयन् ।

अशेषरमणीजनस्मरविजृम्भणे यः सदा

पटुर्भवति ते शिवे त्रिजगदङ्गनाक्षोभणे ॥ ४२ ॥

१. छन्दोमज्ञादिदूषणमल्लोऽप्ययं पाठ्यीकानुरोधात्साधितः. 'पुण्यं इत्या' मूल०.
२. 'मोहज्यो' मूल. ३. 'म्भोधिप्रपूर्ण' मूल०. ४. 'प्रगटगुम्फनागुम्फितं' मूल०.
५. 'पञ्चलम्' मूल०. ६. 'स्वनं' मूल०.

हे शिवे, यद्विलोक प्रसूनशरपञ्चकप्रकटवृम्भणागुम्फित अमलचेतसा अव-
लोकयति सोऽशेषरमणीजनस्मरविजृम्भणे त्रिजगदङ्गनाशोभणे च पटुर्भवतीत्य-
न्वय । प्रसूनानि पङ्कजादीनि । उक्तं च तन्त्रराजे—‘कमल कैव रक्तकङ्कारे-
न्दीवरे तथा । सहकारमिति श्रोक्त पुष्पपञ्चकगीश्वरि ॥’ इति । तान्येव शरा
बाणास्तेषां पञ्चक तस्य प्रकट स्फुट जृम्भण विकसनं तत्र आगुम्फित एतादृश
त्रिलोकमवलोकयति पश्यति । अमलचेतसा स्थिरात्त करणेन । चिन्तयन् भाव-
यन् । अशेषरमणीजनस्मरविजृम्भणे सकलजीवनस्मरविजृम्भणे । यः साधकः ।
सदा निरन्तरम् । पटुः समर्थः । भवति । ते परदेवतायाः । शिवे कल्याणरूपे ।
त्रिजगदङ्गनानां शोभणे वशीकरणे ॥

अतः परं पाशचिन्तनप्रभाव प्रतिपादयति—

पाशं प्रपूरितमहासुमतिप्रकाशो

यो वा तव त्रिपुरसुन्दरि सुन्दरीणाम् ।

आकर्षणेऽखिलवशीकरणे प्रवीण

चित्ते दधाति स जगत्प्रयवश्यकृत्स्यात् ॥ ४३ ॥

हे महात्रिपुरसुन्दरि, अथ च यस्तव पाशं चित्ते दधाति, स प्रपूरितमहा-
सुमतिप्रकाशं सन् जगत्प्रयवश्यकृत्स्यात् । कथंभूतं तव पाशम् । सुन्दरीणामाकर्-
षणे अखिलवशीकरणे च प्रवीणम् । इत्यन्वयः । अर्थः स्पष्ट एव ॥

अतः परमद्भुतप्रभाव प्रतिपादयति—

यः स्वान्ते कलयति कोविदखिलोक-

सम्भारम्भणचणमत्युदारवीर्यम् ।

मातस्ते विजयमहाद्भुतसंयोषा

न्देवान्नुत्तम्भयति च भूभुजोऽन्यमैन्यम् ॥ ४४ ॥

हे मातः, यस्ते विजयमहाद्भुतसंयोषा कलयति स संयोषां देवान् सम्भ-
यति, भूभुजः सम्भयति, अन्यैरेन्यः च सम्भयति । कथंभूतः सः । कोविदः ।
कथंभूतः विजयमहाद्भुतम् । त्रिलोकसम्भारम्भणचणम् । पुनः कथंभूतम् ।
अत्युदारवीर्यमित्यन्वयः । यः साधकः । स्वात्ते हृदये । कलयति चिन्तयति ।

क्रोविदः विचक्षणः । त्रिलोकस्य स्वर्गपृथुपातावरूपस्य । स्वप्नः तादृश्यं तस्या-
रम्भणं कर्तव्यता तत्र चणः दक्षस्तम् । अस्युदारवीर्यम् अत्यन्तमुदारं प्रौढं वीर्यं
यस्य तम् । मातर्जननि । ते प्राप्तवत् । विजयमहाकुशं विजयप्रदो महाकुशो वि-
जयमहाकुशस्तम् । सयोपान् योपिङ्गिः सह वर्तमानान् । देवान् दिवि क्रीडनप-
रान् । स्तम्भयति स्थगयति । भृगुजः राजानस्तान् । अन्यसैन्यं परसैन्यम् ॥

अतः परं चतुरायुधध्यानस्य विशेषफलमाह—

चापध्यानवशाद्भवोद्भवमहामोहस्य व्युज्जृम्भणं

प्रख्यातं प्रसवेपुचिन्तनवशात्तत्तच्छरव्यं सुधीः ।

पाशध्यानवशात्समस्तजगतां मृत्योर्विशतं महा-

दुर्गस्तम्भमहाकुशस्य मननान्मायाममेयां तरेत् ॥ ४५ ॥

हे मातः, सुधीः, चापध्यानवशाच्चापध्यानतत्परः सन् भवोद्भवमहामोहस्य
भयारसंसारदुद्भवो यस्यैतादृशो महामोहस्तस्य व्युज्जृम्भणं विगतमुज्जृम्भणं
प्रसरणं यस्मात्तथा करोति इति प्रख्यातं प्रतिष्ठम् । प्रसवेपुचिन्तनवशात्
पुष्पबाणभाषणापरः सन् यद्यचिन्तयति, तत्तत् शरव्यं लक्ष्यं करोति । पाशध्या-
नवशात् पाशचिन्तनतत्परः सन् समस्तजगतां सकलाहितानां मृत्योः कालस्य व-
शत्यं नयति । दुर्गस्तम्भमहाकुशस्य मननात् निरन्तरं चिन्तनाद्मेयां मायां तरेत् ॥

अतः परं पूर्वं द्वाविंशतितमश्लोके 'एवंप्रस्य गुरोर्मुत्तारविन्दविबरादीशा
संप्राप्य सुप्तो भवेत्' इत्युक्तम्, चतुर्विंशतितमश्लोके 'त्वां सुप्तमभ्युपेत्य स्वामेव
फलयेत्तदा मुच्यते' इत्युक्तम्, तर्हि साधकस्य परदेवतातादात्म्यविद्विक्ते मातृ-
कादिन्यासजालं नोष्ममिति सिंहावलोकनन्यायेनाशङ्काह—

न्यासं कृत्वा गणेशग्रहमगणमहायोगिनीराशिपीठैः

पञ्चाशन्मातृकार्णैः सहितबहुकलैरष्टवादेवताभिः ।

स श्रीकण्ठादियुष्मैर्निर्जविमलतर्नां केशवाद्यैश्च तत्पैः

पदत्रिंशद्भिर्धरादैर्भगवति भवतीं यः क्लृप्ते त्वमेव ॥ ४६ ॥

१. 'वापादशा' मूल०. २. 'क्षराशरस्य' मूल०. ३. 'तरे' मूल०. ४. 'विम' लि-
खतं मूल०.

हे भगवति, एवं न्यासं कृत्वा भवतीं यः स्मरेत् त्वमेवेत्यन्वयः । न्यासं
सुरदर्शितमार्गेण कृत्वा विन्यस्य । गणेशेत्यादिन्यासाः पदतिष्ठु स्पष्टाः । निजवि-
मलतनौ निजा स्वकीया विमला पापरहिता तनुः शरीरं तस्याम् । इत्यनेन पापपु-
रुषदाहादिकृतभू(ऋ)तशुद्धिप्राणप्रतिष्ठादेहन्यासान् कुर्यादिति सूचितम् । अन्यो-
ऽर्थः स्पष्ट एव ॥

अतः परं परदेवतोपासकसैहिकफलमाह—

सुरपतिपुरलक्ष्मीजृम्भणातीतलक्ष्मीः

प्रसरति निजगेहे यस्य दैवं स्वमायै ।

विविधबहुकलानां पात्रभूतस्य तस्य

त्रिभुवनविदिता सा जृम्भते स्फूर्तिर्रेच्छा ॥ ४७ ॥

हे आर्ये, यस्य त्वं दैवं तस्य निजगेहे सुरपतिपुरलक्ष्मीजृम्भणातीतलक्ष्मीः
प्रसरति । किं च तस्य सा अच्छा स्फूर्तिर्जृम्भते । कथंभूता । त्रिभुवनविदिता ।
कथंभूतस्य तस्य । विविधबहुकलानां पात्रभूतस्येत्यन्वयः । सुरपतिरिन्द्रस्तस्य पुर-
ममरावती तत्र या लक्ष्मीः संपत्तिस्तस्या जृम्भणं विलासस्तदतीता ततोऽप्यधिक-
विलासवती । प्रसरति प्रभवति । निजगेहे उपासकालये । यस्य यस्यकस्यापि ।
दैवं देवतम् । त्वं श्रीमहात्रिपुरसुन्दरी । आर्ये धेष्टे । विविधबहुकलानां विविधा
नानाचमत्कारकारिण्यो बहुषोऽनेकाः कलाः विद्यास्तासाम् । पात्रभूतस्य निवा-
सप्रायस्य । तस्य विदीयस्य । त्रिभुवनविदिता लोकत्रयविख्याता । सा देव्यनु-
ग्रहप्रसारार्णवः (प्राप्ता) । जृम्भते प्रकाशते । स्फूर्तिश्चमत्कृतिः । अच्छा निर्दोषा ॥

अतः परं मानसाचनमाह—

मातस्त्वं मूर्धुवः स्वर्गहरंति सुतनुस्त्वन्तरिक्षेन्दुसूर्य-

रात्मा शुक्रामरेन्द्ररपि निगममहाब्रह्मभिः प्रोतशक्तिः ।

प्राणापानादियुक्तैः कलयति सफलं मानसं ध्यानयोगं

येषां तेषां सपर्या भवति सुरकृता ब्रह्मता योगिनां च ॥ ४८ ॥

अयं श्लोकः पाठप्रमान्मया न व्याख्यातः । शिष्टैर्विचारणीयः ॥

अतः परं सविनयं देवीं प्रार्ययति—

क मे बुद्धिर्वाचा परमविदुषो मन्दसरणिः

क ते मातर्ब्रह्मप्रमुखविबुधस्यासवचसाम् ।

अभून्मे विस्फूर्तिः परतरमहिम्नस्तवनुतिः

प्रसिद्धं क्षन्तव्यं बहुलतरचापस्यैमिति मे ॥ ४९ ॥

हे मातः, इति कारणात् कर्म प्रसिद्धं बहुलतरचापस्य क्षन्तव्यम् । इतीति किम् । मे मतिः क, मे वाचापि क, ते परतरमहिम्नस्तवनुतिः क । कथंभूता मे मतिः । मन्दसरणिः । कथंभूतस्य मे । परम् अविदुषः । कथंभूता स्तवनुतिः । ब्रह्मप्रमुखविबुधस्यासवचसां मन्दसरणिः ॥

अतः परं साधकमनोगतं देवीं विज्ञापयति—

प्रसीद परदेवते मम हृदि प्रभूतं मयं

विदारय दारिद्र्यां दलय देहि सर्वज्ञताम् ।

विधेहि करुणानिधे चरणपद्मयुग्मं स्वयं

विदारितजरामृति त्रिपुरसुन्दरि श्रीशिवे ॥ ५० ॥

हे परदेवते, त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव । हे करुणानिधे स्वयं चरणपद्मयुग्मं विधेहि विशेषेण ध्यानयोगगम्यं कुरु । कथंभूतं । विदारितजरामृति । अन्योऽर्थः स्पष्ट एव ॥

इति त्रिपुरसुन्दरीस्तुतिमिमां पठेद्यः सुधीः

सर्वदुरिताटवीपटलचण्डदावानलः ।

भवेन्मनसि चान्छितं प्रचुरसिद्धिर्ऋद्धिर्भवे-

दनेकविधसंपदां पदमनन्यतुल्यो भवेत् ॥ ५१ ॥

१. मन्दसरणेः' मूल०. २. स्वान्त' मूल०. ३. 'प्रो' मूल०. ४. 'प्रसीद' मूल०.
५. 'मिह मे' मूल०. ६. 'स्वकं' मूल०. ७. 'विनाशाय जरामृती' मूल०. ८. 'तार-'
समभीष्टसिद्धिर्भवेत्' मूल०.

इति पूर्वोक्तां त्रिपुरसुन्दरीस्तुतिं महिन्नस्तवरूपामिमां भक्तृतां पठेत् प्रतिदि-
नमावर्तयेद्यः भक्तः सुधीः कृतनिश्चयः सः सर्वदुरिताटवीपटलं सर्वपापारण्यसमुदायं
प्रतिचण्डदावानलो भवेत् । तस्य मनसि वाञ्छितं च भवेत् इत्यादि । सुग-
ममन्यत् ॥

पुनर्मनोगतं प्रार्थयति—

संगीतं संरसं विचित्रकवितामाज्ञायवाक्यस्मृतिं

, व्याख्यानं हृदि तावकीनचरणद्वन्द्वं च सर्वज्ञताम् ।

श्रद्धां कर्मणि शैम्भवेति विपुलं श्रीजृम्भणं मन्दिरे

सौन्दर्यं वपुषि प्रदेहि जगतामम्बेश्वरि श्रीशिवे ॥ ५२ ॥

अर्थः स्पष्टः ॥

अतः परं महिन्नस्तोत्रपाठनिरतस्यैहिकफलमाह—

पृथ्वीपालप्रकटमुकुटसमजोरजिताङ्घ्रि-

विद्वैत्पूजास्तुतिशतसमाराधितो नाघितारिः ।

विद्याः सर्वाः कलयति हृदा व्याकरोति प्रवाचा

लोकाश्चर्यैर्नवनवपदैरिन्दुबिम्बप्रकाशैः ॥ ५३ ॥

अर्थः स्पष्ट एव ॥

मूर्ध्यं वैदुष्यमुद्यद्दिनकरकिरणाकारमार्कारतेजः

संज्ञानं मूरिमार्गं निर्गमनिगमनं दुर्गमं योगमार्गम् ।

आगुप्यं ब्रह्मर्षोप्यं हरगिरिविशदां कीर्तिमभ्येत्य भूमौ

देहान्ते ब्रह्मपारं परतरंचरणाकारमभ्येति विद्वान् ॥ ५४ ॥

स विद्वान् भूमौ प्रोक्तमेतदभ्येत्य देहान्ते परतरंचरणाकारं ब्रह्मपारमभ्येतीत्य-

१. 'गुरुस्तवस्त्रिस्तरणीमाज्ञायवाचां स्मृति' मूल०. २. 'वाञ्छयेति' मूल०.
३. 'विपुत्पूजानतिपुति' मूल०. ४. 'प्रवाचाज्ञो' मूल०. ५. 'निगमनिचदेः' मूल०.
६. 'रूप' मूल०. ७. 'सुख्यस्य भूति' मूल०. ८. 'निजतनुकहनं' मूल०.
९. 'सौख्य' मूल०. १०. 'दिव' मूल०.

न्वयः । भूष्यं भूषणम् । वैदुष्यं पाण्डित्यम् । आकारतेजः दिनकरकिरणाकारम् । भूरिमार्गं सार्वपथीनम् । सुज्ञानं निगमनिगमनं च निगमानां वेदानां निगमनं व्याख्यानं करोति च । दुर्गमं दुष्प्राप्यम् । योगमार्गं योगाभिनिवेशम् । ब्रह्म-
पोष्यं ब्रह्मणा तुल्यम् । आयुष्यं कल्पान्तस्थायित्वम् । हरगिरिविशदां कलासवदु-
ज्ज्वलाम् । कीर्तिमभ्येत्य अनुभूय । विद्वान् विद्योपासकः । देहान्ते शरीरस्यागा-
नन्तरम् । ब्रह्मपारं अपारं ब्रह्मस्वरूपम् । परतरचरणाकारं परतरायाः श्रीमहा-
त्रिपुरसुन्दर्याः चरणाकारं निर्वाणं चरणरूपमभ्येति प्राप्नोति ॥

अतः परं दुर्वासा मुनिः स्वरुतस्त्रोत्रे स्वस्यात्यर्थं स्वनामगिबन्धनं करोति—

दुर्वासा विदिततत्त्वमुनीश्वरेण

विधाकलायुवतिमन्मथमूर्तिनैतत् ।

स्तोत्रं व्यधायि रुचिरं त्रिपुराम्बिकाया

वेदागमोक्तपटलैर्विदितैकमूर्तिः ॥ ५५ ॥

दुर्वासा त्रिपुराम्बिकायाः स्तोत्रं व्यधायि कृतमित्यन्वयः । दुष्टं दुःखदं
शापसूत्रनिर्मितवल्कलव्याघ्रचर्मवैरिकरजितवस्त्रादिकं वासो यस्य । विदितं ज्ञातं
तत्त्वमुपनिषत्सारं येन मुनीनां महायोगीश्वराणामीश्वर आचार्य एतादृशेन । वि-
द्यारूपाः कलारूपाश्च या युवतयः तासां मन्मथमूर्तिना तत्प्रादुर्भावकारकत्वात् ।
स्तोत्रं श्रीत्रिपुरमहिम्नाख्यम् । व्यधायि कृतम् । रुचिरं देवीप्रीतिकरम् । त्रिपुरा-
म्बिकायाः । कथंभूतायाः । वेदोक्तैरागमोक्तैश्च पटलैः स्वरूपनिरूपकमन्त्रैर्विदिता
ज्ञातैका मूर्तिः स्वरूपं यस्याः ॥

सदसदनुग्रहनिग्रहगृहीतमुनिविग्रहो भगवान् ।

सर्वासानुपनिषदां दुर्वासा जयति देशिकः प्रथमः ॥ ५६ ॥

सतामसतां चानुग्रहनिग्रहार्थं गृहीतः मुनिविग्रहो येन । भगवान् महानु-
भावः । सर्वासां अनुबोधेक्षानाम् । उपनिषदां तत्त्वनिरूपिकाम् । जयति सर्वो-
त्कर्षेण विजयते । देशिकः प्रथम आद्य आचार्यः ॥

छत्रं चागरयोर्युग्मं व्यजनमादर्शस्तथा मर्दलो

मेरीशहृदयकाहलकलागीतं च नृत्यं तथा ।

साष्टाङ्ग प्रणति स्तुतिर्वहुविधा चैतत्समस्त मया
 सकल्पेन ममर्पित ननु शिवे सत्पुष्टये कल्पताम् ॥
 उद्येषु नीचेष्वपि दर्शनेषु प्रकाशते देवि तव स्वरूपम् ।
 समुन्वलयेव हि यज्ञवाटे मातङ्गवेदमन्यपि जातवेदा ॥
 इति त्रैपुर श्रीमद्भिन्न गुरुक्त्या मया व्याकृत प्रीतये सिद्धये च ।
 सतां साधकानां मुखैश्च सुधीरैश्चिर लोकनीय हृदा निषट्ठेन ॥
 यत्रैव यत्रैव मनो मदीयं तत्रैव तत्रैव तव स्वरूपम् ।
 यत्रैव यत्रैव शिरो मदीयं तत्रैव तत्रैव पदद्वयं ते ॥

इति श्रीदुर्वाससा मुनीन्द्रेण विरचित श्रीत्रिपुरसुन्दरीमद्भिन्नस्तोत्रं सपूर्णम् ।

खड्गशतकम् ।

(सटीकम्)

कल्पातिकूरकालश्रुदुटिदुटिलताकल्पकल्पाग्रमुष्टि
 क्रुध्यत्कालीकटाक्षाङ्कित[स]कल..... निमे (पे) कान्तकाली ।
 श्रीडत्यस्याग्रमेण नक्रचट्टतिकृती कुन्ति(ग्मि)कुम्भाग्रकूट-
 श्रोडेपूटचक्रण्ठोत्थितरुधिरकणाकीर्णकोण कृपाण ॥ १ ॥

[अस्व टीका दुटिता ।]

स प्रेक्षद्भि स्वराजो. प्रस्तरस्तरनिस्त्रा खण्डयन्धैर्मयूखै
 खेलासंख्येषु सञ्जीवितरणसिक संमुखाणां समि(नि)धम् । ।

१. अस्व काव्यसूक्त पुस्तके कदम्बरमहाराजानां सम्भूतगरत्नपुष्टकाख्यलघुसूक्त
 काल पञ्चनददेरपि विशिष्टात्वात्पद्यश्रीदुर्गाग्रकूटैर् (M. A. Stein, Pr-
 D) महाशयैवयाग्रन्तराद्यं संपुष्टकाव्यव्यापिनममस्य काव्यनैर्वाप्यं दत्तमिति
 तथा महाशयानां पुस्तके कदम्बरपुस्तकमार्गेषु पदवादा प्रकाशयाम . अस्व य पुष्ट
 वस्तुनिमग्नराजो नवनवराज कोट्य उदयका . टीकापुस्तकस्य मार्गमे मरद य
 पद्येन समारिद्धं य जोषलम्बार्गसि करेनाम काव्यं न शब्दे.

स्यातः सौख्यस्य खानिः खलु कमितृजुषां खेचरीणामसर्वैः
खेलत्युत्तवातसङ्गप्रतियुवसु खनत्कारवानस्य खड्गः ॥ २ ॥

[अस्य टीका त्रुटिता ।]

गात्रस्य.....सिग्रहणमवगणय्याग्रतः स्वर्गमार्गं
ग्रस्यन्नस्य(?) महाभेसरकरगुणितोदग्रभाग्रद्वभस्तिः ।
गवोऽग्रप्रन्थिगोत्रग्रहिलरिपु.....मङ्गीमृहीतो
गर्जत्प्रभेसराग्रग्रहगिलनगुरुः संगरे मण्डलाग्रः ॥ ३ ॥

[अस्य टीका त्रुटिता ।]

प्राणं संग्रामलक्ष्म्या धनस्यतियशसामङ्घ्रि [ता] न्योम (?)...
.....साहसस्यालुबुहदयलपुर्भीत्यघौघस्य विघ्नः ।
घोटः कीर्तेर्धनाभाषघनगजघटाघातनैर्घृण्यनिम्नो
घूर्णत्यु.....रघृणिरामाग्राति बोरोऽस्य खड्गः ॥ ४ ॥

[अस्य टीका त्रुटिता ।]

चण्डश्चण्डीशचक्षुश्चिरभूतविषमार्चिध्वजाच्चानुभाले
चण्ड्याश्चामीकरा...जनचयरव.....कौर्यचञ्चुः ।
चित्रं स्वाचान्तवीरा सुरपि(?)रविरुचा शुम्भितश्चाकचिनया-
चक्षुःकर्माणि चूपत्यचिररुचिरुनां वञ्चकोऽस्यासिरुचैः ॥ ५ ॥

[अस्य टीका त्रुटिता ।]

[छा]या.....रूपोच्छलितरिपुशुचौ छादनं कृच्छ्रदेशे
छायावाहाशनेस्रच्छलसमिति लसच्छौर्यकाल्यलिपुच्छम् ।
.....तच्छात्रि.....च्छिदुरगणचणश्छेकहृच्छोककारी
छायाकान्तच्छवीच्छाव्यतिकरवशतो मूर्च्छन्तीद्वोऽस्य खड्गः ॥ ६ ॥

.....

.....वित्तद्विदुरगणचणः । 'तेन वित्तः-' इति चणप् । छेदनां नागराणां हृच्छोककारी ॥

जह्वालो जैत्रजन्याजिरभुवि जनयज्जन्तुजाते ज्वरार्ति
जीवातुर्बाहुजस्य त्रिजगति जयिनो दोर्मुजङ्गस्य जिह्वा ।

ज्याजानिर्व्याघ्रजाग्रद्वरदनाशिलाभञ्जनाजस्रयोग्यो

जातज्वालो जटावानिह जयति जगज्जित्वरोऽमुष्य खड्गः ॥ ७ ॥

जमिति ॥ अमुष्य खड्ग इह लोके जयति । किंविधः । जैत्रं जयशीलं यज्जन्यं संप्रामत्सस्याजिरभुवि जह्वालः । सत्वर इत्यर्थः । 'जह्वालोऽतिजवः' इत्यमरः । जन्तुजाते प्राणिमात्रे ज्वरार्ति ज्वरपीडां जनयन् । त्रिजगति त्रैलोक्ये जयिनः पराक्रमवतो बाहुजस्य क्षत्रियस्य, जीवातुर्जावनौपधम् । 'जीवातुर्जावनौपधम्' इत्यमरः । पुनः किंविधः । अथवा त्रिजगति जयिनो दोर्मुजङ्गस्य बाहुसर्पस्य जिह्वा । ज्याजानिर्व्याघ्रजाजानिः । 'जायाया निष्' । 'वमुधामौर्भ्योर्ज्या' इति मेदिनी । व्याघ्राश्च जाग्रद्वरदनाश्च शिलाश्च तासां भञ्जनं सप्राजस्रं योग्यः । जाता ज्वाला यस्मिन्च तथा । अतएव जटावान् । जगज्जित्वरः ॥

शात्काराक्षैत्रजन्ये शगिति जनयतो शन्मिकर्णज्वरार्ति
शङ्खापातानुकारान्शणशगितिशणत्कारिणः प्रोज्जिहानः ।

शापाद्धौ तामवस्यां शगिति रिपुजनं ग्राहयन्धूर्जटीष्टां

धूर्जप्रहृतेपृज्जितरणरभसं प्रोज्जिहीतेऽस्य खड्गः ॥ ८ ॥

शादिति ॥ अस्य खड्ग उज्जितरणरभसं संप्रास्तादरं यथा स्यात्तथा प्रजिहीते गच्छति । किंविधः । जैत्रजन्ये जयशीले संप्रामे शगिति शात्काराननुकरण-शब्दान्प्रोज्जिहानः । कृतवानित्यर्थः । 'ओहाव् गतौ' । किंविधान्शात्कारान् । शङ्खापातानुकारान्सृष्टिक्रवातसदृशान् । पुनः किंविधान् । शणशगितिशणत्कारिणः । किंयुर्वन्सन् । शापाद्धौ मान्मथीमवस्थाम् । मम्मरूपमित्यर्थः । रिपुजनं वैरिलोकं शगिति क्षीप्रां ग्राहयन् । किंविधामवस्थाम् । धूर्जटेः शंभोरिष्टाम् । मन्ना येऽहितासेषु शूरैश्च ॥

टंकारोद्धृता या शटिति विघटयन्कोटिशिखापयष्टी-
ष्टद्वो चिद्विघ्नीरीणां करटिकटकटाहातिकुट्टामकोटिः ।

दुष्कृतैर्यष्टिकृतैः कटुकुटिलसटैः पट्टिशैः कोटिसंख्यैः

खेटैर्दुर्घाटवाटान्प्रतिभटसुमटांष्टीकतेऽमुष्य खड्गः ॥ ९ ॥

टमिति ॥ अमुष्य खड्गः प्रतिभटसुमटान्प्रतिपक्षवीरान्द्राक्षीघ्रं टीकते ।
जान्प्रति गच्छतीत्यर्थः । किंविधः । टंकारेण शब्देनोद्धृष्टाः प्ररुदिताः [याः]
कोटिशोऽसंख्याधापयशीघ्रंति शीघ्रं विधत्तयन् । पुनः किंविधः । विद्विषां गिरय-
स्तेषां टड्डो विदारकः । पुनः । करटिनो गजास्तेषां कटा गण्डस्थलानि त एव
कटाहास्तैलादिपाकपानाणि तेषां कुट्टा पिष्टीकरणसमर्थाप्रकोटिर्यस्येति । किंविधा-
न्प्रतिभटसुमटान् । दुष्कृतैर्दुष्टाग्नेर्यष्टिकृतैर्यष्टिसमूहैः कटुकुटिलसटैः पट्टिशैः खड्गैः
फलकैर्दुर्घाटो वाटो मार्गो येषां ये । कोटिसंख्यैरिति विशेषणं त्रिष्वपि योज्यम् ॥

ठात्कारी कण्ठसीमन्यतिकठिनतरे स्कन्धपीठे कठोरे

पृष्ठाष्टीलानुकारे शठकमठपतेः कुम्भपृष्ठेऽपि चैवे ।

द्राग्द्राधिष्ठः कठोरच्छविजरठतरघोतसंघट्टमूर्च्छ-

त्कोष्ठाः काष्ठाः प्रकुर्वन्निपुशिरसि लुठत्येतदीयः कुठारः ॥ १० ॥

ठात्कारीति ॥ एतदीयः कुठारो निपुशिरसि ब्राह्मशीघ्रं लुठति । किंविधः ।
ऐमे हस्तिचबन्धनि कण्ठसीमनि कण्ठसमीपदेशे ठात्कारी शब्दकर्ता । किंविधे
कण्ठसीमनि । अतिकठिनतरे । पुनः किंविधः । कठोरे स्कन्धपीठे ठात्कारी ।
पुनः किंविधः । ऐमे कुम्भपृष्ठे ठात्कारी । किंविधे कुम्भपृष्ठे । शठकमठपतेर्धूर्त-
कच्छपस्य । 'शठे धतूरके धूर्ते मध्यस्थपुरुषेऽलसे' इति महीपः । पृष्ठाष्टीला-
नुकारे पृष्ठसाष्टीलं तत्तुल्ये । द्राधिष्ठे दीर्घः । कठोरच्छविः सूर्यस्तस्य जरठतरो
यो द्योतः प्रकाशस्तस्य संघट्टस्तेन मूर्च्छते द्विगुणीभवन् । 'जैशिलादयः पद'
शैल्यभ्यस्तसज्ञाया 'नाभ्यस्तात्-' इति नुप्र । किं कुर्वन्सन् । काष्ठा दिशः
कोष्ठाः स्वाधीनाः प्रकुर्वन्सन् । 'कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्हृदस्य च'
इति मेदिनी ॥

डिम्भो दण्डायुधस्य प्रधानघनतडिचण्डदोःकुण्डलीन्द्र-

द्वेवडः प्रोद्दण्डदर्पद्विरदननिगडो डिण्डिमः शौर्यभर्तुः ।

१.-२. 'कृपाणः' इत्येव पाठो भवेत्. ३. 'मूर्च्छ' पाठो जैशिलादित्ये मानाभावेन
नुममावकयनमभ्युपगम्य-

१ अस्य प्राचण्डवभाण्ड घृतमधुपगरदूण्डवेतण्डशुण्डा-

काण्ड खण्ड वितन्वन्युधि धुतजडिमा हिण्डते मण्डलाग्र ॥ ११ ॥

डिम्म इति ॥ अस्य मण्डलाग्रो हिण्डत इतस्ततो गच्छति । किंविध । दण्डा-
युधस्य यमस्य डिम्म शिशु । 'पोत पाकोऽर्भको डिम्म' इत्यमर । प्रधानमेव
सग्राम एव घनतडित्तस्याश्वण्डदोर्हस्त कुण्डलीन्द्र शेषस्तद्वेदो गरलम् । '२ वेड-
स्तु गरल विषम्' इत्यमर । प्रोदण्डो दर्पो येषां ते ये द्विरदना गजास्तथा निग-
डोऽन्दुक । शौर्यभर्तुर्दिण्डिम सूचकवाचविशेष । प्रचण्डस्य भावस्तथा तद्भाण्ड-
मधिकरणम् । पुन किंविध । युधि सग्रामे घृता मधुपा यैर्त्सर्गलन्त द्रवन्तो
गण्डा येषां ते एवविधा वेतण्डा गजास्तथा शुण्डास्त्रासा काण्ड समूह खण्ड
वृद्ध वितन्वन्विस्तारयन् । धुतो जडिमा येन स ॥

दद्यात्सारूढकीर्तिप्रसृतिमुविजयश्रीविवोदा निरूढो

वाढ सोढातिगाढप्रहरणसमितौ लीढकोष्णाससीधु ।

रीढा गूढप्रहर्तुर्द्रुढिमकुलगृह न्यस्तशस्त्रेषु पण्डो

निर्व्यूढोद्गाढयुद्धप्रतिहतपु दृढ दौरुतेऽमुष्य सङ्ग ॥ १२ ॥

हेति ॥ अमुष्य सङ्गो निर्व्यूढोद्गाढयुद्धा वीरास्तेषां प्रतिहतयो मणास्त्रास्तु दृढ
दौरुते प्रवर्तते । किंविध । दद्यात् विजयमर्दनेन मुमु आरूढा या कीर्तिस्तस्या-
प्रसृति प्रसरस्तस्या मुविजयश्रीस्तस्या विवोदा । निरूढ ख्यात । अतिगाढप्र-
हरणा या समिति सग्रामस्तत्र वाढ सोढा सहनशील । पुन किंविध । लीढ-
मास्तादित कोष्ण किञ्चिदुष्ण यदस्य तदेव सीधुर्मय येन । गूढप्रहर्तुर्प्रचण्डमारण-
कर्तृ रीढावमानना । द्रुदिग्र कुलगृह दृढताया अभिष्ठानम् । न्यस्तशस्त्रेषु त्र्यम्बा-
युधेषु पण्डो नि गार ॥

प्राणा दर्पस्य पाणी रणशमनशिशो कार्मण द्वेषणाना

तूर्ण सद्धारवाणव्रणकरणकृती कीर्णदुर्मर्षणार्धि ।

कोष्णद्विदशोणिताक्त सरस्तिरणवृण्णिथ्रेणिशाणोऽरणश्री-

रुद्राणां वारणाना गणमसृणि शृणात्यम्य तीक्ष्ण वृषाण ॥ १३ ॥

प्राणा इति ॥ अम्य तीक्ष्ण वृषाणां वारणानां वारणां गण समूहमसृणि सृणि-

रहितं यथा स्यात्तया गृणाति । 'शू हिंसायाम्' । भारयतीत्यर्थः । किंविधः ।
 दर्पस्य बलस्य प्राणाः । बहुत्वेन निर्देशः । रण एव शमनशिशुस्तस्य पाणिर्हस्तः ।
 पाणी रणेति 'रो रि' इति रलोपे 'दलोपे-' इति दीर्घः । द्वेषणानां शत्रूणाम् ।
 'द्विपद्वेषणदुर्हदः' इत्यमरः । कामर्षं मूलकर्म । तूर्णं शीघ्रं रायद्वारवाणं कवचम् ।
 'कशुको वारणोऽर्ध्वी' इत्यमरः । तत्र वणकरणं तत्र कृती कुशलः । कीर्णं प्रसा-
 रितं दुर्मेघं दुःसहप्रचिरेण । कोष्णं यद्विपत्तां शोणितं रक्तं तेनाक्तः सिक्तः ।
 खरकिराणः श्रीतूर्यस्तस्य घृणयो मयूखास्तेषां श्रेणिस्तस्याः शाणो घर्षणपाषाणः ।
 अरुणा श्रीर्यस्य सः । उद्धूर्णं उत्पापितः ॥

तृप्यदन्तिक्षितीन्द्रं तरलतरतरत्पचिभङ्गं विघूर्ण-

तुङ्गाधायर्तगतं निशिततममिलत्खुन्तसंतानचक्रम् ।

त्वङ्गत्तीक्ष्णासितूर्वेचिमिमनतिदलच्छक्तिशुक्तिं रणाब्धिं

तारस्तूर्णं तितीर्षुस्तृणलव्यदरीनस्य खङ्गस्तृणेदि ॥ १४ ॥

तृप्यदिति ॥ अस्य खङ्गोऽरीन्घातुंस्तृणलव्यतृणेदि । भारयतीत्यर्थः । 'तृह
 हिंसायाम्' । किंविधः । तूर्णं शीघ्रं रणाब्धिं संप्रामस्यमुद्रं तितीर्षुस्तरणैच्छुः । 'तृ
 लवनतरणयोः' । तार उद्धवलः । किंविधः रणाब्धिः । तृप्यतो(न्तो) दन्तिन
 एव क्षितीन्नाः (तिघ्राः) पर्वता यस्मिन्स तथा । तरलतरा अतिचबलास्तरन्तो
 ये पत्तयः पदातयस्त एव भद्रास्तरङ्गा यस्मिन्सम् । विघूर्णन्तस्तुङ्गा येऽध्यात्
 एवावर्तगता यस्मिन्सम् । । त्वङ्गन्तस्तीक्ष्णा येऽ-
 स्यस्त एव तूर्यतिमयो यस्मिन्निति तथा तम् । अनतिदलच्छक्त्य एव शुक्तयो
 यस्मिन्सम् ॥

स्थूलं स्थूलं श्वसद्भिः प्रथितपृथुपृथुद्वीक्ष्णैस्तीर्थमात्रं

संमन्वानैरपार्थं शिथिलरणकथैर्वेपथुव्यर्थशस्त्रैः ।

संप्राप्तैः स्थाणुसंस्थां प्रथितपथचरैस्त्रस्तनेत्रातिथित्वं

नीतः प्रत्यर्थिसार्थैर्व्यययति सविघस्यानपीद्वोऽस्य खङ्गः ॥ १५ ॥

स्थूलमिति ॥ अस्यैवः समृद्धः खङ्गः सविघस्यानपि समीपवर्तिनोऽपि व्यययति ।
 किंविधः । प्रत्यर्थिसार्थैः परिपन्थिसमूहेस्त्रस्तानि यानि नेत्राणि तत्रातिथित्वं नीतः ।
 रष्ट इति यावद । किंविधैः प्रत्यर्थिसार्थैः । स्थूलं स्थूलं दीर्घं दीर्घं श्वसद्भिः । अस-

ह्यत्वात् । प्रथितपृथु पृथन्तो विन्दवस्तद्युक्तानि वीक्षणानि येषां तैः । तीर्थमात्रं
संमन्वानैः । अपायं निरर्थकं शिथिला रणकथा येषां तैः । वेपथुना कम्पेन
व्यर्थानि शस्त्राणि येषां तैः । अत एव स्थाणुसंस्थां संप्राप्तेः । प्रथितो यः पन्था-
स्तत्र चरन्तीति चरास्तैः । 'महापथस्तु भरणम्' इति ॥

हृष्यद्दोःकालकूटद्रुमतल्लणदलं दर्पदन्तावलेन्द्र-

द्राधीमोदानलेसादरदलितदलेन्दीवरद्रोणिदेहः ।

दीव्यन्नैदाघम(मा)ध्यंदिनदिवसमणिघोतदुष्पेक्ष्यदीप्ति-

दौःस्थित्यं दीर्घदीर्घं दददरिसुदृशां दीप्यतेऽमुष्य खड्गः ॥ १६ ॥

हृष्यदिति ॥ अमुष्य खड्गो दीव्य(प्य)त्वे क्रीडते । किंविधः । हृष्यद्वोर्बाहुः स
एव कालकूटद्रुमो विषतरुस्तस्य तल्लणदलं नवीनपत्रम् । दर्प [एव] दन्ताव-
लेन्द्रो हस्तीन्द्रस्तस्य द्राधीयो (यक्षी) दीर्घा दानलेखा । दरमीपहृषितं विक्षीर्णं
दलं यस्यैव विषमिन्दीवरं तस्य द्रोणिर्मध्यभागस्तद्देहो यस्य स तथा । इयाम इति
यावत् । दीव्यपन्नैदाघम(मा)ध्यंदिनमुष्णकालमप्याहं तत्र (भवो) यो दिव-
समणितस्य घोतः प्रकाशत्वेन दुष्पेक्ष्या दीप्तिर्यस्य सः । अरिसुदृशां वैरिस्त्रीणां
दीर्घदीर्घमतिमहत्तैः स्म्यं दुःस्थस्य भावस्तथा तद्दत् ॥

धैर्यस्याधारयष्टिर्घृतविबुधवधूसाध्यसो धाम धाम्नां

धूमः क्रौधानलस्य प्रधनरथवरस्योद्धरो धूर्धरोऽयम् ।

धीरोदात्तोर्ध्वबाहा धरणिधरघृतस्त्रीक्ष्णधाराधरोऽद्वा

धीरानौदत्यभाजो रणधरणिचरानस्य धूनोति खड्गः ॥ १७ ॥

धैर्यस्येति ॥ अस्यायं खड्ग औदत्यभाजो रणधरणिचरान्नम्रप्रामभूमिगतान्धी-
रान्धूनोति कम्पयति । किंविधः । धैर्यस्य गुणस्याधारयष्टिः । घृतं विबुधवधूनां
देवग्रीणां साध्यसं येन सः । धाम्नां तेजसां धामाधिष्ठानम् । क्रोध एवानलस्तस्य
धूमः । प्रधनं संप्रामस्त्योदेव रथवरस्योद्धरो धूर्धरो मारयतां । धीरोदात्तः पुरु-
षधेष्टम्योर्ध्वबाहा इत्यः । 'भुजा बाहा' इति स्त्रीत्वेन निर्देष्टः । धीरोदात्तलक्षणं
रमण्डिकायाम्—'चतुर्धा पुरुषः—धीरोदात्तो धीरलङ्घितो धीरसान्तो धीरोद-
तयेति । तत्र—शूरावानक्षिगम्भीरो विनीतयाविह्वयनः । धीरोदात्तः स विज्ञेयो

रानो दाक्षरयिष्या ॥' इति । धरणिधरेण राज्ञा धृतः । तीक्ष्णधाराधरः । 'अद्वा'
इत्यङ्गोकारेऽव्ययम् ॥

नानानीके ननग्रान्नृपतिषु नमयन्नानतानाधिपत्ये

निःसापद्व्यं नयन्नानिधनमनिमृतानप्यलं निश्चलत्वम् ।

निर्मग्नैरिनारीजननयनसरोजन्म धाराजलेन

न्यकुर्वन्निर्धुनीते प्रधनचरनृपानस्य नृत्यन्कृपाणः ॥ १८ ॥

नानेति ॥ अस्य नृत्यन्कृपाणः प्रधनचरनृपान्संप्रामस्थितराज्ञो(जो) निर्धुनीते ।
नितरां सम्पयतीत्यर्थः । किं कुर्वन्सन् । नानानीकेऽनीकसैन्ये नृपतिषु मध्ये नन-
ग्रानुद्धताजमयन्सन् । अनताजग्रानाधिपत्ये निःसापद्व्यं सपन्नरहितं यथा तथा
अनिधन मरणराहित्यं नयन्निति न किंतु नयन् । अनिमृतानशुभानलमत्यर्थं निश्च-
लत्वं निर्मग्नम् । दूरीपुर्ध्वमित्यर्थः । वैरिनार्यः शत्रुस्त्रियस्तासा जगः समूहस्तस्य
नयनसरोजन्म नेत्रकमलम् । जालाभिप्रायेणैकवचनम् । धाराजलेन न्यकुर्वन् ॥

पादान्ते पातुकक्ष्मापतिपटलपरापीडपुष्पाधिवासा-

त्पुष्पत्पुष्पंधयालीभ्रमकृदपपरीवारपारुष्यपात्रम् ।

पूष्णः पुष्टप्रकाशप्रतिफलनपरिप्राप्तदिक्श्रीरपूर्वः

पौर्वापर्यात्पिनष्टि प्रबलपरनृपानस्य पाणौ कृपाणः ॥ १९ ॥

पादेति ॥ अस्य कृपाणः पौर्वापर्यात्प्रबला ये परनृपास्तान्प्रबलपरनृपाञ्छत्रु-
राजान्पिनष्टि । मर्दयतीत्यर्थः । किंविधः । पादान्ते पातुकक्षः पतनशीला ये क्ष्माप-
तयो राजानस्तेषां पटलं समूहस्तस्य परापीड उच्छिष्टशेखरस्तत्र पुष्पाधिवासात्पु-
ष्पसौगन्ध्यात्पुष्प्यन्ती पुष्टीभवन्ती पुष्पंधयाली भ्रमरपङ्क्तिस्तस्या भ्रमो भ्रान्तिस्तां
करोतीति कृत्.....तेन यत्पारुष्यं तस्य पात्रमधिष्ठानम् । पूष्णः
धीर्भूयस्य पुष्टो यः प्रकाशस्तस्य प्रतिफलनं विलासत्वेन परिप्राप्ता दिक्षु दिशा वा
श्रीर्येन स तथा । अत एवापूर्वः ॥

स्फारः शश्वद्विधूतौ स्फिरतरकिरणस्फीनम(मा)ध्यंदिनार्क-

स्फायत्कान्तिप्रतानप्रतिफलनमैरैः शौर्यवद्देः स्फुलिङ्गः ।

फालः प्रत्यर्थिमूरोः फलमहितगणाभाग्यवृक्षस्य फण्डं (पटं)

फेरुकुर्वन्समाङ्गेप्वलिषु स्वपतितान्स्फूर्जतीद्भोऽस्य स्वप्नः ॥ २० ॥

स्फार इति ॥ असेद खड्गं स्फूर्जति दीप्तीभवति । किंविध । विधूर्ता धूने
शश्वत्रिन्तरं स्फिरतरा ये फिरेणास्ते स्फीत प्रकटो म(मा)ध्यदिनाको मध्याह्न-
सूर्यस्तस्य स्फायद्वर्धिष्णु यत्कान्तिप्रदानं तस्य प्रतिफलनभरा द्विगुणभावास्ते
स्फारो दीर्घ । सौर्यबहे स्फुलिङ्ग इव स्फुलिङ्ग कण । विशेष्यपरता ज्ञेया ।
प्रत्याधन एव भूमि , तेषां वा भूमि , तस्या फालो विदारक । अहिता वैरिणस्तेषां
गण समूहस्तस्याभास्य स एव वृक्षस्तस्य फण्ड(ण्ट) फलम् । समीके सप्रामेड-
भिमुत्पतिता फेरुबुधैर् । अफेरव फेरतामिति । 'अभूत—'इति चि । जम्बु-
कप्रायाकुर्वन्नित्यर्थं ॥

निम्नोको बाहुलक्ष्म्या प्रललभस्तेपिनालानलाना

बाष्पाम्बूना निदानं यलमिदुपलकार्चिर्विडम्बिप्रकाश ।

बहिष्ठस्तीव्रशोचि प्रसरशबन्ति वीजमिष्टार्थसिद्धे-

बाहावस्याम्बरान्तविलसति बहुधाटम्बरी मण्डलाग्र ॥ २१ ॥

विम्बोक्त इति ॥ अस्य बाहौ हस्ते मण्डलाग्र खड्गो विलसति । किंविध ।
बाहुलक्ष्म्या निम्नोको विलास । विम्बोक्तलक्षण गीतगौरीपती—'इष्टेऽपि यस्तु
न्यवहेला' इति । 'विम्बोक्तस्त्वतिगर्भेण वस्तुनीऽऽप्यनादर' इति दर्पणोक्तम् ।
प्रबन्धो यलमरो येषां ते ये द्वेपिणस्तथा बालावनास्तासां बाष्पाम्बूनामधुनलानां
निदानं कारणम् । यलमिदं द्रव्यदुपल इन्द्रनीलपाषाणस्तस्याचित्तस्य विडम्बी
अलुङ्करणकर्ता प्रकाशो यस्य स तथा । बहिष्ठोऽतिशयेन बहुरिति । पुन किंविध ।
तीव्रशोचिस्तीक्ष्णरोचि । सूर्य इति यावत् । तस्य प्रसरस्त्वन शषडित्तिधनित ।
'यिप्र किमोरक्तमापशषैताध वयुरे' इत्यमर । इष्टार्थसिद्धौ नमुत्पादकम् ।
अम्बरान्तराकाशमध्ये बहुधाटकथा आटम्बरी ॥

भास्वद्रास्वद्रगन्धिव्यतिकरभृतयाग्रान्तरालेऽभिभूत्या

भूय सग्रान्तिभाजा दददहितमुना भूमुजा स्तम्भमुद्राम् ।

भूजा भजानभिज्ञ प्रसभमभिपतत्तुम्बिबुम्भाग्रमंदो-

द्रूतासृग्मासुरघ्नी रणमुत्तममितो भात्यर्माकोऽस्य खड्ग ॥ २२ ॥

भास्वरिति ॥ आस्मागीको निर्भय , अथवा अमीक इव कामुक इव । रूप-
कम् । रणमुर्धं संपन्नभूमिममित समन्ताद्भाति । किंविध । भास्वत सूर्यस्य

भास्वन्तो ये गमस्तयः किरणालेषां व्यतिकरः संपर्कस्तेन मृतया । पूर्णयेत्यर्थः ।
 [अभि] भूलाभ्रान्तराले आकाशमध्ये मूयो वारंवारं संभ्रान्तिभाजामहितगुवां
 भूभुजां राज्ञां स्वम्भमुद्रां ताटस्थं ददत् । भूत्रा भङ्गः पराजयस्तटनं (?) वा
 तस्यानभिज्ञः । प्रसभमभिपतन्तो ये कुम्भिनस्तेषां कुम्भाग्रमेदस्तस्मादुद्धूतं यद-
 रप्रजं तेन भासुरा धीर्यस्य ॥

मीमांसा मेदिनीशानमननमनयोर्मोक्षमार्गः समीके

मानात्सांमुख्यभाजामहिमकरमयूखातिमाघन्मरीचिः ।

मन्दं मन्दं मदान्धद्विरदमदमपीरदृमात्सर्यमूर्च्छ-

न्मूर्तिर्माद्यत्यमुष्य प्रमदनृपचमूमारेणे मण्डलाग्रः ॥ २३ ॥

मीमामिति ॥ अमुष्य मण्डलाग्रः प्रमदाः प्रकृष्टमदाये वृषा राजानस्तेषां घनूः
 सेना तन्मारणे मायति । किंविधः । मेदिनीशानां वृध्वीशानामननं च नमनं च
 तयोर्मोमांसा पूर्वोत्तरविचारः । समीके संप्रामे मानात्सांमुख्यभाजां मोक्षमार्गः ।
 अहिमकरः श्रीसूर्यस्तस्य मयूखास्तैः कृत्वा अति अत्यन्तं माघन्तो मरीचयो यस्य
 सः । मन्दं मन्दं मदान्धा ये द्विरदास्तेषां मद एव मधीपट्टस्तस्य मारुधर्यं द्वेपस्तेन
 मूर्च्छन्ती द्विगुणिता मूर्तिः कायो यस्य । अतिश्यामशरीर इति यावत् ॥

यानं लोकत्रयाप्तावतिशयि यशसोरिक्षयाश्चर्ययज्ञे

यूपो युग्यं द्रदीयो युधि युधि विजयं यास्यतः क्षत्रियस्य ।

यात्रायां यूथनाथायतकटयुगलीं दारयन्त्यातयामा-

न्योधानस्यन्नमायो जयति जयजुषां नायकः सायकोऽस्य ॥ २४ ॥

यानमिति ॥ अस्य सायकः खड्गः । 'शरे खड्गे च सायकः' इत्यमरः ।
 जयति । किंविधः । यशसो लोकत्रयाप्तौ त्रैलोक्यगमने । विषये सप्तमी । अति-
 शयो यस्यास्तीति तन्ना । यानं वाहनम् । अरिश्वाय एवाश्चर्ययज्ञस्तस्मिन् । यूपो
 यज्ञस्तम्भः । युधि युधि संप्रामे विजयं यास्यतः क्षत्रियस्य द्रदीयो अतिदृढे युग्यं
 युगस्य षोढा । 'तद्वद्वति रथयुगप्रसङ्गम्' इति यत् । यात्राया विजये यूथनाया-
 गजास्तेषामायता विरुद्धा या कटयुगली तां दारयन् । यात्रयामान्यतरसान्यो-
 धानस्यन्विषन् । दूरीकुर्वन्निस्तर्यः । अगाधो निष्कपटो ममताशून्यो वा । जय-
 जुषां जयवतां नायको मुख्यः ॥

राष्ट्रद्विद्विवासराणा रजनिरचरमा वीरशार्दूलसख्या-
रेखा रोदोन्तराले रणरसिकरिपूद्रकसरक्तसार ।
रुद्धो(द्धा)रातिप्रचार करिकरकरदान्दारयन् रहसार
राजत्यस्यातिसार परसमरविधौ रक्तधार कुठार ॥ २५ ॥

राष्ट्रद्विद्विति ॥ अस्य कुठारो राजति । 'राष्ट्र वीर्यौ' । किंविध । राष्ट्र द्विपन्ति
ते तथा द्वेषिणस्त एव यासरा दिवसास्तेषा रजनी । नाशकत्वात् । 'कुटिका-
रात्' इति ङीप् । अतो रजनिरपीति रायमुडुट । अचरमा प्रथमा । वीरस्त
एव शार्दूलास्तेषा सख्यारेखा गणनारेखा । रोदोन्तराले यावापृथिव्योर्मध्ये रण-
रसिका ये रिपवस्तेषामुद्रुत्कट यद्रक्त तेन सरक्त सार स्थिराशो यस्यति स तथा ।
रुद्धोऽवरोधितोऽरातिप्रचारो येन स । अरमस्यैर्यं रहसा वेगेन करिणो गजास्तेषा
करा शुण्डादण्डा करटा गण्डस्थलानि तान्दारयन् । अतिसारोऽस्य तबल ।
परसमरविधौ वैरिसमाप्तकर्तव्यताया रक्तधार ॥

लक्ष्मीलीलोपधान कलिकुलनिलयोलेखसंतानमूल
लोकालोकावधिक्षमावलयमिलदिलाधीशदुर्लक्ष्यखेल ।

खनव्यालेभगण्डोल्लसदलिपटलेर्ललितोऽमुष्य विद्विद्ध-

लोकासूलेलिहानो विलसति कलहे कालवन्मण्डलाग्र ॥ २६ ॥

लक्ष्मीति ॥ अमुष्य मण्डलाग्र कलहे समामेकालवद्यमवद्विलसति । किंविध
लक्ष्म्या लीलोपधानम् । कलि कलहस्तस्य कुल समूहस्तस्य विलमोलेखो गृहस
निवेशस्तस्य संतान विस्तारस्तस्य मूल कारणम् । लोकालोकौ पर्वत सोऽवधिर्म
यादा यस्य तदेवविध क्षमावलय पृथ्वीमण्डल तत्र मिलन्तो य इलाधीश पृथ्वी
शास्तेर्दुर्लक्षा खेला यस्येति स । खनादिष्टा ये व्यालेभगण्डा उन्मत्तगजगण्ड-
स्थलानि तेभ्य उल्लसन्ति यान्यलिपटग्रानि ध्रुवरसंघालेर्ललित । विद्विद्धलोका
शत्रुजनास्तेषामसन्प्राणोन्निहानोऽतिशयेनास्तादक ॥

वल्गाद्विर्वारवाणावृतविपुलवलद्विग्रहैर्वारवर्ग-

र्वयात्याद्वीक्षितश्रीरतिनि(वि, कटगतिर्विस्फुरन्वीतशङ्क ।

वारवार विवसद्यतिकरितरुचा व्योमि विद्योतमानो

वैरिघात विशिष्ट विवशयति वरे विग्रहेऽमुष्य खड्ग ॥ २७ ॥

वलादिति ॥ अमुष्य खड्गो वरे श्रेष्ठे विग्रहे संग्रामे विविधं महान्तं वैरिणां
 अनुसमूहं विवशयति मारयति । किंविधः । वल्गुभिः संवरद्विबोरवर्गैर्वैयात्याभि-
 र्ज्वलादीक्षिता शौर्यस्य । किंविधैर्वोरवर्गैः । वारवाणैरञ्जनाणैः । 'कयुको वा-
 रवाणोऽवी' इत्यमरः । तैरावृता विपुल(ला) वलावला(?)विग्रहाः शरीराणि येषां
 ते तया तैः । अतिविकरात्ता गतिर्यस्य सः । विस्फुरन् । वीतशङ्को निर्भयः ।
 वारवारं विवस्वतः श्रीसूर्यस्य व्यतिकरिता मिथिता या स्वतया व्योम्नि आकाशे
 विद्योतमानः । वीत इत्यर्थः ॥

इयमैरंशुप्रकाण्डैर्विंशि दिशि शतशो दर्शयन्त्वान्समूहैः

शूराणां शात्रवाणां शमनशिशुशताशङ्कया वीक्ष्यमाणः ।

शान्तशान्तिर्नृशंसाज्ञगति शकलयन्नाश्रितानां शरण्यः

शातः शत्रूनशङ्कं रणशिरसि शृणात्येतदीयः कृपाणः ॥ २८ ॥

इयमैरिति ॥ एतदीयः कृपाणः शत्रूनणशिरसि अशङ्कं निःशङ्कं शृणाति मार-
 यति । 'यू हिंसायाम्' । किंविधः । इयमैरंशुप्रकाण्डैः प्रशस्तांशुभिः । 'प्रकाण्ड-
 मुसतल्लग्नौ । प्रशस्तवानकान्यमूनि' इत्यमरः । दिशि दिशि प्रतिदिशं स्वान्स्वं वा
 शातशः । बहुषेत्पर्यः । दर्शयन् । पुनः शूराणां वीराणां शात्रवाणां वैरिणां समूहैः
 शमनो यमः । 'शमनो यमराज्यमः' इत्यमरः । तस्य शिशुशतया तैरनुभवावेन
 वीक्ष्यमाणो दृश्यमानः । संहारकत्वादिति भावः । शान्ता गता शान्तिः शमो
 यस्य । जगति नृशंसान् पातुमान् शकलयन्स्तण्डवन् । आश्रितानां शरण्यः
 शरणाय योग्यः । शातस्तीक्ष्णः ॥

पाकुण्यद्वेपि वृत्ताज्ञगति कलुषयन्त्वामिलापे निपण्णा-

न्याखण्डानेप दुष्टैर्विपमविषहणो मर्षणो धर्मकेषु ।

पण्डो नष्ट्रे द्विपत्यप्यनमति परुषः पुष्टचापच्छदग्रीः

सण्डं विद्वेषणानां परिक्रपति रुपासुष्य कृष्णः कृपाणः ॥ २९ ॥

पाडिति ॥ एषोऽमुष्य कृपाणो विद्वेषणानां वैरिणां खण्डं समूहम् । 'सपन्ना-
 रिद्विपद्वेषणदुर्द्धवः' इत्यमरः । कृपा कोपेन परिक्रपति । 'कृप विद्वेषणे' । धर्मय-
 तीत्यर्थः । किंविधः । पाकुण्यम् । 'साम्यमात्रसमुद्भक्तोऽदुर्गाराष्ट्रबलानि च'

२. 'शमनस्य शिशूनां शतशःशङ्कया' इति तु गूढानुवाये समासः.

इति । तस्य द्वेपि वृत्तं येषां ते तान् खामिल्येषे स्वमते निषण्णान्पाखण्डाभ्रास्त्रि-
कान् जगति कलपयन् । दुष्टेर्विषमं यद्विषं तदन्तीति द्वणः । धर्पकेषु मर्षणः ।
सहनशीलः । नम्रे द्विषत्यपि यद्विषः । सौम्य इत्यर्थः । अनमति उद्धते द्विषति
परुषः कठिनः । पुष्टो यथापः पक्षी तस्य छदः पक्षः । 'दलं पर्णं छदः पुमान्' इत्य-
मरः । तद्वत् श्रीर्यस्येति स तथा ॥

संपूर्णः सत्त्वसारैः सुरसरणिसमावर्तिनीनां द्युतीनां

सौरीणां संप्रसारैः समसमयसमासन्नतेजःसहस्रः ।

संप्रामात्रेसराणां समितिषु सहसा साध्वसं संददानः

संपत्त्या साहसस्य स्फुरति सरमसं सर्वतः सायकोऽस्य ॥३०॥

समिति ॥ अस्य सायकः खड्गः साहसस्योयोगस्य संपत्त्या सरमसं सवेगं सर्वतः
स्फुरति । किंविधः । सारवसारैः संपूर्णः । पुनः—सुराणां देवानां सरणिर्मायौ गगन-
मिति यावत् । तत्र समावर्तिनीनां सौरीणां सुरस्येमाः सौर्यस्वासां द्युतीनां कान्तीनां
संप्रसारैः समसमयं समकालं समासन्नं प्राप्तं तेजःसहस्रं येन सः । संप्रामात्रेसराणां
युद्धपुरोगामिनां समितिषु सभासु सहसा अतर्कितं साध्वसं भयम् । 'भीतिर्भाः
साध्वसं भयम्' इत्यमरः । संददानः । ददातीति ददानः । समुपसर्गः ॥

हाहा मोहस्पृहासूस्तृणमिव जहतां हा हलः शत्रुभूमे-

हँयो हाहाहलश्चाप्यहमहमिकया तन्वतां विप्रहेहाः ।

हाहेति व्याहरन्त्याप्यहितवृत्तनया हन्त कण्ठे गृहीतो

हन्त्युत्ताहान्महीन्द्रान्महवति कलहे दुःसहोऽमुष्य खड्गः ॥३१॥

हाहेति ॥ अमुष्य खड्गो महीन्द्रान्महवति कलहे दुःसहोऽमुष्य खड्गः । किंविधः ।
मोहं स्पृहयन्ति ते मोहस्पृहा अहानवन्तो येऽस्यः प्राणास्तान् वृणमिव जहतां
हाहा मयम् । अनेन सादरता व्यजिता । मोहस्पृहेति भिषगपदे हाहाविशेषणं वा ।
पुनः किंविधः । शत्रुभूमेः शत्रव एव भूमिस्तस्या हन्ते विदारकश्च । परमहम-
दमिकया अहं पूर्वमिति विप्रदे शरीरे ईहा कान्छाः । 'स्पृहेहा वृद्धाग्रा' इत्यमरः ।
तन्वतां विस्मारयतां हेयस्त्वङ्गुं योग्यो हाहाहलो विषम् । अहंमत् इति व्यग्रयते ।
हन्त इति घेदे । हाहेति दुःखितवचनं व्याहरन्त्या अहितवृत्तनया बेरिसेनया
कण्ठे गृहीतः । महवति हस्याहसिकप्रया वृत्ते कलहे दुःसहः सोदुमचययः ॥

ज्ञेयं ज्ञातुं किल ज्ञः प्रभवति सुबहुज्ञोऽपि साकल्यतः किं
ज्ञानं तस्मात्स्वपुष्पोपममिह हि ततो ज्ञातृता दूरयाता ।

प्राज्ञः प्रज्ञावति स्यादिति मुदितमतिः स्वस्य वैज्ञानिकत्वं

विज्ञानां शास्त्रवाणां रणशिरसि कृती ज्ञापयत्यस्य खड्गः ॥ ३२ ॥

ज्ञेयमिति ॥ अस्य वृत्ती खड्गो रणशिरसि विज्ञानां शास्त्रवाणां वैरिणां स्वस्या-
त्मनो वैज्ञानिकत्वं ज्ञानित्वं ज्ञापयति । दर्शयतीत्यर्थः । किंविधः । इति मुदितमतिः ।
इतीति किम् । प्रज्ञावति प्राज्ञः स्यादिति । न तु निर्बुद्धौ प्र(ति)ज्ञः । तदेव प्रक-
टयति—बहुज्ञोऽपि सर्वज्ञोऽपि ज्ञो बुधो ज्ञेयं वस्तु साकल्यतः सामल्यतः (ज्ञातुं
प्रभवति) किलेति व्युत्पत्तेः । ज्ञानं किं प्रभवति । नेत्यर्थः । तस्मात् ज्ञानमिह लोके
स्वपुष्पोपमम् । नास्तीत्यर्थः । हीति निश्चये । ततो ज्ञातृता दूरयाता दूरं गता ॥

क्षीराब्धिः क्षोभहीनः क्षपितमलयशा लक्ष्यनक्षत्रनेतुः

क्षीणानां कल्पवृक्षः क्षणजनकतया क्षीणशिक्षापरीक्षः ।

क्षोण्यां क्षुब्धद्विपक्षक्षयकृद्भिमुखक्षत्रवक्षःक्षतोत्थैः

क्षीवः कौक्षेयकोऽस्य क्षणरुचिवदलक्ष्योऽन्तरिक्षेऽप्यलक्षि ॥ ३३ ॥

क्षीराब्धिरिति ॥ अस्य कौक्षेयकः क्षणरुचिवद्विद्युल्लतेवालक्ष्योऽपि अन्तरिक्षे
आकाशे अलक्षि । किंविधः । लक्ष्यो यो नक्षत्रनेता चन्द्रस्तस्य क्षपितं मल एव यज्ञो
येन स तथा । क्षोभहीनः । क्षीराब्धिरिव क्षीराब्धिः । रूपकम् । क्षीणानां क्षण-
स्योत्पत्तयस्य जनकतया उत्पादकतया कल्पवृक्षः । न क्षीणा अक्षीणा शिक्षा परीक्षा
यस्येति स तथा । क्षोण्यां पृथिव्यां क्षुब्धन्तो ये विपक्षास्तेषां क्षयकृद्भिः । अग्नि-
मुखं यत्क्षेत्रं तस्य वक्षस्तत्र क्षतमाघातस्तस्मादुत्थैः । रक्तैरिति यावत् । 'विशेष-
णाद्विशेष्यप्रतीतिः' इति वामनः । क्षीवो मरतः ॥

यस्यैकोऽनेकसंख्यै रणशिरसि ककुप्पान्तविश्रान्तशैल-

श्वभ्रान्तस्यैः सपत्नैरपि करकलितः सर्वतो वीक्ष्यमाणः ।

निःशङ्कं गाहमानोऽनवरत्तमुचितामात्मनः कोशगुर्ति

शत्रूरः कोशमध्यस्थितिरिति बहुधाश्चर्यपात्रं कृपाणः ॥ ३४ ॥

यस्यैक इति ॥ यस्य कृपाणो बहुधा बहुप्रकारमिति आश्चर्यपात्रम् । अस्तीति

शेषः । इतीति किम् । एकोऽप्यद्वितीयः करकलितो हस्तवृत्तोऽनेकसंख्यै रणशिरसि संप्राममस्तके ककुभां दिशां प्रान्ता दिगन्तास्तत्र विधान्ता ये शैलाः पर्वतालेपां श्वप्रान्ता गतेमध्याः । 'गर्तावटै भुवि श्वप्रे' इत्यमरः । तत्रस्थैः सप्तैः सर्वतो वीक्ष्यमाणः । पुनः—अनवरतं निरन्तरं उचितामात्मनः कोशगुप्तिं निःशङ्कं गाहमानः शत्रूरः कोशो मुहूर्त्त(?)स्तस्य मध्यस्थितिरिति आधर्गपात्रम् ॥

वेगे प्रामञ्जनेऽपि प्रपतति न चलो नैव धाराधराणां

वृन्देऽभ्यर्णेऽपि लीनो न च परविषये स्वस्य साध्यस्य हेतुः ।

नैवाश्रूणां निदानं नयनपथगतो जातु न छिन्नमूलो

धूमोऽपूर्वः प्रतापज्वलनजनिरसौ जृम्भतेऽमुष्य खड्गः ॥ ३५ ॥

वेगे इति ॥ अमुष्यासौ खड्गोऽपूर्वो धूमो जृम्भते विकसति । किंविधः । प्रामञ्जने प्रमञ्जनस्यायं प्रामञ्जनस्तस्मिन्वेगेऽपि न प्रपतति । गच्छतीत्यर्थः । अन्यो धूमो वायुवेगेन प्रपतति । चलो नैव । अपरस्तु चलः । धाराधराणां मेघानां वृन्दे समूहे अभ्यर्णेऽपि न लीनः । अपरो मेघेषु लीनो भवति । च परं परविषये स्वस्य अनिः(?).....हेतुः । अन्यो धूम इदंशो न । नयनपथगतः स्रज्ज्वालां निदानं न । अन्यो धूमोऽश्रुनिदानमिति । जातु इति कदाचित् छिन्नमूलो न । अन्यदिग्गमूलो भवति । अत एवापूर्ववम् ॥

निष्कम्पो मीपणानां सदसि जनयिता किं च वृद्धस्य तार-

श्वेतिज्ञा विधुतस्य त्रिजगति यशसो जन्मभूः साहसानाम् ।

प्रौढानामप्यनीके गुरुरुचितकृतौ जृम्भतेऽनीकिनीनां

वैपक्षीणामपूर्वः शमनशिशुरसावस्य कृष्णः कृपाणः ॥ ३६ ॥

निरिति ॥ अस्यासौ कृपाणो वैपक्षीणां वैरिणामनीकिनीनामुचितवृत्तावपूर्वः शमनशिशुः यमबालक इव जृम्भते । 'शमनो यमराज्यमः' इत्यमरः । किंविधः । मीपणानां सदसि निष्कम्पः कम्परहितः । किं चाम्यत् । तारश्वेतिज्ञा शोक्वल्गुधमाघेन त्रिजगति लोकत्रये विश्रुतस्य स्थावस्य वृद्धस्य पूर्वोचितस्य यशसो जनयितोत्पादकः । साहसानां जन्मभूः । पुनः प्रौढानामप्यनीके वृन्दे गुदरप-
देष्ट । उचितवृत्तामिति पदं देहलोप्रदीपन्यायेनात्रापि योजनीयम् ॥

उत्साहात्स्वेन(?) फुल्लो रिपुनृपतिगणं त्याजयित्वाजिपृष्ठे

फूत्कारानित्यपुष्टस्तदसुसततगातृसिपानक्रमेण ।

शत्रूणां कालखण्डान्तरपलशकलं रत्नकल्पं दधानः

संस्ये प्रेङ्खत्यपूर्वो भुजभुजगफणोऽमुष्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥ ३७ ॥

उदिति ॥ अमुष्य तीक्ष्णः कृपाणः अपूर्वो भुज एव भुजगः सर्पस्तस्य फणः ।
'फणा द्वयोः' इत्यमरः । संस्ये संग्रामे प्रेङ्खति । किंविधः । खेनो(?)त्साहात्फुल्लः ।
किं कृत्वा । रिपुनृपतिगणमाजिपृष्ठे । संग्राममध्ये इत्यर्थः । फूत्कारास्त्याजयित्वा
(निजन्ता ?) । पुनः किंविधः । तेषां शत्रूणामसवः प्राणास्त एव सततगा धाय-
वस्तेषामासमन्तात् तस्या यत्पानं प्राशनं तस्य क्रमस्तेन निष्पुष्टः । सर्पाणां पव-
नाशनेति नाम सान्वयम् । सर्पोणां मणिरपेक्षितः । पुनः—शत्रूणां कालखण्डा-
न्तरं यत्पलं मांसं तस्य शकलं तद्रत्नकल्पं दधानः । धत्तेऽसौ दधानः ॥

सान्द्रच्छायाछटावानपि सकलदिशामन्तरालेऽविपन्नः

सिक्तोऽप्यसौ रिपूणामथ सपदि पयः पायितोऽप्यक्षरूक्षः ।

वैगैः मामञ्जनैरप्यतरलितवपुर्दोस्तमालप्ररोहः

संग्रामाध्वान्तरीये विलसति सुतरामेतदीयः कृपाणः ॥ ३८ ॥

सान्द्रेति ॥ एतदीयः कृपाणो दोस्तमालो बाहुरेव तमालवृक्षस्तस्य प्ररोहः
संग्रामस्य अध्वान्तरीयं द्वीपम् । 'द्वीपो जियामन्तरीपम्' इत्यमरः । तस्मि-
न्विलसति । किंविधः । सान्द्रा या छाया कान्तिस्तस्याच्छटा विस्तारस्तद्धानपि
सकलदिशामन्तराले मध्ये अविपन्नः अनष्टः रिपूणामसौ रक्षैः सिक्तोऽपि अथा-
न्यत्स यदि पयः पायितोऽप्यक्षवद्रूक्षः । पुनः किंविधः । ग्रामजनैः प्रभजनस्य
वायोरिमे तैर्वैगैरपि अतरलितवपुः ॥

मात्सर्यादन्यजिह्वाशतक्षननधियेवाननं दारयन्ती

संतर्पादेव कोष्णा नवरुधिरवसामज्जधारा धयन्ती ।

गण्डूपान्विक्षिपन्ती दिशि दिशि यश्चसां छद्मना कालजिह्वा

शत्रूणां संगरात्रे विलसति सुतरामेतदीया कृपाणी ॥ ३९ ॥

मात्सर्यादिति ॥ एतदीया कृपाणी संगरात्रे संग्रामात्रे विलसति सुतरामिति—

शयेन । केव । कालजिह्वेति रूपकम् । कालजिह्वा किंविधा । मात्सर्यादन्यजिह्वानां
शतं तस्य खननं तद्वियेव तद्वद्वयेव आननम् । शत्रूणामिति संबन्धे पट्टी । दार-
यन्ती । अत एव संतर्पादेव कोष्ठा किञ्चिदुष्णा । पुनः किंविधा । नवं यदुधिरं
रक्तवसा च मज्जा च तासां घारा धयन्ती । घेद्र पाने । शत्रूणां यशसां छद्मना
मिथेन दिशि दिशि गण्डूपान्विक्षिपन्ती ॥

क्रीडन्ती द्वन्द्वयुद्धाजिरभुवि कुतुकात्सर्वतः संगताभ्यः ।

स्वर्वेश्याभ्यः प्रतीक्ष्यामरतरुमुमनोवर्षमुच्चैर्ददना ।

देवीकृत्य क्षितीन्द्रांस्तदभिमतकृते बालिका कालरात्रेः

शत्रूणां वीतशङ्कं विलसति सुतरामेतदीया कृपाणी ॥ ४० ॥

॥ क्रीडन्तीति ॥ एतदीया कृपाणी सुतरां वीतशङ्कं यथा स्यात्तथा विलसति
शोभते । किंविधा । द्वन्द्वयुद्धस्याजिरभुवि द्वन्द्वयुद्धाग्रणभूमौ क्रीडन्ती खेलन्ती ।
पुनः किंविधा । कुतुकात्सर्वतः संगताभ्यो मिलिताभ्यः स्वर्वेश्याभ्यः प्रतीक्ष्याः
पूज्या अमरा देवास्तेषां तरवः कल्पवृक्षादयस्तेषां मुमनोवर्षमुच्चैरतितरां ददना
इति सा तथा । किं कृत्वा । क्षितीन्द्रान्राज्ञो देवीकृत्य अदेवा देवा इति अभूत-
तद्भावे च्यः । किमर्थमित्याह—तदभिमतकृते तेषां क्षितीन्द्राणामभिमतं तत्कृते
तदर्थम् । पुनः किंविधा । शत्रूणां विरोधिनां कालरात्रेर्बालिका कन्या ॥

प्रत्यर्थिक्ष्मापतीनां प्रतितनु जनयन्स्तम्भवैस्वर्यकम्प-

स्वेद्रान्वैवर्ण्यमधु प्रलयमपि समिन्मण्डपे चण्डतेजाः ।

घत्ते स्वाप्तं समुद्यत्पुलकमिति महाश्चर्यपात्रं जयश्री-

पाणिग्राहं चिकीर्षुर्जयति रसवतामग्रणीरस्य स्वदः ॥ ४१ ॥

॥ प्रत्यर्थाति ॥ अस्य चाग्रो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । किंविधः । जयश्रीर्जय-
लक्ष्मीरुत्थाः पाणिग्राहं पाणिग्रहणं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः । पुनः—रसवतां राग-
वतामग्रणीः श्रेष्ठः । पुनः—प्रत्यर्थिनो ये इमापतयस्तेषां प्रतितनु प्रतिशरीरं
स्तम्भश्च विस्वरस्य भावो वैस्वर्यं कम्पश्च स्वेदश्च तान् जनयन्त्यन् । समिन्मण्डपे ।
संप्राममण्डपे । 'समित्संप्रामसमयोः' इति कोशसारः । विवर्णस्य भावो वैवर्ण्यमधु

१. 'पुनः किंविधा' इत्यर्थं पाठः. 'शत्रूणां' इत्यतः प्रागेवोचितत्वात् 'कोष्ठाः'

इति द्वितीयान्तं कालजिह्वेतिव वारम्.

च प्रलयश्च नष्टचेतना तेषां समाहारं तमपि जनयन्संपादयन् । 'स्तम्भः खेदोऽयं रोमाशः स्वरभङ्गश्च वेपथुः । वैकर्ण्यमथु प्रलय इत्यथै सारिवका मताः' इत्युक्तेः । पुनः किंकृतः । चण्डं प्रचण्डं तेजो यस्य स तथा । पुनः—इति महाधर्मपात्रम् । इतीति किम् । स्वातंत्रं सशरीरं समुद्यत्पुलकं प्रादुर्भूतरोमाशं धत्ते, यः पाणिप्रहणकर्ता तस्य स्तम्भादयः सात्त्विकमावा भवन्ति । अत्र ॥ अन्येषामिति एतदाधर्मम् ॥

निष्कोशे यत्र कोशं करकमलकृतं धारयन्ति सा मूर्ध्नि

द्वेपिप्रप्लास्तदीयः क्षयमगमदलं संचितः किं च कोशः ।

नान्यं दिल्प्येयमस्मादिति नियमितधीः कोशमुच्चैरधासी-

धद्वाराम्भोजयश्रोः स जयति समरेऽमुष्य जैत्रः कृपाणः ॥४२॥

निष्कोश इति ॥ अमुष्य समरे जैत्रो जयशीलः स कृपाणो जयति सर्वोत्क-
येण धत्ते । स कः । यत्र अस्मिन्निष्कोशे पिधानरहिते सति द्वेपिप्रप्ला वीरेप्रथमाः ।
'प्रप्लोऽप्रगामी' इत्यमरः । मूर्ध्नि मस्त्रके करकमलकृतं कोशं मुकुलं धारयन्ति ॥
किं चान्यत् । तदीयो द्वेपिप्रप्लसंभन्धी कोशः अगारमलमस्यै संचित एकीकृतः
क्षयं नाशमगमत् । यद्वाराम्भोजयश्रीयस्य खड्गस्य धारा तस्या अम्भः पानीयं
तस्य जयश्रीः । अस्माच्छत्रोरन्धं न ऋष्येयमिति नियमितधीर्निश्चितदुद्धिः कोशं
गोपनवस्तु उच्चैरधासीत् । 'धेद्व गाने' । प्राशनं चकारेत्यर्थः ॥

सान्द्राम्भोदाभिरामघुतिहसितमुखां कुन्तभाजां बलानां

मध्ये विन्ध्याभगन्धद्विरदकटतटीरक्तसिन्दूरपूर्णा ।

इन्धे निःसीमपार्श्वद्वितयनियमनैरुज्जिहानस्वरूपा

सीमन्तोलेखरेखा समिति मृगदृशोऽमुष्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥४३॥

सान्द्रेति ॥ अमुष्य कृपाणी समिति संप्राप्ते मृगदृशः सीमन्तोलेखरेखेव
सीमन्तः केशपद्धतिस्त्रदुलेखरेखेव । रूपकम् । इन्धे । शीघ्रा भवतीत्यर्थः ।
किविधा । कुन्तभाजां बलानां मध्ये सान्द्रा येम्भोदा मेघास्तोषामभिरामा या
घुतिः कान्तिः सैव हस्तिवं मुखे यस्याः सा । सीमन्तपक्षे कुन्ताः कुन्तलाः ।
नामैकदेशे नामस्मरणम् । बलाः केशाः । बलवाञ्छी केशपर्यायी । पुनर्विन्ध्यव-
दाभा कान्तिर्येषां ते च ते गन्धद्विरदा मत्तगजास्तेषां कटतटी गण्डस्थलतटी

तस्या रक्तं तदेव सिन्दूरं तेन पूर्णं । पुनः किंभूता । निःसीमं भयार्दारहितं
यत्पार्श्वद्वितयं तस्य नियमनैरुज्जिह्वानस्वरूपा । सीमन्तरेखापि उभयपार्श्वनियम-
नैरुज्जिह्वानस्वरूपा भवतीति जातिः ॥

ऊर्ध्वं दीप्त्या स्फुरन्त्या रविरुचिविसरैर्मण्डलं दर्शयन्तं
विभ्राणं चक्षुसूचीमिव निशिततरं शोणमक्षेण कोणम् ।
रंहोभूम्ना प्रपित्सुं रणशिरसि मुहुः कम्पना मन्वते यं
श्येनं शत्रुप्रवीरा वय इव स जयत्यस्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥४४॥

ऊर्ध्वमिति ॥ अस्य स तीक्ष्णः कृपाणो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । स कः ।
शत्रुप्रवीरा वय इव । विशब्दस्य बहुवचनम् । यं कृपाणं श्येनं मन्वते मानयन्ति ।
किमिष श्येनम् । ऊर्ध्वमाकाशे रविरुचिविसरैः सूर्यकान्तिसमूहैः स्फुरन्त्या दीप्त्या
मण्डलं विम्बं दर्शयन्तम् । पुनः किमिषम् । अक्षेण रुधिरेण शोणं निशिततरमति-
तीक्ष्णं कोणमेकदेशं चक्षुसूचीमिव विभ्राणम् । चरवास्तीक्ष्णत्वात्सूचीवाम्यम् ।
श्येनवगुः शोणेति जातिः । रंहोभूम्ना वेगबाहुल्येन रणशिरसि प्रपित्सुं पतितु-
मिच्छन्तम् । किंभूताः । प्रवीरा वय इव । मुहुर्बारंवारं कम्पनाः कम्पयुक्ताः ।
ययोऽपि कम्पनस्वभावाः ॥

उन्मज्जद्दानधाराजलबहलक्षरीजर्जरान्कूटकल्पा-
न्विन्ध्यादिस्पर्धिदन्तावलनलकरटान्कोटिशः कुट्टयन्तम् ।
आदत्त्यापहुवानं जननयनगतिं मन्वते शत्रुवीरा
यं दम्भोलिं स एष प्रधनभुवि समुज्जम्भतेऽमुष्य खड्गः ॥४५॥

उन्मज्जदिति ॥ स एषोऽमुष्य खड्गः प्रधनभुवि रणभूमौ समुज्जम्भते । स
कः । शत्रुवीरा यं दम्भोलिमशनिम् । 'दम्भोलिरशनिर्द्रयोः' इत्यमरः । मन्वते ।
किंभूतम् । ये दम्भोलिं विन्ध्यादिर्विन्ध्यपर्वतस्यात्पथिनो ये दन्तावदाद्येया वतं
सैन्यं तस्य करटा गन्धस्थदानि तान्कोटिशोऽनेकजः कुट्टयन्तं विदारयन्तम् ।
विधिधान्दन्तावतवत्करटान् । उन्मज्जती वा दानधारा तैव जलं तस्य बहला
क्षरी प्रवादस्या अवगच्छन् । पुनः—कूटकल्पाश्चिधरान्युनाम् । पुनः कर्पभूतं
दम्भोलिम् । जननयनगतिं कोटनेत्रमार्गमादत्त्यापहुवानमाध्यादयन्तम् ॥

काली कालायसीयैः पटुजरठतरैर्निर्मिता सारभागेः

छिष्टा पर्वद्वयेन स्फुटपुलकवती सर्वतः कम्पमाना ।

उन्मीलन्त्युज्जिहीतेऽहितधरणिभुजां तर्जनी तर्जनीयं

कालस्याकालकरूपव्यपगमपिशुनामुष्य तीक्ष्णा कृपाणी ॥ ४६ ॥

कालीति ॥ अमुष्य तीक्ष्णा कृपाणी इयं कालस्य यमस्य तर्जन्यद्वल्युज्जिहीते
ऊर्ध्वं गच्छति । किंविधा । कालायसस्येने कालायसीयाः । कालायसं लोहम् ।
तैः सारभागेर्निर्मिता । अत एव काली श्यामा । किंविधैः सारभागेः । पटुजरठ-
तरैरतिवृद्धैः । पुनः किंविधा । पर्वद्वयेन छिष्टा । स्फुटपुलकवती । सर्वतः कम्प-
माना । उन्मीलन्ती । अहितधरणिभुजां वैरिराशं तर्जयन्ती तर्जनां कुर्वती । अना-
दरे यष्टी । अकाले असमये कल्पः क्षयस्तस्य व्यपगमः प्राप्तिस्तपिशुना सूचका ॥

दूरादेनं जिघांसोरहमहमिकया धावतः प्रातिपक्ष्य-

क्षमामृद्वर्गस्य मीत्या झटिति निकटतः किं च वैमुख्यभाजः ।

वेणीवालोक्यते या रणशिरसि मुहुर्व्योमयानस्थितानां

वृन्दैः पृष्ठे लुठन्ती विलसति सुतरामेतदीया कृपाणी ॥ ४७ ॥

दूरादिति ॥ सैलप्याहारः । एतदीया कृपाणी सुतरां विलसति । सा का ।
या कृपाणी व्योमयानस्थितानां विमानमार्गस्थितानाम् । ‘व्योमयानं विमानोऽस्त्री’
इत्यमरः । देवानां वृन्दैः समूहैः प्रातिपक्षे भवाः प्रातिपक्ष्याः शत्रवो ये क्षमामृतो
राजानलोपां वर्गस्य समुदायस्य पृष्ठे लुठन्ती वेणीवालोक्यते दृश्यते । कुत्रेत्यपे-
क्षायामाह—रणशिरसि मुहुर्वारवारम् । किंभूतस्य प्रातिपक्ष्यक्षमामृद्वर्गस्य । दूरा-
देनं कृपाणीपतिं जिघांसोर्हन्तुमिच्छति स तथा तस्य । अहमहमिकया अहं
पूर्वमहमिका तथा धावतः । किं च झटिति शीघ्रं गीत्या भवेन वैमुख्यं भजतीति
वैमुख्यभावतस्य निकटतः । तसिः ॥

तत्कालं शातकोणव्यतिकरमहिमाविर्भवचाकचिक्यं

प्रत्युप्तं गाढगाढं धरकनकमये सर्वतो वृन्ददेशे ।

प्रत्यर्थिक्षमापतीन्द्रस्फुटमुकुटशिखारोखरीभूतनील-

ग्रावाणं मेनिरे यं स जयति समरेऽमुष्य जैत्रः कृपाणः ॥ ४८ ॥

तत्कालमिति ॥ ओऽमुष्य जैत्रः कृपाणः समरे जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

स कः । यं कृपाणं लोकाः प्रत्यर्चिनो ये क्षमापतीन्द्रा राजानस्तेषां स्फुटं मुकुट-
शिखा मुकुटाग्राणि तेषां शेखरीभूतो मुख्यभूतो यो नीलप्रावा नीलपापाणस्तं
मेनिरे । तत्र या(त)त्तात् । किंभूतं प्रावाणम् । वरं यत्कनकं सुवर्णं तन्मये वृन्तदेशे
मूलप्रदेशे । 'वृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । सर्वतः सर्वत्र गाढगाढम्.....
..... ॥

अत्रान्तं पुष्करान्तस्थितिरेव समये यो विकोपः स्पृहायाः

पात्रेणावासमाशावलयमपि यशःसौरभेणाश्रुवानः ।

स्पष्टं संग्रामलक्ष्म्याः श्रवणकुवलयम्रान्तिमुद्राममुद्रां

यो घटे स प्रतीतो रणशिरसि जयत्यस्य जैत्रः कृपाणः ॥४९॥

[अस्य श्लोकस्य टीका द्रुतिता ।]

यत्कान्तिर्नीलनील विधुतकलमलातङ्कशङ्कानिदानं

प्रत्यर्धिक्षोणिपालाधिपतिवरवधूनेत्रधाराधरणाम् ।

लोकानां नीरनाथभ्रममिह वितरन्नुत्कवन्धैकमूलं

रोदोरोकान्तकाले विलसति स चिरायैतदीयः कृपाणः ॥५०॥

[अस्य श्लोकस्य टीका द्रुतिता ।]

यो लक्ष्मीमुद्दिधीर्षुः सुरभिमणियुते नागराजाश्वरत्ने

रामस्यादाजिहीर्षुर्जलजमपि चलद्वाहुदण्डवधूतः ।

आश्चर्यं किं च दित्सन्ननिमृत्तमखिलोद्वेलाधोधिनाथ-

क्रोडे मन्थाद्रिलीलां कलयति स जयत्यस्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥५१॥

[अस्य श्लोकस्य टीका द्रुतिता ।]

हस्ताग्ने तिष्ठमानो रिपुज.....नहन्तान्तस्य दुष्प्रेक्ष्यमूर्तिः

स्पष्टं यो दुर्निवारो विधिविलसितवत्क्षत्रियाणां सहस्रैः ।

अत्रान्तं वर्धिताशः स्फुरितविलसितैः सर्वतः कालकृष्ट-

म्रान्ति भूम्ना विधत्ते रणभुवि स जयत्यस्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥५२॥

[अस्य श्लोकस्य टीका द्रुतिता ।]

उत्पत्तिस्थानमानन्दितजननभृतस्तद्यशःशीतरश्मे-

रम्भःसारः प्रतीतोऽमिनवजलधरश्यामलो वारिराशिः ।

मीमः कीललसारैरिह वहति न यो विग्रहं शैशुमारं

न कापि प्राप्तसङ्गः स जयति समरेऽमुष्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥५३॥

[अस्य श्लोकस्य टीका त्रुटिता ।]

शश्वन्मुष्ट्या गृहीतस्त्रिभुवनविवरव्यापकं मीममूर्तिः

पात्रं विश्वस्पृहायाः स्थिरतरकिरणः संततं भ्रान्तिशीलम् ।

प्रक्षिग्धश्यामकान्तिर्विगतमलशरत्पार्वणेन्दुप्रकाशं

सूतेऽपूर्वं यशो यः स जयति समरेऽमुष्य जैत्रः कृपाणः ॥५४॥

[अस्य श्लोकस्य टीका त्रुटिता ।]

मध्ये सान्द्राम्बुदालीमसृणमलिनिमा सुन्दरश्रीर्मदान्ध-

प्रत्यर्थिक्षोणिपालद्विरदकटतटीरक्तसंसिक्तधारः ।

यः स्पष्टं वीरलक्ष्म्या लसदसितमिलत्पार्श्वकौसुम्भवासः-

खण्डभ्रान्तिं विधत्ते स जयति समरेऽमुष्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥५५॥

[अस्य श्लोकस्य टीका त्रुटिता ।]

प्रादुर्भावप्रतापप्रबलहुतभुजः शश्रुवंशेन्धनस्य

प्रष्ठो धाराधराणां रिपुयुवतिजनासुखवन्तीनिदानम् ।

दुष्प्रेक्ष्यार्चिच्छटावानपि किमपि पयःपानतः क्षिग्धमूर्ति-

र्विख्यातोऽसंख्यसंख्याजिरभुवि स जयत्यस्य जैत्रः कृपाणः ॥५६॥

[अस्य श्लोकस्य टीका त्रुटिता ।]

प्रत्यर्थिक्ष्मापतीन्द्रद्विरदकटतटीनिर्यदसारुणश्री-

हेतुर्मित्रोदयस्य प्रबलरिपुबलध्वान्तसंहारकालः ।

उत्साहोदग्रबाहूदयगिरिशिखरे यः प्रभातप्रतीतिं

स्वीयस्नान्ते विधत्ते स जयति समरेऽमुष्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥५७॥

[अस्य श्लोकस्य टीका त्रुटिता ।]

छाया प्रत्यर्थिपृथ्वीतिलकविटपिनां वञ्चयंश्चक्रवां
 कष्टानामर्कतेजःप्रतिफलनमुवां दीपयंश्चाकचिक्यात् ।
 धीरैरुद्यच्छिरस्त्रैरपि रणरसिकैर्दुःसहः शात्रवाणां
 यो मध्याह्नप्रतीतिं जनयति स जयत्येतदीयः कृपाणः ॥ ५८ ॥

[अस्य श्लोकस्य टीका द्रुतिता ।]

यो रोदःकन्दरान्तोल्लसदसृगरुणीभूतधाराधरोऽस्ते
 हेतुस्तेजस्विभर्तुर्विघटितसकलद्वेषिचक्रः क्षणेन ।
 कालातिक्रान्तिभीताञ्जलिमुकुलशतैरर्च्यमानः समन्ता-
 त्सायंकालप्रतीतिं जनयति स जयत्यस्य जैत्रः कृपाणः ॥ ५९ ॥

[अस्य श्लोकस्य टीका द्रुतिता ।]

नक्षत्रोत्थानरम्यः क्षपितपरमहो वैभवः संधिजातां
 न्यकुर्वन्कान्तिमत्तां दिशि दिशि मसृणं दर्शयन्नीलिमानम् ।
 विख्यातं कालरात्र्या मुखमतनु तमो निर्विवेकप्रदोप-
 भ्रान्ति तन्वन्निपूणां समिति विजयतेऽमुष्यजैत्रः कृपाणः ॥ ६० ॥

[अस्य श्लोकस्य टीका द्रुतिता ।]

मूफत्वं किं च कोणे कचिदपि लयनं नेत्रसंकोचमुद्रां
 प्रत्यर्थिक्षमापतीनां रणग्रिरसि दिशन्दिग्भ्रमं संग्रमेण ।
 व्यक्तया छायापथस्याकलितमुरपथो यो निशीथप्रतीतिं
 शोणोत्कीर्णो विधत्ते स जयति मुतरामेतदीयः कृपाणः ॥ ६१ ॥

[अस्य श्लोकस्य टीका द्रुतिता ।]

ख्यातं प्रत्यर्थिशङ्खं ध्रुतिविषयहरं संग्रमात्तांजिहीर्षु-
 र्जाग्रन्निःसीमवेगातिशयविदलितायोधनाम्भोधिमध्यः ।
 कीलालाभ्यन्तराले व्यचरदतिचिरं यो दिशन्नादिमत्स्य-
 भ्रान्ति प्रशवतां स प्रपन्नमुवि समुज्जृम्भतेऽमुष्य खड्गः ॥ ६२ ॥

‘बुद्धमायोधनं जन्यं प्रघनम्’ इत्यमरः । समुज्जृम्भते । स कः । यः प्रज्ञावतां बुद्धिमतामादिभिरस्यो भर्त्सावतारः श्रीकृष्णः [तस्मा]न्ति दिसन् । कीलालाभ्यन्तराले वदकमध्ये । ‘पयः कीलालममृतम्’ इत्यमरः । पक्षे—कीलालं रक्तं तत्रान्तराले तन्मध्ये । ‘शोणितेऽम्भसि कीलालम्’ इत्यमरः । अतिविरं बहुकाले द्युवरद्गच्छत् । ‘वर गतिभक्षणयोः’ इति । किंविधः । प्रत्ययो वैरी स एव शङ्कस्तन्नामा असुरस्त्वं संभ्रमादादरात्संजिहीर्षुर्दन्तुमिच्छुः । किंविधं शङ्कम् । खयातम् । पुनः—श्रुतिविषयो वेदविषयस्त्वं हरतीति हरस्तम् । पक्षे—कर्णविषयहरम् । पुनः किंविधः । जाग्रदविदितालस्यो नि.सीमो मर्यादारहितो वैगातिसा-यस्तेन विदलित आयोधनमेवाम्भोधिः संभ्रामसमुद्रस्तस्य मन्थो येन स तथा ॥

अभ्रान्तं पुष्करान्तःकृतवसतितया स्निग्धजम्बालमूर्ति-

भूसृचाथोन्नताङ्गव्यतिकरविभवोद्यत्खणत्कारभीमः ।

शश्वत्पारुष्यशंसी स्फुटमहिममहाविग्रहो मूलकूर्म-

भ्रान्तिं प्रज्ञायतां यो जनयति स जयत्येतदीयः कृपाणः ॥६३॥

अभ्रान्तमिति ॥ स एतदीयः कृपाणो जयति । स कः । यः प्रज्ञावतां बुद्धिमतां मूलकूर्मः कूर्मावतारो हरित्स्वभ्रान्तिं जनयति । किंविधः । अभ्रान्तं नित्यम् । ‘सततानारताभ्रान्त-’ इत्यमरः । पुष्करान्तः । ‘पुष्करं सर्वतोमुखम्’ इत्यमरः । कृतवसतितया तत्रनिवासत्वेन स्निग्धा जम्बालयुक्ता कर्दम-युक्ता शेवालयुक्ता वा मूर्तियस्य स तथा । पक्षे—[पुष्कर] पिधानं तदन्तः कृतवसतितया स्निग्धजम्बाला मेदका मूर्तिर्यस्य स तथा । ‘जम्बालः शैबले पक्षे जङ्गले मेदके’ इति मेदिनी । भूसृचाथो मन्दराद्रिस्तस्योन्नतं यदङ्गं शिखरं तस्य व्यतिकरः संसर्गस्तद्विभवाद्बुबन्धखणत्कार आघातशब्दस्तेन भीमः । पक्षे—भूसृचाथा राजानस्तेषामुन्नताङ्गानि मस्तकास्तव्यतिकरविभवात्संपर्कसामर्थ्यादुद्य-त्खणत्कारस्तेन भीमः । पुनः—शश्वथिरन्तरं पारुष्यशंसी काठिन्यसूचकः । स्फुटमहिमा महान्विग्रहो देहो विरोधश्च यस्य सः ॥

उन्नीलद्वासुरश्रीः स्फुटपुलकवपुः क्रूरदंष्ट्राप्रकाण्ड-

स्फायदीप्तिप्रतानव्यतिकरशबलो दारयन्वल्ग्यगारम् ।

ममां प्रत्यर्थसेन्याम्बुधिपयसि हठान्मेदिनीमुद्दिधीर्षु-

यों मूलकोडलीलां कलयति स जयत्येतदीयः कृपाणः ॥ ६४ ॥

उन्मीलदिति ॥ स एतदीयः कृपाणो जयति । स कः । यो मूलकोड भादि-
धराहस्तलीलां कलयति अङ्गीकरोति । किंविधः । उन्मीलन्ती भासुरा धीर्यस्य स
स्फुटं पुलकयुक्तं वपुर्यस्य सः । क्रूरो यो दंष्ट्राप्रकाण्डः प्रशस्तस्त्वम्ल(जम्भ)स्त्वत्र
एकाग्रद्वर्धिष्णु यद् वीक्षि.....रत्नानां कान्तिविस्तारः । प्रत्यर्थिनो
विरोधिनस्तेषां सैन्यं तदेवाम्बुधिः समुद्रस्त्वस्य पयसि जले ममां मेदिनीं हठा-
दुद्दिधीर्षुद्वस्तुमिच्छुः ॥

दुष्प्रेक्ष्यै(क्षै)रन्यतेजःप्रतिहतिकरणैरर्चिषां चक्रवालै
रोदोरोकान्तरालं पटुविकटसटासंनिभैरभुवानः ।

क्रूरत्वस्यैकपात्रं त्रिजगति न परिच्छिन्नशक्तिस्वरूपो

यो भ्रान्ति नारसिंहीं जनयति स जयत्येतदीयः कृपाणः ॥ ६५ ॥

दुष्प्रेक्ष्यै(क्षै)रिति ॥ स एतदीयः कृपाणो जयति । स कः । यो नारसिंहीं
नारसिंहस्यैव नारसिंही तां भ्रान्ति जनयति । किंविधः । अर्चिषां तेजसां चक्रवालै
रोदोरोकान्तरालं दानापृथिव्यो रोकं रन्ध्रं तस्यान्तरालं मध्यं । 'वाशापृथिव्यौ
रोदसौ' इत्यमरः । 'छिद्रं निर्व्ययनं रोकम्' इति च । अभुवानो व्याभुवानः ।
पुनः—त्रिजगति क्रूरत्वस्यैकं पात्रम् । न परिच्छिन्नं शक्तिस्वरूपं यस्य स तथा ।
किंविधैरर्चिषां चक्रवालैः । दुष्प्रेक्ष्यैर्दुःखेन प्रेक्षितुं शक्यः । पुनः—अन्यतेजसां
प्रतिहतिर्नाशस्तत्करणैः । तत्कारणैरित्यर्थः । पटुपथ ता विकटसटाश्च तत्संनिभै-
स्तुल्यैः ॥

नो दैन्येनाभिभूतो न च बलिविभवं योऽपदेशादहार्षि-

ज्ञान्येभ्यः स्वस्तिकारी न च परिगणितैर्विक्रमैः संप्रतीतः ।

नो मायासंवृतात्मा न च नमति पदन्यासमागित्यपूर्वं

स्वर्वत्वं विष्टपेषु प्रथयति स जयत्येतदीयः कृपाणः ॥ ६६ ॥

नो दैन्येनेति ॥ स एतदीयः कृपाणो जयति । स कः । यो विष्टपेषु भुवनेषु ।
'विष्टं भुवनं जगत्' इत्यमरः । इत्यपूर्वं स्वर्वत्वं हस्तत्वम् । 'स्वर्वो हस्तश्च धामनः'
इत्यमरः । प्रथयति स्वापयति । यो दैन्येन दाप्येण नो अभिभूतः पराभूतः ।

च परं यो [न] बलिविभवं बलिसामर्थ्यमपदेशाद्याजादहायीत् । अहरदित्यर्थः ।
 अन्येभ्य इतरेभ्यः स्वस्तिकारी स्वस्तिकर्ता न । 'नमःस्वस्ति-' इति चतुर्थी ।
 पुनः—यः परिगणितैर्विक्रमैः संप्रतीतो न । बहुविक्रमवानिति भावः । माया-
 संवृतस्यात्मा(?)नो । मायाशून्य इत्यर्थः । यश्च न नमति नम्रो न भवति । पदन्या-
 समाह । अत एवान्यापेक्षयापूर्वत्वम् ॥

पारुष्यस्यैकपात्रं किल सकलपरक्षत्रसंतानमारः

शत्रूद्यदोःसहस्रव्यपनयनपटुर्मिन्नभूद्विशेषः ।

बाह्यभाजां वरिष्ठैरपि भुवनगुरोः संनिधानाददृश्यो

धत्ते यो जामदग्न्यग्नममिह ॥ जयत्यस्य जैत्रः कृपाणः ॥ ६७ ॥

पारुष्यस्येति ॥ अस्य जैत्रः कृपाणो जयति । स कः । यो जामदग्न्यग्नमं धत्ते ।
 धारयतीत्यर्थः । किंविधः । पारुष्यस्य काठिन्यास्यैकं पात्रं किलेति श्रूयते । सकलं
 यत्परक्षत्रं तस्य संतानं वंशस्तस्य भारः मारणम् । मामः (?) घम् । शत्रूणां
 शत्रोणां सद्यदोःसहस्रं बाहुसहस्रं तस्य व्यपनयनं दूरीकरणं तत्र पटुः कुशलः ।
 भिन्ना भूद्विशेषा राजविशेषा येन स तथा । बाह्यभाजां हस्तवतां वरिष्ठैरपि
 भेष्ठैरपि भुवनगुरोर्नयकस्य संनिधानाददृश्योऽदर्शनीयः । जामदग्न्यपक्षे—भुव-
 नगुरोः शिवस्य संनिधानाददृश्यत्वम् ॥

यः कौशल्यातिकारी रिपुयुवतिहृदां संप्रहृष्यन्सुबाहु-

विश्वामित्रावमानप्रकटितविभवोऽशंकरेष्वासमायी ।

हन्ता संग्रामसीमि प्रबलबहुगुणामित्रपञ्चाननानां

लोकेष्वाश्चर्यरामः स जयति सुतरामेतदीयः कृपाणः ॥ ६८ ॥

य इति ॥ एतदीयः स कृपाणो जयति सुतरामतिशयेन । स कः । यो लोकेषु
 आश्चर्यराम इव रामः । रामाद्विलक्षणत्वेनाश्चर्यम् । तदेव [विशेष]णैर्विश-
 दयति—यः कौशल्यातिकारीत्यनेन विरुद्धमतः को पृथिव्या शल्यरूपा वैरिणस्ते-
 यामार्तिकारी । रिपुयुवतिहृदां वैरिणीहृदयानाम् । अनादरे पट्टी । संप्रहृष्यन् ।
 'हृत् हरणे' (?) इत्यस्य रूपम् । सुबाहुर्देव । रामस्तादृगमित्रः । यो विश्वस्य
 जगतोऽमित्रास्तेषामवमानोऽनादरस्तेन प्रकटितो विभवो येन सः । रामस्तु विश्वा-

मित्रमानवतेति प्रसिद्धम् । पुन —य खञ्जोऽश्चकरा दु खकर्तारस्तेषु वस्यतेऽसौ
आमस्तन्माथी । रामस्तु शकरस्येष्वस कामुक तन्माथी । पुनदेवानाम-
मित्रा..... स दत्ताननसुदन्तेत्याश्चर्यराम ॥

स्निग्धाम्मोदाभिरामद्युतिरवनितले मित्रगोपालकाना

वृन्दैरालक्ष्यमाणो दिशि दिशि बहुधा निम्बिताशेषलोकः ।

स्वर्गस्त्रीणामभीष्ट रणभुवि वितरन्खण्डितारातिवाणो

कसारातिप्रतीतिं जनयति ॥ जयत्यस्य जैत्र कृपाण. ॥ ६९ ॥

स्निग्धेति ॥ अथ जैत्र स कृपाणो जयति । स क । य कसारातिप्रतीतिं
श्रीकृष्णप्रदीतिं जनयति । किमिध । स्निग्धो योऽम्मोदो नैष
सुदृढभिरामद्युति । पुन —अवनितले मित्रगोपालकाना मित्राणि गोपालका
राजान । पक्षे—मित्राणि गोपालकास्तेषा वृन्दै आलक्ष्यमाणो दिशि दिशि प्रतिदिश
बहुधा बहुप्रकारे निम्बिता अशेषलोकः यस्मिन्स तथा । स्वर्गस्त्रीणामभीष्टमीप्सितं
[वितरन् ।] रणभुवि समामभूमौ खण्डिता धरातिवाणा वैरिधरा येनेति ।
पक्षे—खण्डितोऽरातिश्चासौ बाणो धाणाद्युरो येन । ति ॥

सत्त्वाधिष्ठानमास्वत्तनुभिरधिसमित्प्राज्ञेण सुप्रसिद्धै-

धीरैरालोच्यमान कथमपि विमुखो नम्रनालानलासु ।

लोकातीतप्रभावातिशयमहिमत शशुकामाहितो यो

बुद्धभ्रान्तिं विधत्ते स जयति सुतरामेतदीय कृपाण ॥ ७० ॥

[सत्त्वे]ति ॥ स एतदीय कृपाण सुतरां जयति । स क । यो बुद्धभ्रान्तिं
विधत्ते । किमिध । अधिसमित्प्राज्ञेण समामप्राज्ञे . . . 'समित्समा-
युद्धयो' । [धीरै] आलोच्यमान । किमिध धीरै । सत्त्व सार सत्त्वाशब्द
तस्याधिष्ठान तेन मास्वत्तनुव प्र .. [वि]यांतेति । पुन किमिधे । ।
नम्रा विनीता बाला शिशवोऽबला स्त्रियस्तासु कथमपि विमुखो भारक्षो न भव-
तीत्यर्थः । [न]म्रा बाला या अचर्यास्तासु विमुख पराशुस । लोकातीत सर्वा-
धिक(?)प्रभावातिशयस्तस्य महिमतो महिम्न इति तथा तसि ।ने अहित ।
पक्षे—शशुकामेषु आहित सादर ॥

मज्जन्तं दुश्चरित्रप्रतिभयजलधौ संल्लावद्गमराजं
यो वेगादुद्दिधीर्षुः प्रधनमुवि गतो निष्परीवारभावम् ।

दुर्दान्तानां समाजं समहरदहितम्लेच्छमूवल्लभानां
कल्किः शोकापनोदी विलसति स चिरायैतदीयः कृपाणः ॥७१॥

मज्जन्तमिति ॥ स एतदीयः कृपाणधिराय बहुकालं कल्किरिव कल्किः । [स]
कः । यो दुर्दान्तानां दुष्टानामहिता ये म्लेच्छभूवल्लभा राजानस्तेषां समाजमहरत् ।
'इयं हरणे' । किंभूतः । दुश्चरित्राविरोधे(?)...[प्र]तिभयं भीतिस्तत्रैव जलधिः
समुद्रस्तस्मिन् पर्यन्तं धर्मराजं संल्लावात् सम्यक् हुतेर्वेगादुद्दिधीर्षुः कर्तुमिच्छुः ।
पुनः—[प्रधन]मुवि संग्रामभूमौ निष्परीवारभावं निष्पिधानत्वं गतः । कल्कि-
पक्षे—निष्परीवारोऽसहायः । शोकापनोदी शोकनाशकः ॥

यो निष्णातखिलोक्त्यां सरमसगहितोत्तुङ्गगोत्रप्रभेदे
जिष्णुः संग्रामसीम्नि प्रबलपरबलारातिभावात्प्रतीतः ।

वृत्रव्यामोहकारी त्रिदशपरिपदा सर्वदा श्लाघ्यमान-

श्लोकः शक्रप्रतीतिं जनयति स जयत्यस्य जैत्रः कृपाणः ॥७२॥

य इति ॥ अस्य जैत्रः कृपाणो जयति । स कः । यः शक्रप्रतीतिं जनयति ।
यखिलोक्त्यां सरमसं यथा तथा अहितानां वैरिणो [उत्तुं]गानि यानि गोत्राणि
कुलानि तेषां प्रभेदे प्रकृष्टभेदे निष्क्रान्तः(?) । शक्रपक्षे—सरमसाः सधेगा महिताः
धेगा उत्तुङ्गा उक्ता गोत्राः पर्वतास्तेषां प्रभेदे निष्णातस्त्वपरः । जिष्णुर्जयशीलः ।
कुत्र । संग्रामसीम्नि । प्रबलं यत्परबलं तस्यारातिभावात्प्रतीतः ख्यातः । ...नः
परो बलारातिभावात्प्रतीतः 'बलारातिः शचीपतिः' इति वाक्ता प्रतीतः वृत्रस्या-
न्धकारस्य व्यामोहकारी । खल्वश्यामत्वात् । पक्षे—वृत्रो दैत्यः । त्रिदशपरि-
पदा देवसमया सर्वदा श्लाघ्यमानः श्लोको यशो यस्य स तथा । ...श्लोकः
पद्यम् । 'श्लोको यशसि पद्ये च' इति कोशः ॥

यः श्रोत्राध्वप्रविष्टोऽप्यरिहृदि जनयत्याधिविस्फोटजातं
चक्षुष्यः क्षत्रमात्रं दहति शिशिरयत्यात्तगन्धोऽपि मग्नान् ।

किं च द्विद्वन्द्वधाराजलविलसनतो दीप्यतेऽसंख्यतेजा
लोकेऽप्याश्चर्यवहिर्मृधमुवि स जयत्यस्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥७३॥

य इति ॥ अस्य स तीक्ष्णः कृपाणो मृधमुवि संप्राममूमौ जयति । स कः ।
[लो]केऽसंख्यतेजा अतिदीप्त आश्चर्यवहो रूपकम् । थोत्राध्वप्रविष्टोऽपि
 कर्ममार्गप्रविष्टः श्रुतमात्रोऽरिहृदि शत्रुहृदये...आधि[वि]स्फोटजातं जनयति सत्पा-
 दयति । चक्षुष्यः सन्दृष्टिगोचरः क्षत्रमात्रम् । अत्र मात्रपदं साकल्ये । दहति ।
 केवल्ये वा क्षत्र... । [क्ष]त्रमेव नान्यदिति आत्मन्धोऽपि नम्रान् शिशिरयति ।
 किं नान्यत् । द्विदक्षद्वारेव जलं बैरिद्वारेव जलं तस्य विलसन्तो दीप्यते ।
 अग्नेस्त्वेतद्विलक्षणत्वं इत्याश्चर्यवद्विबलस्य ॥

संप्रामे संगतायाः सरमसविलसन्मण्डलाग्रोमपाणि-

प्रत्यर्थिक्षत्रद्वष्टैः समसमयमतिक्रूरकर्मा कृतान्तः ।

कालः कल्पावसानभ्रमकृदरिजनाशोपकर्मैकसाक्षी

यः साक्षादन्तकथीः स जयति निशितोऽमुष्य जैत्र कृपाणः ॥७४॥

संप्राम इति ॥ अमुष्य निशितस्तीक्ष्णः स जैत्रः कृपाणो जयति । स कः ।
 यः साक्षादन्तकथीर्यमथीः । किंविधः । संप्रामे युद्धे संगताया मिलितायाः सर-
 भसं विलसन् । यो [मण्डला]ग्रः खड्गस्तेनोग्रः क्रूरः पाणिर्हस्तो यस्य एवंविधं प्रत्य-
 र्थिक्षत्रं तस्य दृष्टिस्तस्याः समसमयं सत्कालमतिक्रूरकर्मा । कृतो...ऽन्तो नाशो
 येन सः । कालः श्यामः कल्पावसानस्य भ्रमकृत् । अरिजनस्य शत्रुलोकस्य [अशेष]
 कर्मणानेकः साक्षी ॥

प्रत्यर्थिक्षमापतीनामसुहरणविधाबुल्वणक्रूरकर्मा

शश्वन्मांसास्थिमज्जाव्यतिकरविभवाद्दुष्प्रेक्ष्यमूर्तिः ।

यः संमूर्च्छेत्कदुष्पणक्षतजशवलितः कालरात्रिप्रमोदी

क्रव्यादुद्धिं विधत्ते स जयति समरेऽमुष्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥७५॥

प्रत्यर्थीति ॥ अमुष्य स तीक्ष्णः कृपाणः समरे जयति । स कः । यः क्रव्यात् ।
 'राक्षसः कौणपः क्रव्यात्' इत्यमरः । तद्दुद्धिं विधत्ते । [किंवि]धः । प्रत्यर्थिक्षमाप-
 तीनां प्रतिस्पर्धिपृथ्वीपतीनामसुहरणविधौ प्राणहरणविधौ बुल्वणक्रूरकर्मा अत्यर्थं
 क्रूरकर्मा । शश्वभिरन्तरं मांसमस्थि मज्जा च तेषां व्यतिकरः संपर्कस्तद्वि-
 भवात् दूरं दुष्प्रेक्ष्या मूर्तिर्यस्य स तथा । संमूर्च्छेद्विगुणीभवत् किंचिदुष्णं कदुष्णं
 यत्क्षतजं रक्तं तेन शबलितवित्रितः । कालरात्रिर्देवता तत्प्रमोदी तत्संतोषकर्ता ॥

संग्रामोदन्वतां यः प्रभवति विभवात्प्रागवेऽत्युद्धतायाः

शश्वत्कायन्धसृष्टेः प्रबलमदवशाद्बल्लग्नस्यैकहेतुः ।

दाता प्रत्यर्थिभूतक्षितिमृदमिमितानन्तधाराधराणां

जन्ये पाशिप्रतीतिं जनयति स जयत्येतदीयः कृपाणः ॥ ७६ ॥

संग्रामेति ॥ स एतदीयः कृपाणो जयति । स कः । यो जन्ये युद्धे पाशिप्र-
तीतिं जनयति । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । स कः । यः संग्राम एवोद-
न्वन्तः समुद्राः । 'उदन्वानुदधिः' इत्यमरः । तेषां प्राग्वे पराग्वे । 'प्रागपस्तु
पराग्वः' इति द्विरूपः । प्रभवति समर्थो भवति । कस्मात् । विभवात्प्रागर्थ्यात् ।
पुनः किंविधः । अत्युद्धतायाः कायन्धसृष्टेः शिरोविहीनशरीरसृष्टेः । पक्षे—उद-
कसृष्टेः । शश्वत्तिरन्तरं प्रबलमदवशाद्बल्लग्नस्यैकहेतुरेककारणम् । पुनः—प्रत्य-
र्थिभूता याचकभूताः शत्रुभूताश्च क्षितिभूतो राजानः पर्वताश्च तेषामभिमता
ये अनन्तधाराधराः स्रज्जा मेघाश्च तेषां दाता ॥

योऽश्रान्तं पुष्करान्तः कृतवसतितया पांशुपातानभिज्ञो

रंहोभूम्ना रिपूर्वाधरमुजविपिनोन्मूलने दृष्टसारः ।

उत्तुङ्गस्कन्धपीठेष्वविरतविह्वतिर्नात्तगन्धः कदाचि-

द्वातभ्रान्तिं विधत्ते स जयति समरेऽमुष्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥ ७७ ॥

योऽश्रान्तमिति ॥ अमुष्य स तीक्ष्णः कृपाणः समरे जयति । स कः । यो
वातभ्रान्तिं वायुभ्रमं विधत्ते करोति । किंविधः । अश्रान्तं निरन्तरं पुष्करान्तः
पिघानं मध्ये कृतवसतितया तत्र स्थित्वा पांशुपातानभिज्ञो रजःकणसंसर्गानभिज्ञः ।
सर्वदा निर्मल इति भावः । पक्षे—पुष्करं व्योम तदन्तःपातित्वात्पांशुपातान-
भिज्ञः । 'व्योम पुष्करमम्बरम्' इत्यमरः । रंहोभूम्ना वेगवाहुल्येन रिपव एवोदी-
धरा राजानस्तेषां भुजास्त एव विपिनं तस्योन्मूलने दृष्टः सारो बलं यस्य स
तथा । पक्षे—रिपव(पूणम्) इवोदीधराणां पर्वतानां भुजा एव विपिनानि तेषां-
न्मूलने दृष्टसारः । उत्तुङ्गानि स्कन्धपीठानि तेष्वविरतविह्वतिः । पक्षे—उत्तुङ्गा
ये स्कन्धाः सप्तमश्वहा (?) व(प्र)वहादयः । कदाचित्—नात्तो गन्धो लेशो
येन । पक्षे—आत्तगन्धो वे(ने)ति क्यङ्कः । गृहीतगन्ध इति याचत् ॥

श्रीदत्त्वेन प्रतीतस्त्रिषु भुवनतलेष्वमित्रं समित्यां

शश्वल्लीलावदानप्रमदपरवशे किंनरैर्गोतकीति ।

यो विभ्रचोत्तराशा विजितिषु ककुमामाश्रितः सार्वभौमं

पौलस्त्यस्य प्रतीतिं जनयति स जयत्यस्य जैत्र कृपाण ॥ ७८ ॥

श्रीदेति ॥ अस्य स जैत्र कृपाणो जयति । स क । य पौलस्त्यस्य कुवे-
रस्य । 'पौलस्त्यो नरबाह्व' इत्यमर । [तस्य] प्रतीतिं जनयति उत्पादयति ।
किंविध । त्रिषु भुवनेषु लोकेषु श्रीदत्त्वेन प्रतीतं ख्यात । समित्या सप्राम
उप्राणा मित्रम् । पक्षे—उग्र शिव । 'उग्र कपर्दी' इत्यमर । पुन—शश्व-
ल्लिरन्तर लीला विलासस्तस्यावदान महत्कर्म तस्य प्रमदो हर्षस्तत्परवशैर्हर्याधीनै-
किंनरैर्गोतकीति । पुन—ककुभा दिशा विजितिषु उत्तराशा श्रेष्ठाशा विभ्रद ।
पुन—सार्वभौम सर्वभूमिचवचमाश्रित । पक्षे—सावभौम दिग्गजमाश्रित ।
'पुष्पदन्त सार्वभौम सुप्रतीकश्च दिग्गजा' इत्यमरोक्तम् ॥

भीमः कालेषु कालो भृतभुजगवराभोगदुष्प्रेक्ष्यमूर्ति-

नित्य प्रत्यर्थिकामप्रविदलनफलस्पष्टदुर्गृह्यदृष्टिः ।

इत्थं य शक्तिभूमप्रथितमहिमतो दर्शितेशानभावः

कोणे न कापि लीन स जयति समरेऽमुष्यतीक्ष्ण कृपाण ॥ ७९ ॥

भीम इति ॥ अमुष्य स तीक्ष्ण कृपाण समरे सप्रामे जयति । स क । य
इत्थममुना प्रकारेण शक्तिभूमा शक्तिस्तथाह । 'शौर्य उत्साहादी बले श्रियाम्'
इति मेदिनी । तस्य बाहुल्य तेन प्रथितं ख्यातो यो महिमा सामर्थ्यम् । तस्मा-
त्तच्च । दर्शित ईशानभावो येष । ईशानपक्षे—शक्ति पावती ।
..... । ईशानपक्षे—'व्योमवेशो भवो भीम'
इत्यमर । कालेषु यमेषु कालो मृत्यु । पुन—मृता भुज गच्छतीति भुजगा
वराभोगा श्रेष्ठपरिपूर्णता दुष्प्रेक्षा दर्शनायोग्या मूर्तिर्यस्येति स तथा । अपवा-
नता भुजगवद्वरा भोगा दुष्प्रेक्षा मूर्तिर्येन स तथा । ईशानपक्षे—मृता भुज-
गवरागामाभोगेन दुष्प्रेक्षा मूर्तिर्यस्येति । पुन कीदृश । नित्य प्रत्यर्थिना
वैरिणां काम निधित प्रविदलन तदेव यत्र तत्र स्पष्टा प्रस्य दुर्गृह्य दृष्टिर्भस्मिन्स
तथा । पक्षे—प्रत्यर्था य कामो मदनस्तस्य प्रविदलनमेव फल तत्र स्पष्टा दुर्गृह्य

दृष्टिर्यस्य । पुनः—कापि कोणे न लीनः । पक्षे—कापि शेषे लीनो नेति काकुः ।
अपि तु एकस्मिन्कोणे लीनः ॥

पोत्रं बाहाहलस्य प्रतिसुभटमुवां दारणे यानपात्रं

संग्रामार्ब्धिं तरीतुं स्थिरतरमनसः साहसात्क्षत्रियस्य ।

लोकातीतप्रशस्तिप्रगुणलिपिकृते दोस्तमालस्य पत्रं

यः पात्रं शौर्यलक्ष्म्याः स जयति समरेऽमुष्य तीक्ष्णः कृपाणः ॥८०॥

पोत्रमिति ॥ अमुष्य स तीक्ष्णः कृपाणः समरे जयति । स कः । यः प्रति-
मुमदाः स्पर्धिनो वीरास्त एव भुवस्तासां दारणे विदारणे बाह्या भुजा सैव हलो
काङ्गलस्तस्य पोत्रं सुखाग्रम् । ‘सुखाग्रे क्रोद्धलयोः पोत्रम्’ इत्यमरः । लाङ्गलं
हलम् इत्यपि । यः क्षत्रियस्य संग्रामार्ब्धिं संग्रामसमुद्रं तरीतुं..... । ‘यान-
पात्रे शिशौ पोतः’ इत्यमरः । किंविधस्य क्षत्रियस्य । साहसाद्युयोगातिस्थिरतरं मनो
यस्य तस्य । यो लोकातीता लोकाधिका या प्रशस्तिस्तस्याः प्रगुणलिपिस्तत्र कृते
तन्निमित्तं तदर्थं वा दोस्तमालस्य बाहुतमालस्य पत्रं समाक्षयस्य लेखनसाधन-
त्वम् । शौर्यलक्ष्म्याः पात्रं भाजनम् । ‘योग्यभाजनयोः [पात्र]म्’ इत्यमरः ॥

काली प्रत्यर्थिभूतक्षितितिलककुलप्रांशुकूलंकपालं

मोन्मीलन्पुष्करान्ता जगति पितृपतेर्व्यञ्जयन्ती स्वसूत्वम् ।

कावन्धी किं च सृष्टिं दिशि दिशि विपुले विग्रहे दर्शयन्ती

कालिन्दीवैतदीया नभसि विजयते तीक्ष्णकोणा कृपाणी ॥८१॥

कालीति ॥ एतदीया तीक्ष्णकोणा कृपाणी नभसि आकाशे विजयते । केव ।
कालिन्दीव यमुनेव । किंविधा । काली श्यामा । पुनः—प्रत्यर्थिभूताः क्षितिति-
लका राजानस्तोषां कुलं तत्र प्रांशव उच्चाः । श्रेष्ठा इति यावत् । तेषां कूलं सैन्य-
पृष्ठं तत्कथ्यतीति कथा । ‘कप विलेखने’ । ‘अथ कूलं तरे(?)सूर्यं सैन्यपृष्ठतडा-
गयोः’ इति मेदिनी । पक्षे—क्षितितिलका भूम्यलंकाराः पर्वतास्तेषां कुलप्रांशुः
धेष्टः कलिन्दस्तस्य कूलंकपा नदी । सिन्धुः स्रवन्ती तटिनी तरङ्गिणी । ‘कूलंकपा
शैवलिनी’ इति इलायुधः । अलमत्यर्थं मोन्मीलन्पुष्करान्तोऽपि धान्तो यस्यां
सा । पक्षे—पुष्कराणि जलानि कमलानि वा । ‘विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोद-
हाणि च’ इति । ‘कवन्धमुदकं पायः पुष्करम्’ इत्यमरः । जगति लोके पितृप-

तेर्यमस्य । 'धर्मराजः पितृपतिः' इत्यमरः । खसत्वं भगिनीत्वं व्यञ्जयन्ती दर्शयन्ती । किं चान्यत् विपुले विप्रहे विरोधे कावन्धी [सृष्टि] शिरोरहितकावसृष्टि दिशि दिशि दर्शयन्ती । पक्षे—कावन्धी सृष्टि जलसृष्टिम् । विप्रहे शरीरे ॥

कीलालैर्वीतमूर्तिः किमपि रुचिभैरैर्गासुरत्वं वहन्ती

भूमृद्भिः कोटिसंख्यैर्विधुतघनरसं गाहमाना रणाब्धिम् ।

अश्रान्तं शत्रुमध्यास्थितिरपि न पराभूतिभूर्वाढवाग्नि-

ज्वालेवालोवयते या समिति विजयते सास्य जैत्रा कृपाणी ॥८२॥

कीलालैरिति ॥ अस्य सा जैत्रा कृपाणी समिति विजयते । सा का । या वाङ्मन्त्रासाधमिथ स तथा तस्य ज्वालेवालोवयते । किमिधा कृपाणी । कीलालै र्कैर्वीतमूर्तिर्व्याप्तदेहा । रुचिभरैः काम्तिभरैः किमपि भासुरत्वं वीरत्वं वहन्ती । पक्षे—कीलालैर्जलैः । 'कोणितेऽम्भसि कीलालम्' इत्यमरः । रण एवाब्धिस्तं गाहमाना । किमिधं रणाब्धिम् । कोटिसंख्यैर्भूमृद्भिः । पक्षे—पर्वतैः । विधुतः घनरसो वीररसः । पक्षे—विधुतो घनरस उदकम् । 'मेघधुष्यं घनरसः' इत्यमरः । अश्रान्तं निरन्तरं शत्रुमध्या अस्थितिरपि पराभूतिः परामवस्तस्या भूः स्थानं न । जलस्याग्नेश्च विरोधः प्रसिद्धत्वेन शत्रुत्वम् ॥

प्रत्यर्थिक्ष्मापतीनां नयनविषयतां यातमात्रातिमात्रं

गात्राण्युद्धूर्णयन्ती दृशि च वि-----स्तप्रभायाः ।

आवृत्तिसादितान्यैः स्वयमतिशयितां क्षीयतामश्रुते या

सा पूर्या वारुणीह स्फुरति सिति(शित)तरामुप्य जैत्रा कृपाणी ॥८३॥

[अस्य श्लोकस्य टीका त्रुटिता ।]

स्निग्धश्यामाभिरामा नभसि सरमसं विस्फुरन्ती वहन्ती

कीलालस्यातिमारं परतपनिघने दर्शितानेकधारा ।

प्रख्यातक्ष्माभृदुच्चैः शिरसि सुबहुशः सं पदं दर्शयन्ती

शश्वत्सा कालिकेव प्रसरति समरेऽमुप्य तीक्ष्णा कृपाणी ॥८४॥

[अस्य श्लोकस्य टीका त्रुटिता ।]

चक्षुष्यैवातिमात्रं रसिकजनमनःप्रीतिमुत्पादयन्ती

मात्सर्यद्वैरिपृथ्वीपतितिलकतिरस्कारविद्या विदाघा ।

प्रत्यमोत्फुल्लनीलोत्पलदलरचिता कर्णिकेवाजिलक्ष्म्याः

स्निग्धश्यामाभिरामा विलसति सुतरामेतदीया कृपाणी ॥ ८५ ॥

[अस्य श्लोकस्य टीका द्रुष्टिता ।]

कीलालान्तर्निमग्ना किल किमपि रसानुभिता सान्द्रशब्द-

स्निग्धश्यामाभिरामा धनरसजनिभिर्विस्मयाद्वीक्ष्यमाणा ।

दंष्ट्रौज्ज्वल्येन दीप्तिं पयसि विदधती मूलभूदारमूर्ति-

भ्रान्तिं या संविधये समिति विजयते सास्य जैत्रा कृपाणी ॥ ८६ ॥

पुनः—दंष्ट्रौज्ज्वल्येन पयस्युदके दीप्तिं विदधती कुर्वती ॥

नीला निःसीमपाता वियति विभवतो विस्फुरन्ती वहन्ती

स्निग्धत्वं फेनपुञ्जानिव विमलयशःसंचयानुद्धमन्ती ।

दुर्लक्ष्या दीप्तिभूम्ना दशशतकरभृद्वाहपङ्क्तिप्रतीतिं

धत्ते बाहाभृतां या समिति विजयते सास्य जैत्रा कृपाणी ॥ ८७ ॥

नीलेति ॥ अस्य सा कृपाणी जैत्रा समिति विजयते । सा का । या बाहा-
भृताम् । 'बाहा भुजा' इति लीलिङ्गेनं करवताम् । शशणामित्यर्थः । दशशतं
सहस्रं करान् किरणान् विभतीति मूलसूर्यस्वस्य बाहा अश्वालेषां पङ्क्तिस्वस्याः
प्रतीतिं प्रत्यय धरो । करोतीत्यर्थः । किंविधा । नीला श्यामा..... ।
अश्वपङ्क्तिरपि नीला वियति व्याकाशे निःसीमपाता । तुल्यं(?) विभवतो विस्फु-
रन्ती । स्निग्धत्वं वहन्ती । विमला ये यशःसंचयास्तान्केण(न)पुञ्जानिवोद्धमन्ती
दीप्तिभूम्ना बाहुल्येन दुर्लक्ष्या लक्षितुमशक्या ॥

तन्वी नीलाज्जनाभा किमपि निजपरीवारतो निष्पतन्ती

स्निग्धत्वस्यातिभूम्नास्तिलवपुषि परं पिच्छ(च्छिन्न)लत्वं वहन्ती ।

मीत्या प्रत्यर्थिपृथ्वीपरिवृद्धतिलकैर्दन्दशूकीव दृष्टा

यात्यर्थं तीक्ष्णवक्त्रा समिति विजयते सास्य जैत्रा कृपाणी ॥ ८८ ॥

तन्वीति ॥ अस्य सा जैत्रा कृपाणी समिति विजयते । सा का । या प्रत्य-
यिनो ये पृथ्वीपरिवृद्धा पृथ्वीप्रमव । 'ग्रमौ परिवृद्ध' । तेषु तिलका अलङ्कार-
भूतास्त्वर्मासा भयेन दन्दशुकीव सापणीव दृष्टा । 'दन्दशुको विलेशय' इत्यमर ।
तस्य स्त्री दन्दशुकी । दशे 'लुपसद' इत्यादियदन्तात् 'यजनप' इत्युक्ञ् ।
किंविधा । तन्वी कृशा । तुत्याञ्जन नीलाञ्जन तद्वदाभा श्यामेत्यर्थ । किमप्य-
रपाक्षिजपरीवारत स्वकोशाक्षिप्यतन्ती निर्गच्छती । पक्षे—परीवार स्वकुलम् ।
परीवार इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञ्मनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घता । क्षिप्यत्वस्याति-
भूत्रा चिकणत्वं बाहुल्येनाखिलवपुषि परमत्यर्थ पिच्छिलत्वमाद्र्त्वं वहन्ती ॥

श्यामा निर्यत्कवोष्णक्षतजमृतमुखी किं च दुष्प्रेक्ष्यमूर्तिं
क्षोणीक्षोदान्धकारे पल्लविशसने पाटव दर्शयन्ती ।

नि शङ्का क्रूरदष्ट्राद्वयरुचिशबला राक्षसीभ्रान्तिमारा-

इत्ते सख्यावता या समिति विजयते सास्य जैत्रा कृपाणी ॥८९॥

श्यामेति ॥ अस्य सा जैत्रा कृपाणी समिति विजयते । सा का । सख्यावता
पण्डितानां वा । 'सख्यावा-पण्डित' इत्यमर । राक्षसीभ्रान्तिम् । 'भारादूर
ममीपयो' । दत्ते ददातीत्यर्थ । किंविधा । श्यामा काली । निर्यत्कवोष्ण
किञ्चिदुष्ण क्षतन रक्त तेन मृत मुख यस्या सा । किं चान्यद् क्षोणी पृथ्वी
तस्या क्षोदो धूलि स एव तस्य वा अक्षकारस्तस्मिन् दुष्प्रेक्ष्या मूर्तिर्यस्या सा
तथा । 'वूर्णे क्षोद' इत्यमर । पल्लस्य मांसस्य । 'पिशित तरस मांस पल्लम्'
इत्यमर । विशसने विदारणे पाटव पटोभावस्त दर्शयती । पुन किंविधा ।
नि शङ्का भयरहिता । क्रूर यदष्ट्राद्वय सक्रप्रदेशे लोहपीलद्वय दष्ट्युच्यते ।
तस्य रुचि का तस्य वा क्षत्रिय चित्रा ॥

तत्रज्ञाना निजाज्ञावरणकृतधिया साहसैकाग्र्यमाजा

पोन पु-येन पुसामसदृशि समितौ धूननान्यश्रुवाना ।

निर्भीका मोहयन्ती नयननिपयता यानमात्रैव योधा-

न्मृताविष्टेव यान्यान्वित्सति सतत सास्य जैत्रा कृपाणी ॥९०॥

तन्नेति । अस्य सा जैत्रा कृपाणी सतत निरतरं विलसति । सा का । या
भूतानिष्टव पिशाचाविष्टेव । किंविधा । पुसां पुरुषाणां वषट्पदं अनुत्ये समितौ

संग्रामे । पक्षे—समाख्याम् । भूवनावि कम्पितावि अद्भुतानां कुर्वाणा । किंवि-
धानां पुंयाम् । तच्छास्त्रानां शास्त्रज्ञानाम् । पक्षे—प्रधानकृत्यवेदिनाम् । पुनः—
निजाज्ञानं सहाज्ञानं (सप्तराज्याज्ञानाम्) । 'स्वाम्यमालासुहृत्कोशदुर्गराष्ट्र-
स्थानि च' इति । तेषामावरणे । पक्षे—निजाज्ञानि शरीराणि [तत्र] कृता धियो
येत्ये तया । तेषाम् । साहसस्योद्योगस्यैकाम्यं मज्जन्ति ते तेषाम् । पौनःपुन्ये-
नादृशेतर्यः । पुनः किंविधा । निर्माका निर्माया । पुनः—नयनविषयतां नेत्र-
योचरतां यातमात्रैव गता सती योधान्वीरान्मोहयन्ती व्यामोहयन्ती ॥

सश्रीका विस्फुरन्ती सततपुलकितं दर्शयन्ती निजाङ्गं

सद्भागा वीर्यमाजं मनसि सरमसं क्षोभमुत्पादयन्ती ।

आश्लिष्यन्ती किलान्यं समिति सुविपुले कण्ठदेशेऽतिगाढं

या वारस्वीव सक्ता भवति विजयते सास्य जैत्रा कृपाणी ॥९१॥

सश्रीकेति ॥ अस्य सा जैत्रा कृपाणी विजयते । सा का । या वारस्वीव
वाराहनेव सक्ता भवति । किंविधा । सश्रीका शोभायुक्ता विस्फुरन्ती निजाङ्गं
सततं पुलकितं रोमाञ्चयुक्तं दर्शयन्ती । सत्पु रागो यस्याः सा । वीर्यमाजं
मनसि चित्ते सरमसं स्वैरं क्षोभमुत्पादयन्ती । किमेति दृश्यते समिति संग्रामे
समाया वा अम्यं सुविपुलं कण्ठदेशेऽतिगाढं दृढतरमाश्लिष्यन्ती आलिङ्गयन्ती ॥

या दत्ते दृढनिपातादहितभुजमृतां कम्पमानैव कम्पं

रक्ता रक्ताकिभावं सपदि निपतती तेषु भूमा निपातम् ।

इत्थं साम्यं प्रकाश्याप्यस्त्रिस्त्रनुपमः कोऽपि यस्या विशेष-

स्त्वेका पञ्चत्वमाजौ विलसति सुतरांसास्य जैत्रा कृपाणी ॥९२॥

या दत्ते इति ॥ अस्य सा जैत्रा कृपाणी विलसति सुतरांसास्यंम् । या का । या
कम्प[मा]नैवाहितभुजमृतां वैरिपाहुमृतां दृष्टिपातात् दृष्टिविषयतात्(३)कम्पं दत्ते
ददाति । या रक्ता सती अहितभुजमृतां रक्ताकिभावं क्षोभितविषयत्वं दत्ते ।
पुनः—या सपदि तत्कालं तेषु वैरिषु निपतती सती भूमा बाहुल्येन निपातं
पतनं दत्ते । इत्यमरिलं साम्यं साधर्म्यं प्रकाश्यापि प्रकटीकृत्यापि यस्याः
कृपाण्याः कोऽपि अनिर्वचनीयः, अनुपम उपमारहितो विशेष आधिश्यम् ।
॥ पुनरेका अद्वितीया सती अहितभुजमृतामाजौ संग्रामे पञ्चत्वं पञ्चसंख्या
पञ्चत्वं मरणं दत्ते इति चन्द्रवतम् । अयमेव विशेषः ॥

स्वाभावाद्याङ्गनाभा विलसति सततं पालने विष्टपानां

संहारे दृश्यते याहितधरणिभृतां रक्तवर्णां मुहूर्तम् ।

विज्ञानैस्तर्क्यते या विशदतरयशःसृष्टिषु प्रोज्ज्वला सा

नानाश्चर्यस्वरूपा समिति विजयतेऽमुष्य जैत्रा कृपाणी ॥९३॥

स्वाभावादिति ॥ अमुष्य सा जैत्रा कृपाणी समिति विजयते । सा का । या नानाश्चर्यरूपा । तदेव विशेषणैर्विज्ञादयति—या स्वाभावात् स्वभाव एव स्वाभावस्तस्मादङ्गनाभा कञ्जलकान्तिः सततं निरन्तरं विष्टपानां भुवनानां पालने विलसति । या याहितधरणिभृतां वैरिपृथ्वीधराणां संहारे क्षणं मुहूर्तं रक्तवर्णा दृश्यते । या विज्ञानैः विशिष्टं ज्ञानं येषां ते तथा तैर्विशदतरं यद्यशस्तत्सृष्टिषु प्रोज्ज्वला प्रकृष्टोज्ज्वला तर्क्यते उन्मीयते । अत एव नानाश्चर्यस्वरूपत्वम् ॥

या काली कालसाम्यं जनयति मिषतां निष्परीवारभावं

याता या तं विधत्ते रणशिरसि परं निष्परीवारमेव ।

सास्याश्चर्या रिपूणां निपुणमवयवेष्वभुवानैव सङ्गं

निःसङ्गास्तान्क्षणार्धात्किमपि विदधती दीव्यतीद्वा कृपाणी ॥९४॥

येति ॥ अस्य सा आश्चर्याश्चर्यरूपा कृपाणी इद्वा समृद्धा दीव्यति क्रीडति । सा का । या काली इयामा मिषतामवलोकयतां कालसाम्यं यमसाम्यं तुल्यतां जनयत्युत्पादयति । पुनः—या निष्परीवारभावमावरणरहितत्वं याता प्राप्ता सती रणशिरसि तं परं वैरिणमवलोकयितां निष्परीवारशून्यत्वं विधत्ते करोति । क्विविधा । रिपूणामवयवेषु हस्तादिषु निपुणं यथा तथा सङ्गं नैवाभुवाना । अकुर्वतीत्यर्थः । पुनः—क्षणार्धात्तान्निष्पृन्किमपि निःसङ्गास्तान्हरहितान्विदधती कुर्वती ॥

या स्निग्धश्यामलापि स्फुटघवलम्यशोषाम धाराधरापि

प्रत्यर्थिक्षत्रियान्तःपुरिकजनमनोनल्पसंतापहेतुः ।

एकापि द्वेषणानां हृदयमधि पुनः कोटिधा दर्शयन्ती

स्वाधिष्ठानं समीके विलसति सुतरां सास्य जैत्रा कृपाणी ॥९५॥

या स्निग्धेति ॥ अस्य सा जैत्रा कृपाणी समीके युद्धे । ‘मृगमास्कन्दनं संहृत्य समीकम्’ इत्यमरः । सुतरां विलसति । सा का । या स्निग्धश्यामलापि स्फुटघ-

वलयशोभाम स्फुटं धवलं यद्यश्वास्तस्य धाम गृहम् । गजहस्तिजेन विशेषणविशेष्यभावः । पुनर्या धाराधरापि प्रत्यर्थिनो ये क्षत्रियास्त्रेयामन्तःपुरजनानां भवन्ति तेषामनल्पो बहुयः संतापस्तस्य हेतुः । धारापदेन विरोधः । या धाराधरा सा कथं संतापहेतुः 'धाराधरौ मेघः खड्गः' इत्यभिधानेन धारापदे खड्गधारा ततो विरोधाभासः । पुनः—या एकापि द्वेषणानां वैरिणाम् । 'सपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः' इत्यमरः । हृदयमपि पुनः कोटिषा कोटिप्रकारम् । 'संख्याया विधानार्थे धा' इति धा । स्वाधिष्ठानमास्थानमथवा प्रभावः । 'अधिष्ठानं पुरे चक्रे प्रभावेऽप्यासने' इति मेदिनी । दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती ॥

या सैरं त्यक्तकोपा रणशिरसि दृढं द्वेष्टि विद्वेषिकोपं

या सम्राजः कस्या जनयति निखिलं शत्रुवर्गं करस्थम् ।

या भास्वन्मण्डलस्था गमयति न चिरात्सन्मुखान्वैरिवीरां-

स्तद्भास्वन्मण्डलं सा विलसति सुतरामस्य जैत्रा कृपाणी ॥९६॥

या सैरमिति ॥ अस्य सा जैत्रा कृपाणी सुतरां विलसति । सा का । या सैरं त्यक्तकोपा दूरीकृतविधाना रणशिरसि संप्राप्ते दृढं गाढं विद्वेषिणां वैरिणां कोषमधंसघातं द्वेष्टि । या सम्राजः सम्यग्माजतेऽसौ सम्राट् तस्य सम्राजः कस्या जनयति निखिलं समग्रं शत्रुवर्गं करे करभारे तिष्ठतीति तथा तं जनयति । या भास्वन्मण्डलस्था भास्वती सं यन्मण्डलं तत्रस्था भास्वरस्य मण्डलं तत्रस्था तत्संसर्गवशीत्यर्थं दन्ति वा (?) संमुखान्वैरिवीरान्योद्धुमागता नित्यर्थः । न चिरात् शीघ्रं तद्भास्वन्मण्डलं तत्प्रसिद्धं सूर्यमण्डलं गमयति प्रापयति । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ । परित्रात्मोगमुक्तव रणे धामिमुखे हतः ॥' इति वचनात् ॥

मुष्टिप्राद्यापि नागायुततुलितचलैर्दस्युर्गिर्दुर्गहा या

गुप्तिप्राप्तापि जन्ये रिपुहननमयैर्यावदानैः प्रकाशा ।

शीतस्पर्शाप्यरण्ये तृणवदरिकुलं भस्मसाद्या विधवे

सा शणोन्मृष्टकोणा विलसति सुतरामस्य जैत्रा कृपाणी ॥९७॥

मुष्टीति ॥ अस्य सा जैत्रा कृपाणी सुतरां विलसति । सा यः । या मुष्टिप्राप्तापि मुष्टिना प्रदीप्तं चक्या तथा नागानां गजानामयुतं दशसहस्रं तेन मुष्टितं पोलितं पलं येषां ते तथा तेः दस्युभिर्विभिः । 'द्विद्विषादितानिप्रदस्युसात्रय-

शत्रवः' इत्यमरः । दुर्ग्रहा । या मुनिप्राप्तापि पिधानान्तरितापि जन्ये युद्धे रिपुहन-
नमयैवैरिमारणप्रचुरैरनुदानैर्महत्कर्मभिः प्रकाशा प्रकारा (?) । या शीतस्पर्शापि ।
आयसः साहजिकः शीतस्पर्शः । अरण्ये तृणवदरिकुलं भस्मसाद्गुप्ताधीनम् ।
'तदधीने सातिः' इति सातिप्रत्ययः । विधत्ते करोतीत्यर्थः । किंविधं? शाणेनो-
न्मृष्टः कोणो यस्याः सा । शाणस्य चन्मृष्टः कोणो यया सेति वा ॥ * * *

ऋज्वङ्गी या स्वयं न क्षणमपि सहते वक्रभावं रिपूणां

स्निग्धच्छिन्नाज्जनाभा स्वगयति घवलं या यशः शात्रवीयम् ।

ईशा दीर्घा मुहुर्या व्यसनमरिकुले दीर्घदीर्घं विधत्ते

सा निर्द्वन्द्वं स्फुरन्ती समिति विजयतेऽमुष्य जैत्रा कृपाणी ॥ ९८ ॥

ऋज्वङ्गीति ॥ अमुष्य सा जैत्रा कृपाणी विजयते । सा का । या स्वयं ऋज्वङ्गी
सरलाङ्गी । क्षणमपि रिपूणां वक्रभावं न सहते । 'सह मर्षणे' । या स्निग्धं छिन्न-
पर्वितं (?) प(य)दञ्जनं कज्जलं तस्याभेदाभा कान्तिर्यस्याः सा । शात्रवीयं शत्रु-
संवन्धि घवलं श्वेतं यशः स्वगयति आच्छादयति । या ईशा दीर्घा लाज्जलदण्ड-
वहीर्षा । 'ईशा वा' इति पाठः । मुहुर्वारंवारमरिकुले दीर्घदीर्घमतिमहद्वसनं दुःखं
विधत्ते । किंविधा । समिति संप्रामे निर्द्वन्द्वं स्फुरन्ती ॥

मुग्धा या युद्धभूमावहितनरपतींस्तत्क्षणं मोहयन्ती

मोद्धूता या विनेत्रा मुहुरमिपतितांस्तान्समुत्कम्पयन्ती ।

स्वच्छायासंनिपाते किमपि विदधती संमुखावस्थितांस्तान्

नत्यर्थं भासुरश्रीर्विलसति नितरामस्य जैत्रा कृपाणी ॥ ९९ ॥

मुग्धेति ॥ अमुष्य (वस्य) सा जैत्रा कृपाणी नितरं विलसति । सा का । या
मुग्धा प्रालसि(?) युद्धभूमावहितनरपतीन्वैरिपूणांस्तत्क्षणं मोहयन्ती व्यामोह-
यन्ती । पुनः प्रोद्धूता कम्पिता विनेत्रा विगतनेत्रपरिधाना । 'नेत्रं मथिगुणे
वक्षभेदे' इति मञ्जरी । मुहुर्वारंवारमभिपतितानागततांस्तान्हितनरपतीन्समुत्कम्प-
यन्ती सम्यगुत्कम्पयन्ती । पुनः—या स्वच्छायासंनिपाते स्वस्य छाया कान्ति-
स्वस्याः संनिपाते संमुखावस्थितान्संमुखागतांस्तान्हितान् किमप्यनिर्वचनीयं विद-
धती कुर्वती । किंविधा । अत्यर्थं भासुरा धीर्यस्याः सा ॥

[स्ने स्ने काले.....]

.....]

.....

..... ॥ १०० ॥

स्ने स्ने इति ॥ एतदीया सा कृपाणी निष्कार्पण्यादितानां निर्गतं कार्पण्यं कृपा-
णस्य भावः कार्पण्यं येषां ते निष्कार्पण्या वेऽद्विष्टा वैमिश्रतेषां हृदि हृदये हृतेना-
दृष्टा तत्कीर्तिलक्ष्मीर्विस्तृतु । सर्वदा तिष्ठतिस्त्वर्थः । किमिषा । स्ने स्ने फाले सास्त्र-
धनवेऽतिक्रान्तः । कोसः पिधानं भवारसा पुनः स्वशुभविभवतः
.....

श्रीदक्षिणामूर्तिविरचिता लोकोक्तिमुक्तावली ।

शरद्विमरदिमवलक्ष्यबृहत्तरमूर्तिलसद्भुजगं

मत्तज्जवकमविघ्नकरं मम मानसशृङ्खलितम् ।

कपोलगलन्मदवारिविलोमधुव्रतहर्षुपलै-

ः रलंकृतमहमाकलयेऽनिद्यमीशसुते गणपतिम् (?) ॥ १ ॥

मान्यैः सद्भिर्ललुक्तिः प्रेक्षणीया सा चेत्साध्वी तैस्तयाह्रीक्रियेत ।

निन्देयुर्वा ते न मे स्याद्विषादो मात्राक्रान्तः को नु पशुत्वमेति ॥ २ ॥

मदत्स्वधिगतादोषकल्याणगुणराशिषु ।

मदुक्तिवादोपस्कारवाटिकासूचिविक्रयः ॥ ३ ॥

मदवाञ्छीनताद्रोषात्कृतिरेषा न निन्द्यताम् ।

उपेक्ष्यते षयः किं नु माण्डवैरूप्यदर्शनात् ॥ ४ ॥

ईशानविष्णुविधिहैमवतीन्दिरावा-

मपादाभ्युजानि मनुजाः परिशील्यध्वम् ।

तत्तत्प्राणनिचयो नु महर्षये स्या-

ज्जायेत नैकपृषतौषमयी हि सिन्धुः ॥ ५ ॥

मर्त्याः संसृतिवार्धिर्मध्यपतितास्तत्कारकं शंकरं

सर्वज्ञं शरणागतार्तिहरणं सम्यग्मजध्वं सदा ।

नैवान्यत्करणीयमस्ति भवतां मुक्तये न सेवान्तरं

दत्त्वा किं तरणेर्भृतिं ह्यनडुहः पुच्छं च संगृह्यते ॥ ६ ॥

स्वस्वस्थानस्थितिकृतिविधावक्षमैरन्यदैव-

नित्यं सेव्यं निखिलभुवनाधारमाधारहीनम् ।

शंभुं मर्त्या भजत शरणं मुक्तये नान्यदेवं

दम्रः किं नु स्वयमपि परालम्बयष्टिर्भवेद्वा ॥ ७ ॥

मा त्वं विपीद मदनान्तकमेव देव-

माराधयेच्छसि सुखं यदि जीवलोके ।

तल्लीनवाङ्मनसकर्मगतिः सदैव

बल्ली न ताम्यति परीतमहादुमा हि ॥ ८ ॥

दक्षाध्वरध्वंससमाश्रितानां रक्षाकरं यात शरण्यमर्त्याः ।

मा वोऽस्तु मीः संसरणाच्च कालादुक्षाददस्तीक्ष्णतरे विषाणे ॥ ९ ॥

जातं मया पुरारे बहुशो जनिरत्र मे पुनर्मा भूत् ।

देहि तव पादसेवां यावन्मथितं किमोदनाकाङ्क्षा ॥ १० ॥

कमलं तव पदकमले विमले मम देहि चञ्चरीकत्वम् ।

नान्यत्किमपि च काङ्क्षे पश्चाद्भानं किमस्ति भिक्षयाः ॥ ११ ॥

शिवाह्वयया विष्ण्वभिधानतो वा सकृत्तु संकीर्तित एव देवे ।

समस्तपापानि लयं प्रयान्ति किमस्ति कुम्भो हि दृढो गदायाः ॥ १२ ॥

विधैव दुर्लभतरा विनयेन युक्ता

विप्रास्तदर्थमनुवेष्टमतो यतध्वम् ।

वृत्त्यादिकं च विदुषां वितरन्ति सर्वे

शास्त्रा एवंगममनादधती किमस्ति ॥ १३ ॥

विद्वज्जनो विगतभीर्विविधेऽपि देशे

विद्याबलकमणमीतसमस्तलोकः ।

स्वस्नानवत्त खलु सर्वत एव पूज्यो

व्याघ्रस्य किं निजवने परकानने वा ॥ १४ ॥

वृत्त्यादिकर्षितोऽपि विद्वान्मान्यः स्वदेहयात्रायाम् ।

न सहैत क्षयमानं व्याघ्रः क्षुधितोऽपि भक्षयेन्न तृणम् ॥ १५ ॥

न ह्येक एव विदुषां सत्कर्ता किंतु यत्र ते जाताः ।

तत्रापि सत्कृताः स्युः पश्चाद्भ्रामेऽपि नहि कुलालः किम् ॥ १६ ॥

जन्मार्जितेन तदनु श्रुतिचोदितेन

यस्तेजसोज्ज्वलति तं शिशुमप्यनाथम् ।

विप्रं तु योऽवमनुते ॥ भवेद्विनष्टो

बध्येत किं तनुरिति ज्वलनो हि वस्त्रे ॥ १७ ॥

दैवाहरिद्रुतमतां विदुषि प्रयाते

विप्रे कृशेऽपि मनुजा न कुरुष्वमस्य ।

निन्दां तथापि महती हि सदीयविद्या

क्षीणे गजेऽपि तनुता न पदं प्रयाति ॥ १८ ॥

पूर्वं जन्मशतेषु सत्परिचयादभ्यस्तविद्ये द्विजे

मा शङ्कां मनुजाः कुरुष्वमधुना संत्यक्तसर्वपणे ।

मुक्ते सद्गुरुवीक्षणादिति न वा जानाति शास्त्राण्यसौ

किं नु स्यापितमालिकस्य शिरसो ह्यवर्तको गृम्यते ॥ १९ ॥

जन्मान्तरेषु कृतपुण्यचयो द्विजोऽयं ।

विद्यावतां जनिमुपेत्य कुले शुचीर्नाम् ।

मुत्तयै सदैव यतते विस्तान्यकृत्यः

शावः करोति पतगः किमु जानुचारम् ॥ २० ॥

प्रज्ञाविशेषपरिबाधितविश्वमोहा-

न्विज्ञाततत्त्वनिपुणान्विरतान्यकृत्यान् ।

अज्ञातभावचरितान्महतो न निन्धा-

न्न शायते किमिति मूषिकवासलोष्ठम् ॥ २१ ॥

आत्मानन्दरसज्ञानामलं शास्त्रावलोकनम् ।

भक्षितव्या ह्यपूपाः किं गण्यानि सुपिराणि किम् ॥ २२ ॥

वेदानधीत्य विधिवद्ब्रह्मेत्य पश्चा-

दभ्यागतातिथिपुराणस्वपितृनुपास्ते ।

यस्तं स्वकर्मनिरतं मनुजाः स्तुवन्ति

ग्रामस्य कीर्तिरशनेऽर्पित एव मातुः ॥ २३ ॥

मुता वयं सोममुतां च पौत्रा विद्यावतां चेति विहाय गर्वम् ।

द्विजाः समभ्यस्यत वेदविद्यां गजो भवेत्किं न शकृद्भजस्य ॥ २४ ॥

इति विद्वत्प्रशंसापद्धतिः ।

वासो विप्रा इह खलजनैर्वर्जनीयः प्रयत्ना-

द्दोषैरेतैर्जरितकरणैराश्रितानां जनानाम् ।

युष्माभिश्च स्वयमुपगता प्राप्यते तद्विषत्ति-

र्दग्धोऽपि स्यादपि च स हितः शास्त्रालिः काञ्चिरेण ॥ २५ ॥

सन्तः कदाचिदपि सस्यमसज्जनैर्न

कार्यं कृते तु ह्यपि ता यदि नीचकृत्ये ।

युञ्जन्ति कोपविवशाः प्रहरन्ति चैते

सत्ये कृते सह शुना लिलिहेद्देशेद्वा ॥ २६ ॥

सन्तो लोकमशेषमात्मसदृशं संचिन्त्य सद्भावतः

संसाराम्बुनिधौ निमग्नमचिरादुद्धर्तुमुद्युज्जते ।

मन्दाः स्रोद्धरणोद्यतानपि नराभिन्दन्त्यविज्ञाय ता-

न्कूपे श्वा पतितो भ्रतो न मनुते चोद्धर्तुकामानपि ॥ २७ ॥

श्रुत्यन्तस्त्वपुमर्थसाधनकारिकोऽपि मुग्धो जनः

प्रत्यङ्मानपराङ्मुखोऽपि परमान्धर्मानकुर्वन्नपि ।

नित्यं स्रोवरपूरणैकनिरतः संभ्राम्यति स्वेच्छया

कृत्यं किंचन नास्ति यद्यपि शुनो यानं सदा धावनम् ॥ २८ ॥

खलाः प्रकृत्यैव खला भवन्ति विपा भवद्विर्विहितोपदेशाः ।

अप्यार्जवं नैव कदापि यान्ति पुच्छं शुनः किं नृजुतां भजेत ॥ २९ ॥

धन्या हि यूयमिह विप्रकुलेषु जाता

विप्रात्मजा विटजनैः सह मास्तु सङ्गः ।

यद्यस्ति तद्वदशुभानरिता भवेत

वत्सोऽपि खादति मलं हि वराहसकः ॥ ३० ॥

प्राप्यापि पूर्वकृतपुण्यनयैर्द्विजत्वं

नीचाः सतामविदितव्यसनं द्विजानाम् ।

भर्माणि नर्मकृतिमिर्व्यथयन्त्यजलं

काको हि वेत्यनङ्गुहो जणवेदनां किम् ॥ ३१ ॥

दारान्विहायात्मकुलानुरूपान्वाराङ्गनां वाञ्छति यो विमोहात् ।

घोरान्स पापी नरकान्प्रयायाङ्गारान्वहेद्बुद्धिलितो खनद्वान् ॥ ३२ ॥

शास्त्रेषु चार्वाककृतेषु माया नेत्रेषु यः स्यान्मनसः प्रवेशः ।

पात्रे पुरैवाचरितोपचारः पोत्रे वराहस्य स फलबन्धः ॥ ३३ ॥

अन्येषामशुभं करोतु नितरामसत्प्रियोऽसाविति

प्रज्ञाः साधुजनाः खलेन सह मा मैत्रीं कुरुष्व कचित् ।

तस्येयं प्रकृतिः सुखेतरकृतिः सर्वात्मना सर्वदा

तिक्तः सन्कचिदन्यतो मधुरतां निम्बः किमालम्बते ॥ ३४ ॥

इति दुष्टत्यागपद्धतिः ।

द्वैतालम्बनमार्गकोटिषु परिभ्रान्ताः कुतर्काहता

नानाभूतमहागमेषु बहुधा भ्रान्ता मृशं द्वैतिनः ।

आत्मा लोकनहेतुभूतममलं ज्ञानं विदुः किं परं

संभूयापि सहस्रमम्बरमणिं पश्येयुरन्धाः किमु ॥ ३५ ॥

कृत्वाप्यामरणान्तिकं भुवि जनः काम्यानि कर्माप्यतो

गत्वा स्वर्गमवाप्य तत्फलमधो यात्येव नो मुच्यते ।

वेदान्तेन विमुच्यते विधिवशात्कैवल्यमार्गेण हि

प्राकारं सकलं परीत्य ननु च द्वारेण निर्गम्यते ॥ ३६ ॥

मार्गैरधःपतनहेतुभिराश्रितानां

वेदेतरैर्भवमहाम्बुनिधिसूरीतुम् ।

शक्येत नैव मनुजा निगमान्तनाव्यो

द्वयमष्टवेन तटिनी तरितुं न शक्या ॥ ३७ ॥

वेदेतराध्वपरिनिष्ठितमानसानां

लोकान्तरं नहि न मुक्तिकथा तथापि ।

संमध्य दुःखबहुला बहवः प्रयासा

ग्रामः स्थितोऽपि नहि योजनमात्रहीनः ॥ ३८ ॥

त्रैवर्णिका वेदविदो हि यूयं मा यात कुत्रापि जिनादिमार्गान् ।

प्रवेशमात्रात्पतिता मवेत अष्टं रुमायां लवणं हि सर्वम् ॥ ३९ ॥

द्वैतादिवादनिपुणेष्वपि मानुषेषु

लोकेषु सत्यु बहुधा वत तेषु कोऽपि ।

वेदान्तवादनिरतो न च दृश्यते हि

लभ्येत किं न्वविषु कश्चिदिभ. सहसे ॥ ४० ॥

मार्गाणां परमार्थभूतविषयानन्दैकसंदायिनां

बौद्धादे रहितस्य मुक्तिकथया स्वर्गादिभोगैरपि ।

दुःखं पश्यत सांप्रतं द्विजवराः प्रेत्याप्यनन्तं भवे-

दोग्ध्यर्थं कुडुवस्य हन्ति पदतश्चक्षुर्यथान्वं भवेत् ॥ ४१ ॥

इति द्वैतनिन्दापद्धतिः ।

युष्माभिः पुरुषार्थलेशरहितैर्मर्त्याः किमर्थं धनं

कृत्याकृत्यविवर्जितैरनुदिनं दुःखेन सचीयते ।

दैवं चोरनृपाग्निभिर्धनवतां तच्च क्षयं प्रापये-

कृतास्तेन तनोति संहरति तस्युच्छेन शास्त्रामृगः ॥ ४२ ॥

मुद्ग्वं यत्नविवर्जितं हुतवहे हुत्वा च दत्त्वार्थिनै

माभ्यं यद्भक्तां तदेव भविता तूर्णां स्थितेऽपि स्वयम् ।

संभ्रान्तैरपि सर्वतः क्षितितले नाभावि संलभ्यते

क्षिप्तोऽप्यम्बुनिधौ किमाढकजलं प्रस्थः प्रगृह्णाति हि ॥ ४३ ॥

मुद्ग्वं च किञ्चिदिह वित्तमवाप्य विप्राः

सत्पात्रसाच्च सकलं विनियुद्ग्वमन्यत् ।

नो चेत्परत्र भवतां च सुखं कुतः स्या-

त्सिष्टं हि गक्षितवतां किगणूपमस्ति ॥ ४४ ॥

संपत्तयः सततमम्बुतरङ्गलोला

यावद्भवन्ति मनुजाः पुरुषार्थमाभिः ।

तावत्कुरुध्वमुपकारमुपस्थितानां,

नाव्या नदी ननु नखंपचसैकता स्यात् ॥ ४५ ॥

आचीर्णमशुभं कर्म द्विजा भोगाय कल्पते ।

आवेष्टितगलो नागः किमदृष्टा हि गच्छति ॥ ४६ ॥

कुरुध्वं स्योचितं कर्म नोत्तरोत्तरचोदितम् ।

उच्चैरुद्धीयमानोऽपि कुलिङ्गः स्यान्न वीश्वरः ॥ ४७ ॥

पापान्निवृत्तिं सुकृते प्रवृत्तिं कुरुध्वमधैव जनाः कृतान्तः ।

हरेत् यद्वा रुदतोऽपि पापान्मुञ्चेत्किमासौ रुदिते बिडालः ॥ ४८ ॥

वेदोदितानि सकलानि सदैव कुर्व-

न्कर्माणि तत्फलविरक्तमना मुमुक्षुः ।

मुक्तो भविष्यति शनैर्न तु बध्यते तैः

शुल्कं किमस्ति सरतां हि विधूय भारम् ॥ ४९ ॥

ब्रह्माध्येयमवाप्य विप्रतनयाः प्रागेव पूर्वाश्रमं

वेदा यत्पुरुषार्थसाधनमतो बाल्यात्मभृत्यादरात् ।

पश्चादर्थविचारयोम्यसमयेऽध्येतुं कथं शक्यते

लभ्येतेह फलपचायसमये किं वापचेतुं सुमम् ॥ ५० ॥

बन्धुभिर्वार्यमाणोऽपि कुर्यादध्यात्मचिन्तनम् ।

प्रवर्ततां घटीयन्त्रं काकोऽपि रटताद्दृशम् ॥ ५१ ॥

विप्रा मुमुक्षा यदि वो न कार्यस्तर्कादिशास्त्रेषु वृथैव यतः ।

वेदान्त एवामृतसिद्धयेऽलमिक्षोरनेकाद्गुडखण्ड एकः ॥ ५२ ॥

उच्चावचानि जननानि भवन्ति याव-

त्कर्माणि तावदखिलानि लयं न यान्ति ।

तत्कर्ममूलहननाय यतध्वमार्या

यावच्छिरो न विरमेज्जलबन्धरोगः ॥ ५३ ॥

न भेतव्यं द्विजैः कापि वैदिकैः सुद्रदैवतात् ।

भीताश्चेदग्निभूयेरन्भीताज्ञानाति मर्कटः ॥ ५४ ॥

विधाययः कर्मगुणैर्विशिष्टा व्यावर्तयध्वं कुपथात्स्वमृत्यान् ।

नो चेत्तदहो भयतां भविष्यत्युच्चैर्दुमे याति हि गन्धवाहः ॥ ५५ ॥

बुधा न शोचन्ति मृतानशेषान्कथावशेषान्प्रति ते द्विजेन्द्राः ।

शोकैरलं शोषणहेतुभूतैर्गताम्भसः किं करणेन सेतोः ॥ ५६ ॥

दारिद्र्यरोगविवशा अपि चेन्मनुष्याः

संनद्धमेतदस्त्रिलं निजकर्मपाशैः ।

संचिन्त्य माक्षिपत दैवमहोऽतिरुष्टाः

किं भिद्यते हि मुकुरो निजवरूढोषात् ॥ ५७ ॥

वर्णाश्रमाचारमकुर्वतो जनानन्यायचेष्टान्नृपतिस्तु दण्डयेत् ।

नेमे चरेद्युर्हि कुकर्म दण्डिता दग्धो विडालो न महानसं विशेत् ॥ ५८ ॥

यावद्भवति पटुत्वं करणानां मुक्तये द्विजश्रेष्ठाः ।

तावद्यतध्वमनिशं दायौ सत्येव भवति पवितव्यम् ॥ ५९ ॥

यूयं चेत्पुरुषार्थिनो द्विजवरा मा मा विलम्बोऽस्तु वो

बाल्यादेव यतध्वमक्षपटुता यावत्सदा मुक्तये ।

पश्चात्प्रत्युत वार्षकाहत्तधियो मन्दीभवेत ध्रुवं

क्षीणः किं महिपो बहेत शकटं शून्यं च भारैरपि ॥ ६० ॥

यूयं चेत्पुरुषार्थसाधनपरा वृद्धा द्विजाः सांप्रतं

हन्तैतावदहो वयोऽपि गलितं कालेन कामादिभिः ।

अक्षाय्यद्य विकुण्ठितान्यथ पुनर्युष्मत्पयासो वृथा

बद्धध्वोरगतस्य सप्तमदिने बन्धः कवाटस्य किम् ॥ ६१ ॥

आत्मानं परमं प्रमाणनिकरैरप्राप्यमव्याहृतं

ज्ञेयं यद्गुरुवीक्षणादपि जना मूढास्तु मुक्त्वैव तत् ।

कोशेषु प्रमितेषु पञ्चसु परिज्ञातुं समुद्युज्जते

नष्टेभाः कलशान्तरेष्वपि करं कृत्वा विचिन्वन्ति हि ॥ ६२ ॥

पद्भावैरनुपक्त एव सततं तापत्रयेणाकुले

कामाद्यैरपि पद्भिरूर्मिभिरपि ग्रस्ते शरीरे जनाः ।

बद्धाहंकृतयोऽत्र दुःखमुदितं हाहेति मा क्रुश्यत

बद्धा किं पितृकानने हि भवनं कुर्यात्पिशाच्या भयम् ॥ ६३ ॥

प्रारब्धानुबुभूषया परवशा वश्येन्द्रिया निःस्पृहाः

सन्तः सन्ति सदा निरुद्धमनसो ये यत्र सारग्रहाः ।

तन्निष्ठा किमवाप्यते द्विजवरै रागाभिमूतैर्नरैः

संराज्ञीक्षणमीक्षितुं न घटते कृत्वा करे मार्जनीम् ॥ ६४ ॥

मायाकार्यं जगदपि तथा तत्त्वदृष्ट्या विलोक्य

प्राज्ञः कुर्वन्परपुरुषयोरेकतां वेदवाक्यैः ।

आसीतैको न्वहमिति न चेन्मायया मोहितः स्या-

दाह्वातव्यस्तिमिरनिकरः किं प्रदीपे प्रशान्ते ॥ ६५ ॥

आयुस्तडिच्चलमपायि शरीरमेत-

न्मृत्युर्भ्रसिष्यति कदेति न कोऽपि वेद ।

अद्यैव तद्भजत मुक्तिपथं द्विजेन्द्रा

ज्येष्ठागमावधि हि तिष्ठति किं नु दर्शः ॥ ६६ ॥

आत्मास्ति सर्वजगतामाधारः पूर्वमिति विचिन्त्यैव ।

पश्चात्तत्त्वत्रिचारः कुल्ये सत्येव चित्रकर्म स्यात् ॥ ६७ ॥

मन्दोऽपि कार्यान्तरनिर्व्यपेक्षः सदाभ्यसेदात्मपरां च विद्याम् ।

क्रमात्परं ब्रह्म भवेत्स्वयं च यान्त्यां पिपील्यां हि शिला नत्ता स्यात् ॥ ६८ ॥

विप्रा विहायालहितं पुगर्थं किमर्थमन्यार्थमियान्प्रयासः ।

पुत्रादिदुःखैरपि तापिताः स्थ के वा पिवन्त्यन्यरुजः कषायम् ॥ ६९ ॥

इति शिक्षापद्धति ।

मायान्धकारं तरितुं ग्रदीपं वेदान्तविज्ञानमपि प्रपन्नाः ।

कुर्वन्त्यहो कर्म जुगुप्सितं च दीपं गृहीत्वा हि पतन्ति कूपे ॥ ७० ॥

लब्ध्वापि दुर्लभमिहामृतदं द्विजत्वं

तस्मिन्प्रयान्ति विलयं विभियो मनुष्याः ।

जायासुतार्थमतिमूढधियो यतन्ते

गच्छत्यहो शिरसि किं नु शिरस्यगङ्गा ॥ ७१ ॥

जायेयमेष तनयः पशवो भूयते

मायेति सम्यगविचार्य विमूढलोकः ।

आर्येषु सत्त्वपि ददाति न चैव भुङ्क्ते

तोये महत्यपि हि नास्ति जल पिशाच्याः ॥ ७२ ॥

कामेपुणा कामरिपोर्मनोऽपि कल्लोलितं का मनुजेषु वार्ता ।

आषाढवाते चलति द्विपेन्द्रे चूलीषतो वारिधिरेव काष्ठा ॥ ७३ ॥

अध्यात्मादिकलापैराक्रान्ते सततदुःखसंसारे

दुःखमिदानीमिति या चिन्ता सिकतोदनोपलब्ध्वेपी ॥ ७४ ॥

ताम्रत्रयेण परितापवतां जनानां

काशी रुजापनयनाय शिवाश्रितालम् ।

किं त्वत्र सन्ति यवना निवसन्ति घोरा-

श्लयोत्तमा न सहते तनु वेताहि ॥ ७५ ॥

विद्योपदिश्येत विरक्तिशून्ये विभेऽविवेके द्विजराजकेन ।

ये वेदविज्ञानरता द्विजाग्र्याः सारण्यविस्तरितचन्द्रिका स्यात् ॥ ७६ ॥

विषोपमे वीतरसे विषक्तो जनोऽयमज्ञो विषये सदैव ।
 न तत्र चिन्तासु तथा हि मक्ष्यो धुणस्य निम्बाद् इवैव निम्बः ॥ ७७ ॥
 दरिद्रभावं निजकर्मवश्ये जने प्रयातेऽपि महारुजापि ।
 नवेदमुष्मिन्मवकष्टभावे शिलाहताङ्गे हि पतेद्गदापि ॥ ७८ ॥

प्रारब्धभोगवशातः स्वयमागतानां
 दौर्गत्यदुःखविषदां वरकल्प्य हेतुम् ।
 दुःखायतेऽन्य.....मूढमना जनोऽयं
 को वा विषीदति हि वेद्वरि तिष्ठतिष्ठम् ॥ ७९ ॥

इति विषादपद्धतिः ।

सन्तः स्वान्ते सततममलं संविचिन्वन्ति योगा-
 दन्तः सन्तं निगमवचसा प्रत्यगात्मीभवन्तम् ।
 मूढो लोको बहिरिव परात्मानमाशङ्कतेऽसा-
 वङ्गे कृत्या तनयममलं ग्राममन्वेपते हि ॥ ८० ॥
 काम्यानां कतिचित्समापरिमितस्वर्गकसंदायिनां
 सद्यःस्वान्तनितान्तमोहनकृतां कर्ता जनः कर्मणाम् ।
 आत्मानन्दमनन्यवेद्यमपरिच्छिन्नं न जानाति तं
 विज्ञेता खणस्य चेत्ति किमु तत्कर्तृमूल्यं परम् ॥ ८१ ॥

आत्माभिघं सुखमनन्तमसष्टमेकं
 यज्ञादिकर्मजनितेन मुरेन तुल्यम् ।
 मा ग्रहि कर्म सुखदं तदपीति बुद्ध्या
 रत्नाकरस्य सदृशं नु कुलालकुण्डम् ॥ ८२ ॥
 यणत्वमात्रसमतामपि यद्युपेताः
 क्षत्रादयोऽप्रजनितां किमु यान्त्यतस्ते ।

मन्दा वदन्ति सममात्मसुखेन चान्यं

द्रोणं पयः पिबत किं गणितं च तावत् ॥ ८३ ॥

किं नो दुःखहरं सुखं च तनुते किं वेति चिन्ताकुल

मा भूताद्य जना यतध्वमनिशं सर्वात्मना मुक्तये ।

सायुज्यं यदि सा भवेद्धि भवतां किं वा विचार्य सुखं

हैमं भोजनभाजनं भवति चेत्पृच्छयेत् किं व्यञ्जनम् ॥ ८४ ॥

सत्यं वस्तु सदात्मरूपममलं सच्चित्सुखं मूसुरा

मायास्मिन्परिकल्पितैव न पुनस्तस्याः स्थितिः सात्त्विकी ।

तत्कार्यस्य चराचरस्य जगतः सत्त्वे कथा का भवे-

द्भामोऽस्त्येव हि चेत्क्रियेत परतः सीमाविवादः पुनः ॥ ८५ ॥

कर्माणि जन्मान्तरसंचितानि महान्ति विज्ञानमहाहुताशे ।

सर्वाणि दग्धानि भवन्ति सद्यो महानलस्यास्ति किमार्द्रभावः ॥ ८६ ॥

लोकेषु सर्वदापि प्राप्तो जीवित्वमा श्वचण्डालात् ।

आत्मा भवति निशुद्धो मान्यो मणिरेव संकरस्योऽपि ॥ ८७ ॥

कर्माणि बध्नन्ति शुभाशुभानि कर्तारमौपाधिकमेव जीवम् ।

परं न तत्ताक्षिणमस्तदोषमाभीरमद्यात्किमजे शयाने ॥ ८८ ॥

विप्रा विरक्तमनसो गुरुणास्तवाक्यै-

रात्मस्वरूपमुपदिष्टमस्तण्डमेकम् ।

एकाकिनो भवत लोकि तु मप्रमत्ताः

संमर्षते किमवलोकितुमन्तरिक्षम् ॥ ८९ ॥

तत्त्वज्ञानान्मायारुमंविनाशेऽपि न हि भवेद्भ्रूलम् ।

प्रारब्धमाशरीरादपे विरतेऽपि न विरमेत्कणिका ॥ ९० ॥

गुक्तेन कर्मजालैर्लोकहितार्थैव भवति करणीयम् ।

न हि तत्कलोपमुक्त्यै पश्चात्पयसो नु सस्यानि ॥ ९१ ॥

यूनामर्किचनानां का वाञ्छा वासुन्दरीवीर्याम् ।

कार्पासपण्यवीर्याः कौलेयस्यापि कोऽपि संबन्धः ॥ ९२ ॥

सद्गुणां विगतत्रासां परमार्थप्रदायिनीम् ।

लोकोक्तिमौक्तिकीमालां कण्ठे घङ्गुमर्किचनाः ॥ ९३ ॥

संमतेन सतां लोके दक्षिणामूर्तिसूरिणा ।

लोकोक्तिमुक्तामालेयं रचितात्मप्रसिद्धये ॥ ९४ ॥

इति ज्ञानप्रशंसापद्यतिः ।

समासेयं लोकोक्तिमुक्तावली ।

श्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीत

आनन्दसागरस्तवः ।

विज्ञापनार्हविरलावसरानवात्स्या

मन्दोद्यमे मयि दवीयसि विश्वमातुः ।

अव्याजभूतकरुणापवनापविद्धा-

न्यन्तः सराम्यहमपाङ्गतरङ्गितानि ॥ १ ॥

१. 'मुनिरस्ति भरद्वाजः ख्यातस्त्रिभुवनेष्वपि ।
अत्रैवंस बर्ही रामोऽप्यरण्यप्रमणयमम् ॥ १ ॥
तस्यान्वये महतासीरक्षीरोद इव चन्द्रमाः ।
भीरुण्डचरणासक्तः श्रीमानप्यसीक्षितः ॥ २ ॥
विभिन्नपी यदाक्षिष्ठा भान्दन रमये गतिम् ।
जयन्त ॥ इदंन्यो जानदीयशरादिनः ॥ ३ ॥
आगभैरवसंवेद्यमायं यत्तत्सर्वंनृपम् ।
आकुमारं परैश्चार्थं तदेवासीच्चतुर्दिभिः ॥ ४ ॥
भीरुण्डदेशिकमन्यसिद्धान्तधेनचन्द्रिका ।
श्रीमती मिनिता येन दिशार्थमिदोदिक्का ॥ ५ ॥

आवेद्यतामविदितं किमथाप्यनुक्तं

वक्तव्यमान्तररुजोपशमाय नालम् ।

इत्युच्यते किमपि तच्छ्रवणे निघातुं

मातः प्रसीद मलयध्वजपाण्ड्यकन्ये ॥ २ ॥

आक्रन्दितं रुदितमाहृतमानने वा

कस्याद्रमस्तु हृदयं किमतः फलं वा ।

यस्या मनो द्रवति या जगतां स्वतन्त्रा

तस्यास्तवाम्ब पुरतः कथयामि खेदम् ॥ ३ ॥

× × × × × × × × ×

य विन्न इति यद्ग्रन्थानभ्यस्तानोऽखिलानिति ।

यस्य शिष्याः स इति च स्थापन्ते स विपक्षितः ॥ ८ ॥

नाकेऽपि सति देवानां माहात्म्यकलहे मिथः ।

वादः शान्तिं यद्वाचि विन्यस्य निखिल भरम् ॥ ९ ॥

आमोदिमिर्वचःपुष्पैरार्चितो येनः शंकरः ।

तस्याज काशधुत्तरधारणोपदिता हवम् ॥ १० ॥

तत्समानप्रभावस्य तदनन्तरजन्मनः ।

आसीदाच्चादीक्षितस्य पुत्रो नारायणाप्यवती ॥ ११ ॥

जयन्ति तनयास्तस्य पद्म सीम्नावशालिनः ।

गर्मदासा महेशस्य कवयश्च विपक्षितः ॥ १२ ॥

तेषामह दिवीवोऽसि भूमिदेवीतनुजवाम् ।

नीलकण्ठ इति स्याति नीतः शम्भोः प्रसादतः ॥ १३ ॥

नातिकामरणग्रन्थनिर्माणव्यक्तनैपुणः ।

भीषेद्भुटेधरमसी शिष्ये मय्यनुकम्पते ॥ १४ ॥

धीनीलकण्ठदीक्षितस्य कृतिषु (१) कलिविहम्बनम्, (२) समारजनम्, (३) शान्ति-
मिश्रासः, (४) वैराग्यशतकम्, (५) अन्यापदेशशतकम्, (६) आनन्दसागरस्तवः, इति
षण्णां ग्रन्थानां नीलकण्ठदीक्षितस्य पदग्रन्थीति प्रसिद्धिः. तत्र ग्रन्थेष्ववमानन्दसागर-
स्तवः केवलं काव्यमालायां न प्रस्थापितः इति सोऽपि मुद्रिगोऽपास्ताभिः, अयं न
भूदासि कस्यामपि लिप्यां मुद्रयित्वा प्रानुर्यं नीतः.

१. 'इत्युच्यते किमपि तच्छ्रवणे निघातुम्' क.

पर्याकुले मनसि वाचि परिस्खलन्त्या-
 मावर्तगर्त इव चक्षुषि घूर्णमाने ।
 कस्मेऽभिघास्यति शिवे मम तामवस्थां
 काले दयस्व कथयामि तवाधुनैव ॥ ४ ॥
 भार्किं करोतु नितरां सुरजातिमात्रे
 आमीणजन्तुरिव पौरजनेषु लोकः ।
 अन्यत्र देवि भवदीयपदारविन्दा-
 दाकृप्यमाणमपि मे हृदयं न याति ॥ ५ ॥
 अङ्गीकुरु त्वमवधीरय वा वयं तु
 दासास्तवेति वचसैव जयेम लोकान् ।
 एतावतैव मुकरो ननु विश्वमात-
 रुदण्डदण्डधरकिंकरमौलिमङ्गः ॥ ६ ॥
 वेदान्तवाक्यजनितं विमलं विचारै-
 रासाद्य बोधमनुचिन्तनतोऽपरोक्षम् ।
 मुक्तिं प्रजन्ति मनुजा इति सूक्तिमाद्या-
 मालम्ब्य कस्तरितुमर्हति शैलकन्ये ॥ ७ ॥
 एकैकवेदविषयाः कति नाम शास्त्रा-
 स्तासां शिरांसि कति नाम पृथग्विधानि ।
 अर्थावबोधविधुरोऽक्षरलाम एव
 केषां नृणां कतिभिरस्तु शरीरबन्धैः ॥ ८ ॥
 न्यायाः परस्परविभिन्नदिशः सहस्र-
 मुच्चावचानि च भवन्त्युपवृंहणानि ।

एवं स्थिते गिरिसुते निगमोपलानां
 तात्पर्यसारभवधारयितुं क्षमः कः ॥ ९ ॥
 अस्त्वक्षरग्रहविधिर्जनुपां सहस्रै-
 रापाततो भवतु चापि ततोऽर्थबोधः ।
 दुर्वादिकल्पितविकल्पतरङ्गसान्द्रा-
 न्दुर्पूर्वपक्षजलधीन्कथमुत्तरेयुः ॥ १० ॥
 ग्रहेति शक्तिरिति बन्धविमोचनीति
 मायामयीति मदनान्तकवल्लभेति ।
 सप्ताष्टशब्दपरिवर्तनमात्र एव
 सामर्थ्यमावहति शास्त्रपरिश्रमोऽयम् ॥ ११ ॥
 तस्मै प्रसीदसि गिरीन्द्रसुते य इत्थं
 संपादयेत् शनकेरपरोक्षबोधम् ।
 यस्यै प्रसीदसि स च क्षमतेऽवबोद्धु-
 मित्थं परस्परसमाश्रयमेतदास्ते ॥ १२ ॥
 आकर्णय त्वमिममभ्युपगम्य वादं
 जानातु कोऽपि यदि वा हृदयं धृतीनाम् ।
 तस्याप्यसंख्यभवबन्धशतार्जितोऽयं
 द्वैतश्रमो गलतु जन्मशतैः कियद्भिः ॥ १३ ॥
 काले महत्यनवधावपतन्कदापि
 काप्यन्तिमे जनुषि कोऽपि गतिं लभेत् ।
 इत्थं समर्थनविधिः परमागमानां
 पर्यायसूक्तिविधया नयनं नटर्थे ॥ १४ ॥

एकापवर्गसमये जगतोऽपवर्ग
 सर्वापवर्गसमये पुनरस्तशङ्क ।
 ईदृग्विध कमपि पक्षमिहावलम्ब्य
 स्थातु सुख क्षममनेन पथा प्रवृत्तै ॥ १५ ॥
 अभ्यस्य वेदमवधाय च पूर्वतन्त्र-
 मालक्ष्य शिष्टचरित्तानि पृथग्विधानि ।
 अध्यापनादिमिरवाप्य घन च भूरे
 कर्माणि मातरल्सा कथमाचरेयु ॥ १६ ॥
 आयस्य तावदपि कर्म करोतु कश्चि-
 चेनापि मातरधिक किमिहानुभाव्यम् ।
 आस्ते सुख य इह भारतवर्षसीम-
 न्यास्ते स किंचिदित उत्तरतोऽपसृत्य ॥ १७ ॥
 कर्म त्यनेम यदि नूनमघ पतेम
 यदाचरेम न कदापि भव तरेम ।
 कर्म त्यनेदिति चरेदिति च प्रवृत्ता
 भावेन केन निगमा इति न प्रतीम ॥ १८ ॥
 कर्मण्यकर्मविधिरेप यदाचरन्ति
 कर्माणि तत्तदनुद्यमजिहासयेति ।
 सत्य तथाप्यभिनयो भविता न बन्ध
 प्राचीनमन्धहरणे क इवाभ्युपाय ॥ १९ ॥
 प्रारब्धकर्म कियदारमते वियद्वा
 प्रारप्स्यते वियदिद क इवावयत्ताम् ।

कालः कियानिव मया प्रतिपालनीयो
 यस्य क्षणार्धमपि कल्पशतत्वमेति ॥ २० ॥
 पुंसः क्षणार्धमपि संसरणाक्षमस्य
 सांख्यादयः सरण्यो न विशन्ति कर्णम् ।
 सखाय गाढसिक्ताः सकलश्च सूक्ष्मा
 सुदुःखेति नागिव महाक्षुधयार्दितस्य ॥ २१ ॥
 भक्तिस्तु का यदि भवेन्नतिभावभेद-
 स्तत्केवलान्वयितया विफलैव भक्तिः ।
 प्रीतिस्त्वयि त्रिजगदात्मनि कस्य नास्ति
 स्वात्मदुहो न खलु सन्ति जनास्त्रिलोक्याम् ॥ २२ ॥
 आत्मा समस्तजगतां भवतीति सम्य-
 ग्विज्ञाय यद्वितनुते त्वयि भावबन्धम् ।
 सा भक्तिरित्यभिमतं यदि सिद्धमिष्टं
 व्यर्थं विशेष्यमलमस्तु विशेषणं नः ॥ २३ ॥
 स्वात्मेतरत्वमवधार्य परत्वबुद्ध्या
 यत्प्रीतये गुरुजनेष्विष सैव भक्तिः ।
 स्वादेतदेवमित्यमेव तु मे जिहास्या
 द्वैतत्रमात्किमधिकं भवबन्धमूलम् ॥ २४ ॥
 सैवैव भक्तिरिति कर्मपथप्रवेशः
 सेव्यपसादफलका किल कर्मसेवा ।
 ध्यानप्रवाह इति चेच्छ्रवणात्तृतीयः
 प्रागेव मातरस्यमौकलितोऽभ्युपायः ॥ २५ ॥

१. 'सा भक्तिरित्यभिमतं यदि भक्तिरिष्टम्' क. २. 'सेव्यपसादफलकम्' क.
 ३. 'आनुत्तिष्ठोऽभ्युपायः' क.

अत्रैव दास्यसि विमुक्तिमथापि याचे
 मातः शरीरपतनं मणिकर्णिकायाम् ।
 अस्तु स्वकृत्यमनुकम्पनमीश्वराणां
 दासस्य कर्मकरतैव तथा स्वकृत्यम् ॥ २६ ॥
 सद्यो भवेत्सुकृतिनामुपदेशलाभः
 पापात्मना बहुतिथे समये व्यतीते ।
 इत्यादिभिः किल पुराणवचोभिरम्ब
 धाराणसीमपि न याचितुमुत्सुकोऽसि ॥ २७ ॥
 आक्रान्तमन्तररिभिर्मदमत्सराद्यै-
 र्गात्रं यलीपलितरोगशतानुविद्धम् ।
 दारैः सुतैश्च गृहमावृतमुचमर्षे-
 र्मातः कथं भवतु मे मनसः प्रसादः ॥ २८ ॥
 धन्याः कति त्रिभुवने परमोपभोग्यं
 संसारमेव परमेश्वरि भावयन्तः ।
 आभासरूपमवबोधमिमं समेत्य
 ह्रिश्ये कियत्कियदहं त्वमुना भवेन ॥ २९ ॥
 का संसृतिः किमपचारनिबन्धनेयं
 कोटिग्विषस्य तव किं क्षतमेतयेति ।
 प्रेक्षे तु नासि कुशलं प्रतिवक्तुमेव
 स्वेदस्तु मे जननि कोऽप्ययमेवमास्ते ॥ ३० ॥
 एवं गतस्य मम सांप्रतमेतदर्ह-
 मन्नेदमौषधिकमित्यमिदं च साध्यम् ।

अस्मिन्प्रमाणमिदमित्यपि बोद्धुमर्ह
 शक्तिर्न मे भुवनसाक्षिणि किं करोमि ॥ ३१ ॥
 न ज्ञायते मम हितं नितरामुपायो
 दीनोऽसि देवि समयाकरणाक्षमोऽसि ।
 तत्त्वामनन्यशरणः शरणं प्रपद्ये
 भीनासि विश्वजननीं जननीं ममैव ॥ ३२ ॥
 किञ्चिन्मया श्रुतिषु किञ्चिदिवागमेषु
 शास्त्रेषु किञ्चिदुपदेशपथेषु किञ्चित् ।
 आप्राप्तमस्ति यदतो भवतीं वरीतुं
 गोप्त्रीति काञ्चिदुपपद्यत बुद्धिरेषा ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मैवमेवमहमेव तदास्त्युपाय
 इत्यागमार्थविधुराः प्रथमे दयार्हाः ।
 त्वद्रक्षकत्वगुणमात्रविदो द्वितीया
 इत्यर्थये सदधिकारनिरूपणाय ॥ ३४ ॥
 मातः करोषि ममतां मयि यावदीप-
 तावद्यते मम ततः किमिवास्ति साध्यम् ।
 मामित्यमित्यमुपयुद्ध्य न विस्मरेति
 किं स्वामिनं त्वरयते कचन स्मृत्यः ॥ ३५ ॥
 त्याज्यं त्यजानि विहितं च समाचराणि
 नित्येषु शक्तिमनुरुध्य हि वर्तितव्यम् ।
 तद्बुद्धिशक्तिमनुरुध्य न कार्यशक्ति-
 मित्येतदेव तु शिवे विनिवेदयामि ॥ ३६ ॥

१. 'काञ्चिदुपपद्यत' क. 'काञ्चिदुपपद्यत' ख. २. 'इत्यर्थये' क. ३. 'नित्ये'

आलैव भार इति तं त्वयि यो निधत्ते -

१ सोऽङ्गानि कानि कलयत्वलसः प्रपतेः ।

विश्वत्र सात्र सविलक्षणलक्षणाया

विसम्भसंपदियमेव समस्तमङ्गि ॥ ३७ ॥

त्वत्प्रेरणेन मिषतः श्वसतोऽपि मातः

प्रामादिकेऽपि सति कर्मणि मे न दोषः ।

मात्रैव दत्तमशनं असतः सुतस्य

को नाम वक्ष्यति शिशोरतिमुक्तिदोषम् ॥ ३८ ॥

मुक्तिं सिसाधयिषतां निजयैव बुद्ध्या

प्रारब्धकर्म भवतु प्रतिबन्धहेतुः ।

त्वामेव साधनतयापि समाश्रितानां

तुल्यं तदम्ब यदि कस्तव धीरवादः ॥ ३९ ॥

प्रारब्धकर्म गिरिजे भवदाश्रिताना-

मन्यत्र संक्रमय नाशय वा समूलम् ।

मर्त्याश्च खल्वपि विषं वपुषि प्रसक्तं

संक्रमयन्ति परतोऽपि च नाशयन्ति ॥ ४० ॥

स्वैर्दर्शनश्रवणवन्दनचिन्तनादि-

१ २ ध्वक्काणि देवि विनियुज्य यथाधिकारम् ।

रक्षेत्यसंख्यभवसंमृतयैव मैत्र्या

रुन्ध्यां यदि स्थिरममून्यधुनैव न स्युः ॥ ४१ ॥

त्रातव्य एष इति चेत्करुणा मयि स्या-

त्रायस्व किं सुकृतदुष्कृतचिन्तया मे ।

कर्तुं जगत्त्रियितु च विशृङ्खलायाः
 कर्मानुरोध इति कं प्रति वक्ष्येयम् ॥ ४२ ॥
 त्वय्यर्पितं प्रथममप्ययज्वनैव
 स्वात्मार्षण विदधता स्वकुलं समस्तम् ।
 का त्वं महेशि कुलदासमुपेक्षितुं मां
 को वानुपासितुमहं कुलदेवतां त्वाम् ॥ ४३ ॥
 मौढ्यादहं शरणयामि सुरान्तरं चे-
 र्किं तावता स्वमपि तस्य भवामि मातः ।
 अज्ञानतः परगृहं प्रविशन्परस्य
 स्वत्वं प्रयास्यति पशुः किमु राजकीयः ॥ ४४ ॥
 व्याधाय मूर्धनि वृथैव भरं महान्तं
 मूर्खो निमज्जथ कथं भवसागरेऽस्मिन् ।
 विन्यस्य भारमखिलं पदयोर्जनन्या
 विसृज्यमुत्तरत पल्लवतुल्यमेवम् ॥ ४५ ॥
 वेदं पतिष्यति वपुः क ततो नु गम्यं
 को दण्डयिष्यति कियन्तमनेहसं वा ।
 किं तस्य सतरणसाधनमित्यनन्ता
 चिन्ता स्थिता त्वयि शनैरवतारिता सा ॥ ४६ ॥
 शानं दिशेयमुत तेन विनोद्धरेयं
 प्रारब्धमप्यपल्लयेयमुतानुलूच्याम् ।
 इत्थं सङ्कल्पपदनेकवशंवदाया
 मातर्मयि प्रवृत्ते महतीह चिन्ता ॥ ४७ ॥

१. अप्यपरीक्षितो नीलकण्ठदीक्षितस्य विद्यामहास्य काचादीक्षितस्यप्रथो प्राज्ञः, अप्यपरीक्षित इव अप्यपरीक्षितश्च, अप्यपरीक्षितः प्रतिज्ञः.

एतज्जडाजडविवेचनमेतदेव ७६३९
 क्षित्यादितत्त्वपरिशोधनकौशलं च ।
 ज्ञानं च शैवमिदमागमकोटिलभ्यं
 भातुर्यदद्वियुगले निहितो मयात्मा ॥ ४८ ॥
 पद्मत्रिशदावरणमध्यजुषि त्वदङ्गौ
 होलास्यनाथदयिते निहितो मयात्मा ।
 भूमूतलत्रिदशवर्तिषु कः क्षमेत
 तच्चक्षुषापि निभृतेन निरीक्षितुं माम् ॥ ४९ ॥
 बन्धं हरिष्यसि सुखं वितरिष्यसीति
 निश्चप्रचं निखिलमम्ब तदास्त एव ।
 संप्रत्यहं त्वधि निधाय भ्रमं समस्तं
 यन्निर्वृणोमि किमितोऽपि ममापवर्गं ॥ ५० ॥
 काश्यां निपातय वपुः श्वपचालये वा
 स्वर्गं नय त्वमपवर्गमघोगतिं वा ।
 अथैव वा कुरु दयां पुनरायतौ वा
 कः संप्रमो मम धने धैनिनः प्रमाणम् ॥ ५१ ॥
 नाहं सहे तव कथाश्रवणान्तरायं
 नाहं सहे तव पदार्चनविच्युतिं वा ।
 मोक्षं दिशैतदेविरुद्धमिदं न चेत्स्या-
 न्नैवास्तु मातरपवर्गमहोपसर्गः ॥ ५२ ॥

१. हालास्यनगरीति दक्षिणमधुराया नाम. २. 'बन्धं हरिष्यसि सुखं वितरिष्यसीति
किमितोऽपि ममापवर्गं' ख. ३. 'भनदः प्रमाणम्' क. ४. 'अविच्छेदमयं न
 चेत्स्यात्' क.

आचूडमाचरणमम्ब तर्वानुवार-

मन्तःसारन्मुवनमङ्गलमङ्गमङ्गम् ।

आनन्दसागरतरङ्गपरम्परामि-

११ रान्दोलितो न गणयामि गतान्यहानि ॥ ५३ ॥

पापाणस्तोऽपि कठिने शिरसि शुतीनां

प्रायः परिभ्रमवशादिव पाटलमम् ।

अम्ब स्मरेयममृतार्णवमान्यलब्ध-

१२ हैयंगवीनसुकुमारमिदं पदं ते ॥ ५४ ॥

ये नाम सन्ति कतिचिद्गुरवखिलोक्त्यां

तेषामपि स्वयमुपेतवता गुरुत्वम् ।

पादेन मूर्ध्नि विधृतेन वयं तवाम्ब

संसारसागरमिमं सुखमुत्तरामः ॥ ५५ ॥

१३ साधारणे स्मरजये निटिलक्षिसाध्ये

भागी शिवो भजतु नाम यशः समग्रम् ।

धामाङ्घ्रिमात्रकलिते जननि त्वदीये

का वा प्रसक्तिरिह कालजये पुरारेः ॥ ५६ ॥

स्यात्कौमलं यदि मनो मम विश्वमात-

स्तत्पादयोर्मृदुल्योस्तव पादुकास्तु ।

स्यात्केशं यदि करग्रहणे पुरारे-

रश्माधिरोहणविधौ भवतूपयोगः ॥ ५७ ॥

प्रखिण्णमुग्धरुचिपादतले भवत्या

रगं हृदं यदिह मे हृदयारविन्दम् ।

एषैव साम्प्रमुचनद्विशतीपतित-

साम्प्रान्यसूचनकरी तव पद्मरेखा ॥ ५८ ॥

अप्राकृतीं मृदुलतामविचिन्त्य किञ्चि-
 दालम्बितासि पदयोः सुदृढं मया यत् ।
 तन्मे भवार्णवनिमज्जनकातरस्य
 मातः क्षमस्व मधुरेश्वरि बालकृत्यम् ॥ ५९ ॥
 यत्रानमन्पशुपतिः प्रणयापराधे
 भन्दं किल स्पृशति चन्द्रकलाश्वलेन ।
 पुष्पार्चनेऽपि मृदितं पदयोर्युगं त-
 न्मातस्तुदन्ति न कथं परुषा गिरो मे ॥ ६० ॥
 अव्याजसुन्दरमनुत्तरमप्रमेय-
 मप्राकृतं परममङ्गलमद्विपद्मम् ।
 संदर्शयेदपि सकृद्भवती दयाद्रां
 द्रष्टासि केन तदहं तु विलोचनेन ॥ ६१ ॥
 दिव्या दृशोऽपि दिविषद्ब्रह्मणोचितानि
 वस्तूनि काममवधारयितुं क्षमन्ते ।
 त्वन्मात्रवेद्यविभवे तव रूपधेये
 त्वद्भाव एष शरणं परिशेषितो नः ॥ ६२ ॥
 अस्मिन्महत्पवनवधौ किल कालचक्रे
 धन्यास्तु ये कतिपये शुक्रयोगिमुख्याः ।
 लीनास्त्वदङ्घ्रियुगले परिशुद्धसत्त्वा-
 स्तानात्मनस्तव नस्तानवधारयामः ॥ ६३ ॥
 आ शैशवान्मम तया कैलितस्त्वयासा-
 वानृष्यमम्य तव लब्धुमना भृगाङ्गः ।

स्वात्मानमेव नियतं बहुधा विमज्ज ।

त्वत्पादयोर्विनिदधे नस्तरापदेशात् ॥ ६४ ॥

नान्तः प्रवेशमयते किमपि श्रुतं मे

नास्तिक्यवादशिलया प्रतिरुद्ध्यमानम् ।

तत्पातयाम्यहमिमां महतीमघस्ता-

त्पादोदकेन कियता परदेवतायाः ॥ ६५ ॥

सन्नाहिभिर्यममटैः परितार्यमाणे

मय्यर्भके करुणया स्वयमापतन्त्याः ।

आकर्णयेयमपि नाम विरामकाले

मातस्तवाङ्गिमणिनूपुरशिञ्जितानि ॥ ६६ ॥

ब्रह्मेशकेशवमुखैर्बहुभिः कुमारैः

पर्यायतः परिगृहीतविमुक्तदेशम् ।

उत्सङ्गमम्ब तव दास्यसि मे कदा त्वं

मातृप्रियं किल जडं सुतमामनन्ति ॥ ६७ ॥

ऊरौ शिरस्तव निवेश्य दयावितीर्ण-

संयानपल्लवसमीरविनीतखेदम् ।

अत्रैव जन्मनि विभोः परमोपवेश-

माकर्णयेयमपि किं मणिकर्णिकायाम् ॥ ६८ ॥

काञ्चीगुणग्रथितकाञ्चनचेलदृश्य-

चण्डातपांशुकविभापरमागशोभि ।

पर्यङ्कमण्डलपरिष्करणं पुरारे-

ध्यायामि ते निखिलमम्ब नितम्बविम्बम् ॥ ६९ ॥

गर्भे निवेश्य सुवनानि चतुर्दशापि . . .
 संरक्षितुं कलितनिश्चितया भवत्या ।
 प्राकारमेव रचितं परितोऽपि नून-
 मूहे सुवर्णमयमेदुरपट्टवन्धम् ॥ ७० ॥
 मुक्ताश्च खल्वपि यदि त्रिदिवे भवत्याः
 सन्याशया सनतदं न परित्यजन्ति ।
 अस्माकमुद्धतभवज्वरतापिताना-
 मार्द्राभवन्तु वदनानि कुतो नु हेतोः ॥ ७१ ॥
 नष्टोपलब्धमधिगत्य शिशुं चिरान्मां
 वात्सल्यविद्रुतहृदः परदेवतायाः ।
 क्लिप्तस्योधरविनिःसृतदुग्धविन्दु-
 निप्यन्दपङ्क्तिरिव दीव्यति हारयष्टिः ॥ ७२ ॥
 यत्तद्वनुर्जनमनोमयमैश्वर्यं ते
 तस्यास्तु देवि हृदयं मम मूलदेशः ।
 चापाधिरोपणविधौ चरणाञ्चलेन
 संभाव्यते किल समाक्रमणं कदाचित् ॥ ७३ ॥
 आस्त्राय दारुणतरं कमपि स्वभाव-
 मत्यन्तदुष्कृतकृतमपि शिक्षणाय ।
 गृह्णासि सायकपदे कुसुमान्यभूनि
 मातः सुतेषु महती किल रूक्षतेयम् ॥ ७४ ॥
 पाशं सृणिं च करयोस्तव भावयन्तः
 संस्तम्भयन्ति वशयन्ति च सर्वलोकान् ।

चापं शरं च सकृदम्ब तव स्मरन्तो
 भूपालतां दधति मोगपथावतीर्णाः ॥ ७५ ॥
 पाशाङ्कुशौ तव करे परिचिन्त्य राग-
 द्वेषौ जयन्ति परमार्थविदस्तु धन्याः ।
 एकत्र चापमितरत्र शरं च मत्त्वा
 व्यावर्तयन्ति हृदयं विषयान्धकूपात् ॥ ७६ ॥
 उत्क्रान्तमान्तरमिदं करणं जनाना-
 मप्येति चन्द्रमिति हि श्रुतयो वदन्ति ।
 आस्तामिदं मम तु देवि मनोऽधुनैव
 लीनं हृदं वदनचन्द्रमसि त्वदीये ॥ ७७ ॥
 विधैःत्मनो जननि तावकदन्तपङ्के-
 र्वैमल्यमीदृगिति वर्णयितुं क्षमः कः ।
 तत्संभवा यदमला वचसां सवित्री
 तन्मूलकं कवियशोऽपि ततस्तदां यत् ॥ ७८ ॥
 स्वच्छापि ते वहति यत्किल दन्तपङ्क्तिः
 स्वच्छन्दनिर्दलितदाडिमबीजशोभाम् ।
 तन्मे रजोव्यतिकराधिकपाटलिभि
 चित्ते परं परिचयादिति चिन्तयामि ॥ ७९ ॥
 अर्धं जितं त्रिपुरमम्ब तव स्मितं चे-
 दर्धान्तरेण च तथा भवितव्यमेव ।
 तच्चिन्तये जननि कारणसूक्ष्मरूप-
 स्थूलतमकत्रिपुरशान्तिरुक्ते स्मितं ते ॥ ८० ॥

मल्लेशदर्शनपरिद्रवदन्तरङ्ग-

हैयाज्ञवीनपरिवाहनिमं जनन्याः ।

अन्तस्तपोपहमनुसरतां जनानां

मन्दसितं तव तु मङ्गलमस्तु भूत्यै ॥ ८१ ॥

सांसिद्धिकाननसरोरुहदिव्यगन्ध-

सान्द्रीकृतेन्दुशकलाकलिताधिवासम् ।

ताम्बूलसारमखिलागमबोधसारं

मातर्विधेहि मम वक्रफलाचिकायाम् ॥ ८२ ॥

नासामणिस्तव शिवे चिरसंस्तवेन

भृत्याहृते मनसि भाति तपोधनानाम् ।

अज्ञानसंततिनिशात्ययसूचनार्थ-

माविर्भवन्त्यसुरदेशिकतारकेव ॥ ८३ ॥

ताम्बूललक्ष्यपरिफुल्लकपोललक्ष्य-

ताटङ्कमौक्तिकमणिप्रतिबिम्बदम्भात् ।

हस्तद्वयव्यतिकरामलसत्त्वमाद्यं

वर्णं विभर्ति जठरे तव वक्त्रविम्बम् ॥ ८४ ॥

दत्ते श्रियं बहुविधां कुशलानि दत्ते

दत्ते पदं सुरपतेरपि लील्यैव ।

ईदृग्विधाम्ब तव दृष्टिरितोऽधिका वा

नाद्यापि कर्णमतिवर्तितुगीश्वरेयम् ॥ ८५ ॥

पापाणकूटकठिने जनदुर्विगाहे

व्यर्थं महत्युपनिषद्विपिने प्रवृत्ता ।

१. 'ताम्बूलगर्भपरिफुल्लकपोललक्ष्यां ताटङ्क' । हस्तद्वयव्यतिकरामलसत्त्वं' स.

२. शेषोऽयं क-पुस्तके नास्ति.

सेव्येत केन तव लोचनचन्द्रिकेये-
मेनां निपातय सकृन्मयि तप्यमाने ॥ ८६ ॥

कामं शिवेन शमितं पुनरुज्जगार
दृष्टिस्तवेति किमियं जननि स्तुतिस्ते ।

लीलाप्रसूतपुरुषार्थचतुष्टयाया-
स्तस्याः परं तु स भवत्यवयुक्त्यवादः ॥ ८७ ॥

सोमो जगज्जनयितेति यदाह वेदो
नेदं लतापरमिति अमितव्यमार्गैः ।

यः शैवसामतनुवर्तिभवदृगारम्भा
चन्द्रो जगत्सृजति तत्पर एष वादः ॥ ८८ ॥

सूच्यभवद्वसुमतीमणुवच्च मेरुं
दृष्टिर्यदम्य तव पश्यति दानशौण्डा ।

दृष्टास्त्वया वयमपीह तैतः सरामो
वेशन्तमेव भवसागरमुत्तरङ्गम् ॥ ८९ ॥

बाणीनिकेतनतया धनसारगौराः
फहारकेसररुचः कमलानुपङ्गात् ।

मातर्जयन्ति शरणागतलोकचेतो-
मालिन्यमार्जनवसादसिताः कटाक्षाः ॥ ९० ॥

आकर्णमुल्लसति मातरणाङ्गदेशे
कालाञ्जनेन घटिता तव भाति रेखा ।

शैवालपङ्क्तिरिव संततनिर्जिहान-
कौरुण्यपूरुषद्वी कलितानुबन्धा ॥ ९१ ॥

१. 'भवत्यवयुक्त्यवादः' एवमेव पुस्तकद्वयेऽपि वर्तते. २. 'तव सरामो' क. ३. 'भ-
वसागरमुत्तरागः' ख. ४. 'कौरुण्यपूर्णपदवी' क.

विश्वं सृजत्यवति हन्ति च येत्कटाक्षो
 विश्वस्यतां कथमसौ चपलस्वभावः ।
 एषोऽपि यामनुसरंल्लभते यथांति
 तामेव विश्वसिमि देवि तवानुकम्पाम् ॥ ९२ ॥
 अथ कलङ्करहिता करुणैव शंभो-
 र्धं गुणास्तदितरे सकलाः समेताः ।
 इत्यम्ब सप्रति किल स्फुरितं रहस्यं
 संपश्यतो मम भवन्मयमैशमर्धम् ॥ ९३ ॥
 अम्ब भुवोस्तव विचेष्टितमप्रमत्तं
 संपश्यतां निजनिजार्थनिदेशहेतोः ।
 तन्मूलदेशनिहिता निमृता सुराणां
 दृष्टिः प्रयाति मृगनाभिविशेषकत्वम् ॥ ९४ ॥
 सारं कणं कणमधर्मरुचां सहस्रा-
 त्संगृह्य निर्मितमिदं तव यक्त्रबिम्बम् ।
 तावत्सुधाकरकलङ्ककुलानि पैश्वा-
 दन्यत्र देवि निहितानि कचापदेशात् ॥ ९५ ॥
 विन्यस्तमिन्द्रमणिकन्दलसुन्दरेषु
 केशेषु ते स्फटिकनिर्मलमिन्दुखण्डम् ।
 आधारसगतिवशादसितायमान-
 मिन्दीवरच्छदवतंसदशां विभर्ति ॥ ९६ ॥
 चिन्तामणिलिखुवनेश्वरि कौस्तुभश्च
 ख्यातौ मणी तव गृहाङ्गणकुट्टिमस्यौ ।
 किं रत्नमन्यदुपलभ्य किरीटकोटिं
 वैचस्पतिप्रभृतयस्तव वर्णयन्तु ॥ ९७ ॥

प्रादुर्भवचरणिबिम्बशतारुणानि

पर्याप्तशीतकिरणायुतशीतलानि ।

शृङ्गारसारपरिवाहमयानि मात-

॥ १८ ॥ रङ्गानि केऽपि चरमे जनुपि सारन्ति ॥ १८ ॥

प्रत्यग्रकुङ्कुमरसाकलिताङ्गरागं

प्रत्यङ्गदत्तमणिमूषणजालरम्यम् ।

ताम्बूलपूरितमुखं तरुणेन्दुचूडं

॥ १९ ॥ सर्वारुणं किमपि वस्तु ममाविरस्तु ॥ १९ ॥

अर्धं स्त्रियस्त्रिभुवने सचराचरेऽस्मि-

न्नर्धं पुमांस इति दर्शयितुं भवत्या ।

स्त्रीपुंसलक्षणमिदं वपुरादृतं य-

॥ २० ॥ तेनासि देवि विदिता त्रिजगच्छरीरा ॥ २० ॥

निर्मासि 'संहरसि निर्वहसि त्रिलोकीं

! शृष्टान्तमेतमपि देवि न वा महेशः ।

तत्पेश्वरस्य गिरिजे तव साहचर्या-

॥ २१ ॥ ज्ञातः श्रुतिष्वपि जगज्जनकत्ववादः ॥ २०१ ॥

सत्तात्पल्लवसुखसंविदसि त्रिलोकी-

! सर्गस्थितिप्रतिहतिष्वपि निर्व्यपेक्षा ।

त्वामन्तरेण शिवं इत्यवशिष्यते कि-

॥ २२ ॥ मयै शिवस्य भवतीत्यनभिज्ञवादः ॥ २०२ ॥

नास्मिन्नविस्तपति नात्र विवाति वातो

'नास्य प्रवृत्तिमपि वेद जगत्समस्तम् ।

अन्तःपुरं तदिदमीदृशमन्धकारे-

रस्मादशास्तु सुखमत्र चरन्ति बालाः ॥ २०३ ॥

त्वत्संनिधानरहितो मम मास्तु देश-

स्त्वत्तत्त्वबोधरहिता मम मास्तु विद्या ।

त्वत्पादभक्तिरहितो मम मास्तु वंश-

स्त्वच्चिन्तया विरहितं मम मास्तु चायुः ॥ १०४ ॥

त्वं देवि यादृगसि तादृगसि त्वमीदृ-

गेपेति वक्तुमिव बोद्धुमपि क्षमः कः ।

मानेव तावदनिदन्नतिपामरोऽहं

मातः स्तुतिं त्वयि समर्पयितुं विलज्जे ॥ १०५ ॥

काचिल्लूता वृत्तिरिति त्वयि सार्पितेति

कापि प्रमोदकणिका मम नान्तरङ्गे ।

मौढ्यं मदीयमिह यद्विदितं ममेव

किं त्वम्ब विश्वसिमि दीनशरण्यतां ते ॥ १०६ ॥

कालानपास्य विपुंवायनसंक्रमाद्री-

नस्तंगते हिमकरे च दिवाकरे च ।

अम्ब सरेयमपि ते चरणारविन्द-

मानन्दलक्षणमपास्तसमस्तभेदम् ॥ १०७ ॥

चतुरध्यामी रूपं कल्हंसव्यञ्जनं जगन्मातुः ।

अपरमक्षमयं वपुर्न्तः शशिस्त्वण्डमण्डनमुपासे ॥ १०८ ॥

इति धीमद्वरदानपुत्रजलपिहोस्तुवधीकण्ठमतप्रतिष्ठापनाचार्यवपुर्गदित्यशतप्रब-
न्धनिर्वाहकधीमन्महामतयाजिधीमदप्ययदीक्षितछोदर्योवादीक्षितपौत्रेय धीनारा-
यणीक्षितारमजेन भूमीदेवीगर्भसंभूतेन धीनीलकण्ठीक्षितेन
विरचिताम्बु इति आनन्दसागरस्तवः संसृष्टः ।

श्रीलोलिम्बराजकृतं

हरिविलासम् ।

प्रथमः सर्गः ।

रचयति सहसा यच्चित्रमेतं प्रपञ्चं

प्रशमयति च तद्वत्केनचित्कौतुकेन ।

अविदितमपरैस्तच्चण्डमुण्डादिनाना-

दनुजदलनदह्यं शर्वसर्वस्वमव्यात् ॥ १ ॥

१. “आसीत्छल भोजराजमहीपालसमकालिकसूर्यनामधेयनृपतिकिशोरस्वकीर्तिकदम्बधवलितदिगन्तवृन्दविद्वद्गुणगणविवेकसहृदयहरिहरपदामिधेयभूभर्तृसभायामनेकविद्याकुशलः कविकुलावतंसो दाक्षिणात्यभूसुरो दिवाकरसूरिसूनुर्लोलिम्बराजो नाम । अनेन च प्राप्तयौवनदशेनापि निरपत्यस्वज्येष्ठभ्रातृकृतमुतनिर्विशेषलालनेन चिरकालं विद्यामन्यस्यता विषयासक्तमनस्कतयां विक्षिप्तचित्तेन भोजनसमय एव संदनमुपसर्पता धनार्जुनार्थं देशान्तरेषु ‘आम्यतोऽग्रजस्य’ वियोगभरसंतप्तमानसतत्पत्नीकरापहतभोजनपानेण ‘याहि दुर्बिनीत, विफलमियत्कालं परिपोषितोऽसि’ इति श्रुतदृश्यभेदिदुर्वचसा तथा व्यपादि यथा विद्यायाखिलविषयानतिविरसमवमभिकदचचित्तयातिकष्टेन विविधविद्यासंपत्त्यर्थं सप्तशृङ्गीति प्रसिद्धदक्षिणदिग्भूधरोपरिविराजमानाष्टादशनुजमहिषासुरमर्दिनीसेवनमाप्तबहलविश्वासमकारि । येन निजजननिखिलमनीषितपूरणकरुणहृदमतजगदम्बिकाकृता ‘तथास्तु’ इति वाक्यव्यञ्जिता प्रसन्नतानेन स्वस्वमेवानेहसासादितेति जनश्रुतिः । ततः प्रमूलाभ्येकधटिकान्तरालमुत्तमकाव्यपरिगणनीयश्रुतपद्यनिर्माणसामर्थ्यभागभूय । तथा च तत्कृतवैषजीवनगतपद्यम्—‘रत्नं वामदृशां दृशां मुखकरं भीसप्तशृङ्गारपदं स्पष्टाष्टदशबाहु तद्भगवतो मर्गस्य मार्ग्यं मजे । यद्वत्केन मया पटस्तनि घटीमध्ये समुत्पाद्यते पत्न्यां श्रुतमङ्गनाभरमुपास्यर्षाविषानोदुरम् ॥’ इति । न केवलमेतावदेव, किन्तु नानाविद्यापारावारपारीणतापि । तथा च तत्रैव—‘आयुर्वेदबचोविचारसमये धन्वन्तरिः केवलं सीमा गानविदां दिवाकरमुधाम्मोधिप्रियामापतिः । उत्तमः कविताकृतां मतिमतां भूयस्तमाभूषणं कान्तोक्त्याकृत वैषजीवनमिदं लोलिम्बराजः कविः ॥’ इति । भोजराजसंलापपद्येनास्व तत्समयजीवनमवलीयते । तत्पर्यं यथा—‘भो लोलिम्बकवे कुय प्रणमनं किं स्वाणुवत्स्तीयते कस्य भोजनृपाल बालशशिने नायं दृशी नरोते ।

यदपि मत्कविता गुणवर्जिता तदपि साधुसुखाय भविष्यति ।
इह निमित्तमिदं यदुदीर्यते हरिकथा कलिकल्मषनाशिनी ॥ २ ॥

रे रे सलाः शृणुत मद्बचनं समस्ताः

स्वर्गे सुधास्त्रि सुलभा न तु सा भवद्भिः ।

कुर्मस्तदत्र भवतामुपकारकारि

काव्यामृतं पिबत तत्परमादरेण ॥ ३ ॥

सुरासुरानुग्रहनिग्रहायै कृपागृहं विग्रहमादधानः ।

श्रीकेशवः शैशवमेत्य नन्दगोपालगोहाभरणं बभूव ॥ ४ ॥

अङ्घ्रिपल्लवरुचानुरञ्जिता रिङ्गतो भगवतो मुरद्विषः ।

अङ्गणेषु निचिताः सितोपलाः पद्मरागपदवीं प्रपेदिरे ॥ ५ ॥

परिस्फुरत्कैरवकोशकल्पः कृष्णस्य पाणौ नवनीतगोलः ।

नीतां श्रियं याचितुमाननेन समागतश्चन्द्र इवावभासे ॥ ६ ॥

भगवति यदुनाथे नन्दसम्भावतीर्णे

फलदलमुकुलश्रीः शास्त्रिणां सर्वदासीत् ।

प्रतिदिनमधिकाभूद्रोधनानां समृद्धिः

क्षणमपि न बधाये व्याधिराधिश्च कंचित् ॥ ७ ॥

किं तयोश्चि विभाति चास्त्रसमये चण्डघटेर्वात्रिजः पादत्राणमिदं जवादिगलितं खे रात्रय
रात्रये ॥' इति च । अथ प्राप्तभगवतीप्रसादोऽयमतिचमत्कृतिकारिकस्यामृतवाराणमसार-
शक्तिमान्मनोहरान्काव्यवेषकनिबन्धान्प्रणिनायेति । तत्र वैषके सुप्रसिद्ध वैषयीवन
नामैकम्, अपरत्र वैषावतं तो नाम । काव्येषु तु केवलमस्य महाविपश्चितो नन्दसप्त-
प्राप्तिमारम्भोद्भवसंदेशपर्यन्तं हरिलीलावर्णनपरं हरिविलसनामकमुपमोदोद्गाररूपकादि-
रमणीयालंकारभूषितमेकमेव नातिप्रसिद्धं कोविदजनमनोविनोदयममुपलभ्यते ॥" इति
काशीनिपाद्युवाचिर्षो (Vol. II, No. 16) वेचनरामवर्मा.

१. 'कृपाग्रहम्' ख. २. 'आदधानः' ख. ३. 'भरणीवभूव' ख. ४. 'निदिशः
तिशः शिलाः' ग.

सुकृतं किमकारि नन्दपट्टया किमु नन्देन वयं न तत्प्रतीमः ।
विजहार जगद्गुरुर्यदद्वे नरपट्टेस्त्रलोचनो मुकुन्दः ॥ ८ ॥

मुहुरिति विलपन्ती कुत्र पुत्रः प्रयातो
द्रुतगतिं बहिरन्तः पर्यटन्ती समन्तात् ।

मरकतमणिमद्धां नाविदन्नन्दपत्नी

स्फुटमपि घनकृष्णं बालकृष्णं कदाचित् ॥ ९ ॥

कस्याश्चिदालिङ्गितं बालकायाः प्रतिप्रतीकं प्रचुरोत्सवायाः ।
कस्तूरिकाक्षिसमिव प्रकामं वक्षो मृगाक्ष्याः क्षणमात्रमासीत् ॥ १० ॥

मृगमदतिलकोऽस्य क्रीडतो धर्ममध्ये

व्यरुचदमलसान्द्रस्वेदबिन्द्वन्तरस्यः ।

उड्डुभिरिव निरुद्धो वक्रनक्षत्रमर्तुः

कलितगिलनशङ्कैः सैहिकेयः समन्तात् ॥ ११ ॥

नन्दश्चिदानन्दमयस्य तस्य मायानुरूपस्य परावस्य ।
भालिङ्गनाद्यत्सुखमापदन्तस्तज्ज्ञानभाजोऽनुभवन्ति नान्ये ॥ १२ ॥

कन्दुकद्वयमतीव सुन्दरं राधिकोरसि निरीक्षितं मया ।
रन्तुमन्य मम तत्प्रदीयतां स भ्रुवक्षितिं बहूनहासयत् ॥ १३ ॥

निर्गुणोऽपि गुणिनामैतिमिवैः स्वैर्गुणैर्जगदिदं चराचरम् ।
मोहयन्विजयते स गोकुले पुण्यकृत्यनगोचरो हरिः ॥ १४ ॥

गोकुलान्निकट एव देवकीबालकौ त्रिभुवनैकपालकौ ।
लीलयानुचरवर्गवत्सलौ वत्सलौस्त्यवशतो विचेरतुः ॥ १५ ॥

शयनाशनासनसमागमगीतं कुरुतः स कामकमनीयशरीरौ ।
सततं सदैव वसुदेवकिशोरौ वपुरेव मित्रमुभयोर्न तु चेतः ॥ १६ ॥

१. 'भाषवाया' श. २. 'रसनिर्गवायाः' ख. ३. 'ल्लिख' ख. ४. 'भगोचरे'
ख. ५. 'गोपिकामद्यतस्तु' ख. ६. 'यमागम' ख. ७. 'नन्दतनुनी मनुजेन्द्रो' ख.
८. 'सद सर्वकालमिदं किं तु विविध' ख.

अश्विनाविव नितान्तसुन्दरौ चापल्यनुकृतबालकुञ्जरौ ।
 तौ परस्परवियोगकातरौ आतरौ सह सदा विजहतुः ॥ १७ ॥
 पूतना हरिवधार्थमाययौ प्राप सैव वधमात्मनस्ततः ।
 यः परस्य विषयं विचिन्तयेत्प्राप्नुयात्स कुमतिः स्वयं हि तत् ॥ १८ ॥
 धरस्य धरणात्करे वनहुताशनप्राशना-
 दरिष्ट्यकघेनुकम्पमृतिदानवध्वंसनात् ।
 इहान्धुतमनुक्षणं शिशुरसौ सरोजेक्षणः
 क्षणक्षणविलक्षणो ललितलक्षणो व्यातनोत् ॥ १९ ॥
 अपि तनुतरमूर्तिर्भूतनाथप्रभावो
 दधदपि च शिशुत्वं पूतनाधातकारी ।
 अपि परयुवतीप्सुः पूतनामप्रबन्धो
 मुदमतनुत पित्रोः पूतनारिः ससूक्तैः ॥ २० ॥
 उज्जितस्वतनया व्रजस्त्रियः कृष्णमेव रमयांबभूविरे ।
 चित्रमत्र किमु कुर्वते सदा तत्स्पृहामपि गतस्पृहा जनाः ॥ २१ ॥
 द्वार्दत्तद्वष्टिरसकृन्मधुसूदनोऽसौ
 सदा प्रविश्य नुमुजे भूषणं समस्तम् ।
 स्नानादिकर्मकरणाय कलिन्दकन्यां
 भाषन्मत्तंगजगतासु गतासु तासु ॥ २२ ॥
 समीक्ष्य समुपागतां सपदि सदनः स्वामिनीं
 पलायनपरायणः स नवनीतचोरोऽभवत् ।
 रूपा तमनुयायिनी न भवति स्म धर्तुं क्षमा
 धनस्तनपरिथमादलसगामिनी कामिनी ॥ २३ ॥

असकृत्प्रनर्तितकराङ्गुरुहस्तदुपद्रुतो द्रुतमुपेत्य रुपा ।

इति नन्दगोपगृहिणीमवदद्भजवासिवामनयनानिकरः ॥ २४ ॥

अनुचितानि वचांसि वदत्यपि क्षिपति वैक्षसि चैष लघूपलान् ।

अपि च पश्यति कैतवचक्षुषा गतमयस्तनयस्तव सर्वथा ॥ २५ ॥

अस्मासु यातासु बहिः प्रयत्नाद्ब्रह्मान्तरं तत्स्करवत्प्रविश्य ।

सुतस्तथायं नवनीतदुग्धदधीनि मुञ्चे ब्रजपालपत्नि ॥ २६ ॥

दत्ते सखिम्यश्च बहिःस्थितेभ्यः पात्राणि सर्वाणि भिनत्ति पश्चात् ।

अन्यायमेतादृशमातनोति सदा मदन्नैष बिभेति किञ्चित् ॥ २७ ॥

एवं गोपीवाक्यमाकर्ण्य सम्यक्ताः प्रत्याह प्रेमपूर्वं यशोदा ।

एतत्सर्वं मैत्रिमित्तं क्षमध्वं यूयं यात स्वगृहं भोः सुवृत्ताः ॥ २८ ॥

इत्थं प्रसादं गमितासु सद्यो गृहं गतासु ब्रजवल्लभासु ।

सुतं समालिङ्ग्य भयावलीनं स्नानन्दपीनं जननी जगाद ॥ २९ ॥

किमिति गच्छसि वत्स परालयं स्वगृह एव रमस्व निरन्तरम् ।

तव वदे मसृणानि दधीन्यहं गतपयासि पयासि बहून्यपि ॥ ३० ॥

इति तव चरितं निशम्य दुष्टं दुरितपथैकपराङ्मुखो ब्रजेन्द्रः ।

अयि सुत यदि ताडनं विदध्यादहह तदा किमिदं चरीकरीमि ३१

अतिदुष्टकंसनृपसाध्वसयोगादिति शिक्षितोऽपि बहुधा जनयिष्या ।

पुनरप्यचूचुरदसौ नवनीतं न परोदितं हि कलयन्ति कुमाराः ॥ ३२ ॥

सततमखिलबालाः कर्मनामान्यगाय-

न्प्रतिभवनममुष्य श्रीपतेरेव तावत् ।

१. 'भवे' ख. २. 'वसुसिद्धेषु' ग. ३. 'प्रविष्ट' ख. ४. 'कचिद्' ग. ५. 'क्ष-
म्यतां प्रापयेऽह' ग. ६. 'ब्रजगामिनीषु' ग. ७. 'जगाद किञ्चिज्जननीजनाभ्या' ख.
८. 'अयि' ख. ९. 'किमह' ख. १०. 'मसृणान्यचूचुरदसौ भयहीनो' ग.

अमृतममृततुल्यं शैवलिन्या हि मुक्त्वा

विदधति सुधियः किं कूपानीयपानम् ॥ ३३ ॥

नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य

श्रीसूर्यसुनुहरिभूमिभुजो नियोगात् ।

त्रैलोक्यकौतुककरं क्रियते स काव्यं

लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारहरिहरमहाराजद्योतितलोलिम्बराजविरचिते
हरिविलासे महाकाव्ये बालक्रीडावर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

नन्दः स्यनन्दनमवेक्ष्य वयोविशेष-

संशोभमानवपुषं बहुयुक्तियुक्तः ।

वृन्दावने बहुलबालतृणाभिरामे

रामेण सार्धमव गास्तनयेत्यमाणीत् ॥ १ ॥

ततः पुरस्तृत्य सैमप्रगोधनं कलिन्दकन्यातटकाननस्यलीम् ।

प्रमातकाले सस्विसंघसंवृतः समाजगामागमदुर्गमो हरिः ॥ २ ॥

विदलिताखिलपान्थपरिधमं सुवयसां वयसां कल्लूजितैः ।

प्रविशति स वनं पशुजीवनं बहुबलेन बलेन समं हरिः ॥ ३ ॥

वेणीय भ्रूमृगदन्तः स्फुटफेनचिन्दु-

श्रेणीच्छलेन धृतजातिलताप्रमुना ।

आलोकिना सस्तिजनेन समं मुहूर्तं

निःपद्मपातममुना यमुना पुरश्चात् ॥ ४ ॥

तदवलोक्य विलासकलोचितं पवननर्तितवलि समन्ततः ।

स्तवकचारुविचित्रमहीरुहं प्रचुरमार रमारमणः सुखम् ॥ ५ ॥

तडिदम्बरमम्बुदामिरामं कृतकर्णामरणं मयूरपिच्छैः ।-

अधराधरशालिवंशवाद्य जगदाद्यं परमं महश्चकासे ॥ ६ ॥

उपरि मुरलिकायाः प्राप्तविम्बाधरायाः

करकमलनखास्ते बालकृष्णस्य तस्य ।

निविडमिव निखाता दन्तवल्गांशुमाला-

मिलनबहलरागाः पद्मरागा विरेजुः ॥ ७ ॥

अपि प्रचुरलालसा मधु मधुव्रता नापि-

न्मुखात्तमपि नूतन वृणचरास्तृणं नाचरन् ।

मुरारिमुरलिस्वरामृतसैकबद्धादरा

न हंसपिककेकिनः किमपि कूजितं चक्रिरे ॥ ८ ॥

विभुवंशरवश्रवणप्रेवणा मुभुजुर्न भुजंगमुजो भुजगान् ।

निकटेऽपि गतान्गतकेलिकरान्मकराव सर मु बकप्रकराः ॥ ९ ॥

गोदोहनादिगृहकृत्यकृतादराणां

नन्दब्रजाम्बुजसहोदरलोचनानाम् ।

वेणुखनो यदुपतेः श्रुतमात्र एव

वृन्दावर्नाधिगमनोत्सुकतां व्यतानीत् ॥ १० ॥

प्रेम नात्मतनयस्य न क्षपा आतृमर्तृपितृजापि न त्रपा ।

भीतिरप्यहह मार्गभोगिनां नैव तद्गमनविघ्नमातनोत् ॥ ११ ॥

१. 'मधुराधर' ख. २. 'परम गोपगत' ग. ३. 'प्रवणो न मुजगधुनो पुमुजे मुजगान्' ख. ४. 'प्रकरानपि नैव बकप्रकर.' ख. ५. 'श्रुतमात्र' ख. ६. 'अ-
भिगमनो' ख.

प्रस्थिता मणिसुवर्णमूषिताश्चर्चिता मृगमदैर्मृगीदृशः ।

अङ्घ्रिमर्दितमहामुजंगमा जंगमा इव लता वगाशिरे ॥ १२ ॥

तुङ्गपीनकुचकुम्भशोमिताद्वक्षसश्चलितचैलपल्लवाः ।

वेणुनादहतचित्तवृत्तयश्चित्रवच्चलदृशोऽवतशिरे ॥ १३ ॥

आसामपि प्रेम परं किमात्मनि मनोऽघिनाथेऽप्यतिबोद्धुकामः ।

मायामनुप्यः सहसा तदक्ष्यामगोचरो गोकुलपालकोऽमृत ॥ १४ ॥

भगवति सहसैवान्तर्हिते संज्वरार्ता

च्युतमतिरतिरस्थान्वेषणार्थं समन्तात् ।

शिव शिव वनमध्ये गोकुलक्षेत्रचार-

क्षतचरणतला स्त्रीमण्डली हिण्डते स्म ॥ १५ ॥

पप्रच्छ काचन यधूरिति कृष्णसारं

कृष्णः सरोजनयनो भवता न दृष्टः ।

तस्या विलोचनविलासपराजितोऽसौ

दुःस्त्रीष किञ्चिदपि नोत्तरयांचकार ॥ १६ ॥

भो भो भूरुह ते दिशो दश गताः शाखाः शिरध्याम्बरं

गोपः कोऽपि तमालकोमलरुचिः कश्चिन्न दृष्टस्त्वया ।

एवं तामिरदाहते बत मुहुर्वक्तुं यचोऽनीश्वरो

मूर्ध्ना कायुचलेन चन्दनतरुः प्रत्युत्तरं ददधान् ॥ १७ ॥

अयि तुलसि नमस्ते मुद्य मौनं कृपातः

कथय कथय कृष्णः कायुना ब्रवीसीति ।

१. 'तमाभ्य सौम्याभ्यमर्द मनःभ्यन्तर्गतः संचरत्तत्परम् । जनप्रकरः सन्मज्जानामगोचरो' स. २. 'अथ दृष्टे मिदधाना विलयस्यावजार गममक्षिपृति' ग. ३. 'वदेति' स.

भवति परमदुःखं तद्वियोगामिना मे

करुणमिति मुहुस्तां गोपिका काव्यवादीत् ॥ १८ ॥

नर्हे गृहीतुमवतंसकृतेऽतिकान्तो

प्राप्तो भवेद्विभुरसौ विदितस्त्वयैव ।

तत्कथ्यतां सुभग केन पथा प्रयातः

काचिन्मयूरमिति गोपगृहिष्यपृच्छत् ॥ १९ ॥

तैदवधि तरलाक्ष्यो लक्ष्यते यः समन्ता-

दिह वसति स धूर्तः शीघ्रमायात यूयम् ।

असकृदिति वदन्ती कामिनी कापि बालं

वत कमपि तमालं गाढमालिङ्गते स्म ॥ २० ॥

यो वासो यमुनातटे विरचितो यैश्च द्विजास्तोषिता-

श्छायापल्लवसंश्रयैर्हिममरुद्वर्षादि सोढं च यत् ।

अत्रैवास्य फलं बभूव तपसा किञ्चित्कुचानमया

तन्वद्भ्या यदयं स्वयं हृदतरं दोभ्यौ समालिङ्गितः ॥ २१ ॥

अनवेक्ष्य तमीश्वरं समन्ताद्वचनागोचरदुर्दशाः स्त्रियस्ताः ।

यमुनापुलिनं प्रति प्रयाता मधुमत्ता इव भूतले निपेतुः ॥ २२ ॥

अथ ता मदनानलेन दग्धा दिनदीनेन्दुमुखीर्दयासमुद्रः ।

समजीवयदच्युतः समस्ताः सुदतीः क्षुप्तसमागमाभृतेन ॥ २३ ॥

ताभिर्युक्तः पद्मपत्रेक्षणाभी राकारात्रिस्वामिरम्याननाभिः ।

तत्र प्रीत्या पुष्पधन्वेव साक्षाद्रासारम्भं चक्रपाणिश्चकार ॥ २४ ॥

१. 'भक्तिके ते' ख. २. 'तटमुवि' ख. ३. 'ये च' ग. ४. 'सकलं' ख.
५. 'मोक्षयमावहन्त्यः' ख. ६. 'स्त्रीय' ख; 'सौख्य' ग.

सकलप्रागविचित्रविचारवत्सहजगाननिबद्धमृगीगणः ।

नटवदुत्सवकृद्भ्रजबल्लवो ब्रजगतो जगतो विभुरावभौ ॥ २५ ॥

नवकुङ्कुमलिप्तविग्रहः श्रवणन्यस्तसुवर्णचम्पकः ।

विवरावलिनृत्यदङ्गुलिर्मुगलं वादयते स्म माधवः ॥ २६ ॥

रदच्छदस्फूर्जदलक्तरागा कस्तूरिकापङ्ककृताङ्गरागा ।

राधा तदालोकनसानुरागा श्रीरागरागालपनं चकार ॥ २७ ॥

तद्रासमण्डलविलोकनकौतुकेन

देव्यो ययुस्त्रिदशवर्त्म सुवर्णवर्णाः ।

उद्वीक्ष्य ता दृढमिदं निरटङ्गि लोकै-

रम् विनापि तडितः कचिदुल्लसन्ति ॥ २८ ॥

द्रष्टुमभ्यागतं शार्ङ्गिणो विभ्रमात्मासयन्त्या नमोमण्डलं सर्वतः ।

दुर्लभोरुश्रिया क्लृप्तकेलिक्रियास्मया स्मया स्मयारं भया ॥ २९ ॥

तत्र त्रिनेत्रादिसुराः स्वपत्रैः सर्वे समीयुर्जवनैर्मनोवत् ।

पश्चाद्गणेशोऽप्यतिकुन्थदाखुस्तदान्तरिक्षे नगरभ्रमोऽभूत् ॥ ३० ॥

निरयस्य निदानमुक्तमौर्यैः कुलटात्वं मनसापि सुन्दरीणाम् ।

अमृताय बभूव तच्च साक्षाद्भ्रजसारक्लृष्टां हि चित्रमेतत् ॥ ३१ ॥

रूपविभ्रमगुणोदयेन का मेनकामपि न गोपिकाजयत् ।

केवला तदपि जीविताधिका राधिका भगवतो हरेरभूत् ॥ ३२ ॥

इति सुतनुसमूहैर्ग्राम्यवत्कृप्तकेलिः

ययि सुरभिरजोमिलुंघनिःसारहेलिः ।

यस इव शशिशुभ्र श्रीपतिः साम्रज्योऽसौ

नवजलधरधामानन्दधामाससाद ॥ ३३ ॥

अपि परयुवतीप्सुः पापसंस्पर्शशून्यो

दधदपि मनुजत्वं सर्वदेवैकनाथः ।

अपि तनुतरसमूर्तिर्व्याप्तलोकत्रयोऽसौ

नवजलघरधामा नन्दधामाससाद ॥ ३४ ॥

नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य

श्रीसूर्यमूनुहरिभूमिभुजो नयोगात् ।

कौब्धामृतं हरिविलास इति प्रसिद्धं

लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ३५ ॥

[ति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारहरिहरमहाराजद्योतितलोलिम्बराजविरचिते

! 'हरिविलासे महाकाव्ये रासक्रीडावर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

इत्थं विधायतिरसेन रासक्रीडां स वृन्दावनमध्यदेशे ।

इच्छाविहारी सह गोपगोभिर्गोवर्धनं गोधैरमाजगाम ॥ १ ॥

तदवेक्षणलोललोचनं जगदानन्दकरं जगद्गुरुम् ।

तमुवाच विचारचञ्चुरश्चतुरं वाक्यमिदं हलायुधः ॥ २ ॥

विरचयन्ति विहारमिहान्वहं प्रणयिनीजनरञ्जितमानसाः ।

रुचिरचित्रविहंगमवारिजावृतवनेषु वनेषु वनेचराः ॥ ३ ॥

अनुभवति वियोगं नात्र कोकः कदाचि-

त्कल्यति सह सख्यं चम्पकैश्चञ्चरीकः ।

न विस्मति विकासो नीरुजानां रजन्यां

जनयति वैत चित्रं चन्दनः पुष्पयोगात् ॥ ४ ॥

१. 'माजगाम' ख. २. 'त्रैलोक्यकोतुककर त्रिवदे स काव्यम्' ख. ३ 'गोधन'

ख. ४. 'जनचित्र' ख.

तुङ्गत्वं नितरां निरीक्ष्य सहजं सौभाग्यमप्यद्भुतं
 दिव्यानस्य मणीस्तथा प्रतिमयान्दिन्द्रन्तिनां दन्तिनः ।
 अस्यानन्यसमस्य हन्त गिरयो लज्जामरादुस्तरा-
 न्मैनाकप्रमुखा निपेतुरुदघौ ये निस्त्रपास्त्रे स्थिताः ॥ ५ ॥

अमरचमरकेशी शश्वदम्भोविहार-
 त्रुटितललितहारसत्तमुक्तासमूहैः ।

मधुकरकृतगानं पद्मस्रण्डेष्वस्रण्डं
 सरिदुदयमगाधं गाघतां यात्यमुष्मिन् ॥ ६ ॥

मध्यशालिनि सुपर्णवर्त्मनः पार्श्वे रजनिजीवितेश्वरे ।
 भूमृतामयमधीश्वरोऽद्भुतं छत्रयुक्त इव शोभतेतराम् ॥ ७ ॥
 मुञ्चन्मदं निर्झरकैतवेन जेजीयतेऽसौ करिराजरूपः ।
 हेमाद्रिमुख्या गिरयः समस्ताः शावत्वमेतस्य विडम्बयन्ति ॥ ८ ॥
 सहकुटुम्बमिहागताः कदाचिज्जलहीने सति मानसे समस्ताः ।
 श्रमनुस्तु सरःसु राजहंसाः कलहंसाश्च मनोरमा रमन्ते ॥ ९ ॥

इह प्रतिवनं मदान्मुदिरकालकालं विना
 नटप्रतिमटः सदा शिखिसुखा नरीनृत्यते ।
 द्विपाधिपविदारणारुणनखास्त्रसंत्रासकृ-
 न्मृगाधिपमयंकरी न न दरी दरीदृश्यते ॥ १० ॥

इतस्तत इदार्थिनां प्रियपरम्परापूरणा-
 जयन्ति जगतीरुहः सुरतरुद्रुहस्रत्क्षणात् ।
 हरन्ति च शुक्राः स्फुरत्पथमपह्नुवालीरुचः
 सुधामधुरबन्धुरध्वनिमुचः शुचः सुज्ञवत् ॥ ११ ॥

समग्रक्रतुसंपदा सततसंवृतैः सर्वतः
 सुरैः सह सुराङ्गनावलिरिहैव संतिष्ठते ।
 सैरत्यपि न सर्वथा सुभगकंदरं मन्दरं
 हरेरपि न चासरत्कनकमन्दिरं मन्दिरम् ॥ १२ ॥
 ये ये नृपाः प्रतिनृपालमहाभयेन
 नानासमृद्धिसुभगानि पुराप्यमुञ्चन् ।
 ते ते तपस्विन इवात्र निपेव्यमूल-
 कन्दोदकानि समयं गमयन्ति तावत् ॥ १३ ॥
 क्रीडागृहन्ति लवलीलतिकानिकुञ्जा-
 स्तस्यन्ति बालमृदुलारुणपल्लवानि ।
 भोगाः प्रसुप्तफणिनामुपवर्हणन्ति
 मुञ्चन्ति चात्र हृषदः कुलटाजनानाम् ॥ १४ ॥
 नृपयुवतिकुचश्रीतस्करे कुम्भयुग्मे
 दिनदलरवितप्ते प्रत्यहं प्रक्षिपन्ति ।
 ईह न कति करीन्द्राः पुष्करालंकृतायां
 सरिति किमपि पीत्वा पुष्करैः पुष्कराणि ॥ १५ ॥
 जलदैर्जलधिभ्रमादुपेतैर्जलमादातुमिव द्विपैर्विभान्ति ।
 इह सास्त्रमिलिन्दमीनबालावककादम्बकदम्बकास्तदागाः ॥ १६ ॥
 ऐष्टापदद्रुसुमनःसुरमीकृतेषु
 क्रीडावनेषु शिवयोः स्थितयोर्विनोदात् ।

१. 'न च सरति तन्महामणिगणप्रमागारुकर प्रसन्नतरकन्दरप्रकरमन्दिर मन्दिरम्'
 ख. १. 'कुलटाङ्गनानाम्' ख. २. 'तपतपनमहोमिष्ठापिते कुम्भयुग्मे युवतिकुचयुग-
 शीषारिणि प्रेरयन्ति' ख. ४. 'इह कति न करीन्द्रा.' ख. 'इह मदवदिभेन्द्रा.' ग.
 ५. इमौ श्वेती ख ग-पुस्तकयोर्न नतेते.

अणोरुहासनसुतः कलहप्रियोऽत्र

भीतिं करोति महतीं महतीरवेण ॥ १७ ॥

असिन्कदम्बकलिकाकलितावतंसा

गुञ्जावलीललितपीनपयोधराग्रा ।

दृष्टयैव कस्य वशिनो विषयानुरक्तं

चित्तं चिरं वनचरी न चरीकरीति ॥ १८ ॥

इत्थं शृण्वंस्तस्य वाणीविलासान्मश्यन्त्रश्रेणिशोभाविशेषान् ।

प्रीतिं प्राप्तो गोदुहां चक्रवर्ती मन्दं मन्दं शैलमध्यास्तरोह ॥ १९ ॥

अलंकृते पुष्पपयःप्रवाहैर्विश्रान्तिदानोधतवृक्षवर्गे ।

सिद्धाश्रिते श्रीपतिचित्तवृत्तिस्तैस्सिन्धुसादोदयमाससाद ॥ २० ॥

तत्रामिरामं नवनीरदामो विराममासाद्य सुखीबभूव ।

गाश्चारयंश्चारुतृणस्यलीपु क्रीडामकार्षीदथ नन्दसूनुः ॥ २१ ॥ (युग्मम्)

अथ तस्य विधातुमर्चनं रुचिराभिः सुमनःसमृद्धिभिः ।

गिरिराजमनु मनोरमं मधुमुख्या ऋतवः समाययुः ॥ २२ ॥

आरूढो मल्यानिलद्विपवरं मुक्तो विलासानुगैः

पीतः पुष्पविलोचनैर्नवलतापौराङ्गनानां जनैः ।

अभ्राम्यद्वनपत्तने मधुमहीपालस्ततः कोकिला-

लीलालापमिलद्भ्रमद्भ्रमरिकाभाङ्गारमेरीरवैः ॥ २३ ॥

पुष्पाणि प्रथमं ततः प्रकटिताः स्वान्तोत्सवाः पल्लवाः

पश्चादुन्मदकोकिलालिललनाकोलहलाः कोमलाः ।

१. 'दृष्टे' ग. २. 'विषयानुरक्तम्' ख. ३. 'अध्यास्तरोह' क. ४. 'एतत्पूर्वम्'
'स ततो विषयानुरक्ततो वलमदेण समं जनैः जनैः । करकटुगवदभुंरपयत्तमाजो-
कपति स माचरः ॥' इति श्लोकः ख पुस्तकेऽधिकः. ५. 'तत्र' ख. ६. 'अपं कोकिल'
ख-ग पुस्तकयोर्नोक्षि. ७. 'जनैः' ख. ८. 'कोकिलः श्लोकः' ख.

इत्थं प्रादुस्मूलंविश्य परितः प्राज्यप्रमोदप्रदः

प्रोदामद्गमराजिराजितवनस्थल्यामृतुः क्षमापतिः ॥ २४ ॥

प्रसूनकलिकाकुलैः किसलयैः करस्पर्धिभिः

स्फुरन्मधुमदममद्गमरकोकिलाकूजितैः ।

इति क्रमसमुद्गतैरुपवनावलीमण्डली-

ममण्डयदिव प्रियामृतुवसुंधरावल्लभः ॥ २५ ॥

सुहृदस्तरुणीनखक्षतानां प्रतिपक्षाः पथिकान्ननाजनानाम् ।

दहनद्युतिदस्यवः समन्ताद्विपिने किंशुककुञ्जला विरेजुः ॥ २६ ॥

किंशुकक्षितिरुहां विलसन्तः कुञ्जलाः कुटिलतां कलयन्तः ।

पान्थवारणविदारणताम्राः कामकेसरिनखा इव रेजुः ॥ २७ ॥

ज्वायाति यावन्मधुरेण तावद्वनस्थलीप्रोपितमर्तृकासीत् ।

अभ्यागतेऽसिन्यदनल्पलक्ष्मीः सौरभ्ययुक्ता तिलकं वभार ॥ २८ ॥

कामकेलिकलिकंसमाधवे माधवे वनमुपागते चिरात् ।

वाग्विलासजितमत्तकोकिलाः कोकिलाः कलरवैर्विजहिरे ॥ २९ ॥

वारस्त्रीव वनस्थली नवनवां शोभां वभारान्वहं

पान्थान्पीडयति स तस्कर इव क्रूरैः शैर्मन्मथः ।

शृङ्गारः सगुणः क्षमापतिरिव प्राप प्रतिष्ठां परां

रात्रिः स्त्रीकुरुते स मुग्धललनालज्जेव कार्श्यं क्रमात् ॥ ३० ॥

उपवनतरुनृत्याध्यापने लब्धवर्णो

विरचितजलकेलिः पद्मिनीकामिनीभिः ।

प्रियसुहृदसमेपोराययौ योगियोग-

स्थितिचिदलनदक्षो दक्षिणो गन्धवाहः ॥ ३१ ॥

पथिकजनत्रयार्थं चन्द्रनादेः प्रतस्थे

कनककमलधूलीदिग्विताने वितन्वन् ।

स्तरसमरविशेषश्रान्तशातोदरीणां

प्रशमितकुचकुम्भस्वेदनीरः समीरः ॥ ३२ ॥

प्राप्तः प्राज्यमिव श्रमं जलजिनीसौरभ्यभारं वह-

न्नुद्दामस्तचकानमन्नवलतालक्ष्मीमिवालोक्यन् ।

स्त्रीकुर्वन्मदमन्थरानिव गतेर्वाम्भ्रुवां विभ्रमा-

न्मन्दं मन्दमुपाजगाम पवनः पाटीरवाटीतटात् ॥ ३३ ॥

अतिमन्दचन्दनमैहीरुहवातं स्तचकाभिरामलतिकातरुजातम् ।

अपि तापसानुपवनं मदनार्तान्मदमज्जुगुञ्जदलिपुञ्जमकार्षात् ॥ ३४ ॥

दुपित्वापि मनःपतिना सह का सहकारविलोकनजातरसा ।

तरसा रमते स न हा रमणी रमणीयतनुः सुतनुः सुरमौ ॥ ३५ ॥

प्रस्फुरत्प्रचुरवाल्मल्लवा वीरुघश्च तरवश्चकाशिरे ।

क्रीडित्वा हव कुसुम्यवारिभिः काममित्रसमये समागते ॥ ३६ ॥

कति कति न वसन्ते वल्लयः शाखिनो वा

किसलयमुमनोभिः शोभमाना बभूवुः ।

तदपि युवजनानां प्रीतये केवलोऽमू-

दमिनवकलिकालीभारशाली रसालः ॥ ३७ ॥

अनुपमगुण एकः स्यान्महत्त्वस्य हेतु-

र्वत गुणगणगन्धैः कश्चिदर्थो न तावत् ।

अतिशयपरवर्णेनास्पदं प्राप मृमू-

श्चतुरचतुरकान्ताकर्णयोः कर्णकारम् ॥ ३८ ॥

रूपसौरभसमृद्धिसमेतं चम्पकं प्रति ययुर्न मिलिन्दाः ।
 कामिनस्तु जगृहस्तदशेषा ग्राहका हि गुणिनां कति न स्युः ॥ ३९ ॥
 अवलोक्य विलासवनस्यर्ली न पथिकैः पथि कैः पतितं भुवि ।
 मलयजद्रुमसौरभमेदुरोदरसमीरसमीरितवल्लरीम् ॥ ४० ॥

बकुलकुलमिलन्मिलिन्दमाला-

मदकलकोकिलकूजितोदयेन ।

अहंनि नियमिनोऽपि तत्त्वचिन्ता-

च्युतमतयो वत योपितो बभूवुः ॥ ४१ ॥

विकसति सहकारे स्फारसौरभ्यसारे

बहति ध्रुतपटीरे मन्दमन्दं समीरे ।

कलयति कलवाचं कोकिले साभिमानः

क्षणमपि न मृगाक्ष्या वल्लभो दुर्लभोऽभूत् ॥ ४२ ॥

कूजितानि कलयन्वनप्रियो न प्रियो विरहिणामजायत ।

मन्मथामिरपि भस्मसादरं सादरं मुनिमनोऽम्बुजं व्यधात् ॥ ४३ ॥

विलासिभिरिवोन्मदै रचितरम्यगुञ्जारवैः

प्रसूनसुरभीकृतैर्विगलितध्वंमास्तापसाः ।

अशोकशिखरस्थितैः सुनयनान्वितैः पट्पदै-

र्निरन्तरनिषेवितामितमधौ मधौ रेभिरे ॥ ४४ ॥

वत्ते अनोऽसौ खलु विद्यमानमविद्यमानं न तु कोऽपि तावत् ।

वियोगिनां पुष्पनमत्रशोकः शोकप्रदोऽभूदिति चित्रमेतत् ॥ ४५ ॥

जगौ विवाहावसरे धनस्थलीवसन्तयोः कामहुताशसाक्षिणि ।

पिकद्विजः प्रीतमना मनोहरं मुहुर्मुहुः कूजितमग्नमादरात् ॥ ४६ ॥

—१. 'समवलोक्य' ख. २. 'मलयजद्रुम' ख. ३. 'अह' ख. ४. 'कोकिलोके' च
 ५२. ख. ५. 'जगत्' ख. ६. 'जतिविज' ख. ७. 'अनोरम' ख. ८. 'महत्-
 मग्न' ख.

आस्वादितं स्वादुमरन्दविन्दु खच्छन्दमिन्द्रिन्द्रिसुन्दरीभिः ।

माकन्दपुष्पं प्रमदाजनस्य प्रमोदमामोदमैरैकार्षीत् ॥ ४७ ॥

वैसन्तकाले पथिकैककाले स्फुलिङ्गमालेव वियोगिवर्गान् ।

उद्धूलिता तापयति स घूली घूलीकदम्बस्य समीरणेन ॥ ४८ ॥

पान्यानां प्रमदा इव प्रतिदिनं दैन्यं हृदिन्यो ययु-

र्हश्यन्ते स दिगम्बरा इव वने पत्रोज्झिताः पादपाः ।

निःश्वासा इव दुःसहा विरहिणां वाता ववुः सर्वतः

पायंपायमिव प्रियाघररसं पायं पपुः प्राणिनः ॥ ४९ ॥

रेजे पुष्पैर्मीष्ममासाद्य मल्ली मल्ली सद्यः संश्रयन्ते स मृन्नाः ।

मृन्नास्तत्रारम्भि हर्षेण गानं गाने लौक्यं लेभिरे योगिनोऽपि ॥५०॥

अपि च नमसि वीक्ष्य व्यासदिवक्त्रकालं

सजलजलदजालं प्राप्तहर्षप्रकर्षः ।

विहितविपुलवर्हाडम्बरो नीलकण्ठो

विमदमृदुलकण्ठो नाट्यमङ्गोचकार ॥ ५१ ॥

महीमण्डलीमण्डपीमृतपाथोघरावर्षहर्षासु वर्षासु सद्यः ।

कदम्बे प्रसूनं प्रसूने मरन्दो मरन्दे मिलिन्दो मिलिन्दे मदोऽमृत् ॥५२॥

दृष्ट्वाडम्बरमम्बरे घनकृतं सौदामिनीनर्तकी-

नृत्यारम्भमृदङ्गमङ्गलरवं श्रुत्वा च तद्गर्जितम् ।

पुष्प्यसुष्पभरानताङ्गणतरुस्कन्धावमद्वायस-

काणाकर्णेनसोत्सवप्रियतमं पान्या ययुर्मन्दिरम् ॥५३॥

॥. 'हरि' इति. २. अपि वीक्ष्यः स-ग-पुच्छकरोर्नास्ति. ३. 'पायः' इति.

४. 'मय नमसि प्रीतिश्च' इति. ५. 'मदमृदुलकण्ठः' इति. 'मदनमृदुलकण्ठः' ग.

६. 'भारत्य' इति.

अभिनवयवसश्रीशालिनि क्ष्मातलेऽसि-

क्षतिशयपरभागं भेजिरे जिष्णुगोपाः ।

कुवलयशयनीये मुग्धमुग्धेक्षणाया

मणय इव विमुक्ताः कामकेलिप्रसङ्गात् ॥ ५४ ॥

एव्यन्त्यवश्यमधुना हृदयाधिनाथा

मुग्धा मुग्धा कुरुत मा विविधं विलापम् ।

इत्थं शशंसुरिव गर्जितकैतवेन

पाथोधराः पथिकपङ्कजलोचनाभ्यः ॥ ५५ ॥

आकर्णितानि रसितानि यया प्रसर्प-

त्पद्ममराजरथनिःस्वनसोदराणि ।

उच्चै रणचरणनूपुरया पुरंध्र्या

क्षिप्रं प्रियः कुपितयापि तयाभिसले ॥ ५६ ॥

अम्भोबाहुरद्विपो निवसनं ध्वान्तादिदिव्यौषधी

कंदर्पस्य विलासचम्पकधनुर्व्यालतामञ्जरी ।

लेखा व्योमकपोपले विरचिता चामीकरस्य स्फुर-

द्धासः पान्थविलासिनीजनमनःकम्पाय शम्पाभवत् ॥ ५७ ॥

हृदयं विदधेऽध्वगवामदृशां गगनं गुरुतल्पवदल्पतरम् ।

रसदम्बुधरं विलसच्चपलं चपलं चपलं चपलं च पलम् ॥ ५८ ॥

तैडिचपलचक्षुषां गगनरङ्गनृत्यक्रिया-

वशात्सुमनसक्ष्युता इव नवाग्रघम्मिलितः ।

दवाभिजनितापदां क्षितिस्हां मुदं मेदिनी-

रजः प्रलयविन्दवः सलिलविन्दवस्तेनिर ॥ ५९ ॥

प्रणतिभिरपि पत्युः प्रार्थनाभिश्च सख्याः

क्षणमपि मँनसस्ते मानिनी मानमौज्झत् ।

तमसमशरशस्त्रीभूतगानप्रकारः

फणिनमिव शिखण्डी किं न खण्डीचकार ॥ ६० ॥

धनसमयमहीभृत्यत्तनस्याम्बरस्थ

त्रिभुवनपतिचापं गोपुरत्वं प्रपेदे ।

अँतिविरसवचोभिः प्राप्तपङ्कामिपेकाः

कुक्कवय इव मेकाः खेदयन्ति स लोकान् ॥ ६१ ॥

सन्नन्येव निरन्तरं निवसतिर्मित्राचनालोकनं

पन्थाः पङ्कसमाकुलः कलुषता वारां सदा दुर्दिनम् ।

एवं यद्यपि दूषणानि तदपि स्वर्भूजनोह्लासक-

त्सस्योत्पत्तिनिमित्ततैकगुणतः प्रावृद् प्रपेदे यशः ॥ ६२ ॥

वृँद्धान्तिगेव विजहौ सरिदुद्धतत्वं

वेदान्तिनामिव मतं शुचि नीरमासीत् ।

चन्द्रे प्रभा युवतिवक्त्र इवाद्भुताम्-

द्विद्वत्कवित्वमिव केकिस्तं न रेजे ॥ ६३ ॥

मधुमँधुरितमङ्गी मेजिरे हंसनादा-

स्तुहिनपटललीलां लेभिरे वारिवाहाः ।

क्षितिरभवदपङ्क किं च रोलम्बवाला-

वलिललितनलिन्यः शैवलिन्यस्तदासन् ॥ ६४ ॥

स्फुटं स्फुटपलाशवत्सुभगभासि चक्षुपुटे

विपाककपिशीरुताः कलममउरीर्भिप्रती ।

वभौ दिवि शुकावलिः कुवलयच्छविर्जङ्गमा

स्वभावहृदयंगमा विबुधचापलक्ष्मीरिव ॥ ६५ ॥

चक्रे चण्डरुचा समं रणमसौ हेमन्तपृथ्वीपति-

र्ये ये तत्र धृताः करप्रतिभटास्ते तेऽमुना तत्क्षणात् ।

कान्तानां कुचभूधरे निदधिरे मन्येऽहमेवं तदा

नो चेन्मन्दकरः कथं दिनकरस्तस्य तन्वीस्तनः ॥ ६६ ॥

तपनस्तपति स मन्दमन्दं ज्वलनोऽपि ज्वलति स किञ्चिदेव ।

शरणं शिशिरेऽथ किं न यूनां युवतीनां कुचयुग्ममात्रमासीत् ॥ ६७ ॥

सैकलक्रतुसमृद्धिं तत्र सुक्त्वाभिरामां

समसमुदितचिह्नां तत्प्रभावोदयेन ।

अशितजलधिजायादिव्यदासीरसुभ्रू-

सिचयनिचयहारि ब्रह्मगोष्ठं प्रतप्ते ॥ ६८ ॥

कौले साध्यमयूखमुग्धमुदिरच्छेदाभिरामाम्बरे

गोपस्वामिनि गोकुलं प्रति गते गोधूलिभिर्धूसरे ।

वत्सैर्मातृविलोकनोत्सुकतरैरारब्धशब्दं मुहु-

र्गोपा वंशजवेणुवादनपराः स्वं स्वं गृहं प्राविशन् ॥ ६९ ॥

१. 'जिता दिवाकरकरा.' ख. २. 'किं च' ख. ३. 'स्वनयुग्म' ख. ४. एत-
दनन्तरम् 'अथ सुखमनुभूय भूधरेऽसिध्रुविवरेण विराजिते समन्तात् । निकटमुपगते
सदस्तरदमौ परमगिर्येभगमच्युतः प्रतप्ते ॥ गोपनानि पुरतः समापद्युर्गोदुहस्तदनु
वर्द्धभूषणाः । रेजतुमुत्सुकामनोहरी तौ तदन्तरगतौ नराविव ॥ प्रापरस्त्रमयमुष्णरी-
पिनिः कामिनीभिरसकृत्तिरीक्षितः । धूलिधूमरदनुश्च साग्रजः प्राविशन्नवमसौ जगद्गुरुः ॥'
इति श्लोकाः ख-पुस्तकेऽभिज्ञाः. ५. इमौ शोको ख ग पुस्तकयोर्न खः.

नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य

श्रीसूर्यसूनुहरिमूमिमुजो नयोगात् ।

त्रैलोक्यकौतुककरं कियते स काव्यं

लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ७० ॥

इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारहरिहरमहाराजद्योतितलोलिम्बराजविरचिते
हरिविलासे महाकाव्ये ऋतुवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

आकारणार्थं वसुदेवसूनोरकूस्मकरमुखं स्वभावात् ।

तत्रान्तरे प्रेषयति स कंसो वीरावतंसो धृतदुर्विचारः ॥ १ ॥

भावितद्वदनचन्द्रदर्शनप्रेमपूरपरिपूरितोदरः ।

रामकृष्णपदपांसुपावनं प्राप गोकुलमसौ कुलोज्ज्वलः ॥ २ ॥

असंख्यगोसंख्यविराजमाने दीपक्रियासादरमुन्दरीके ।

संवीक्ष्य नन्दस्य गृहे रमन्तौ मनोरमौ तौ रथमुत्सर्ज ॥ ३ ॥

निगदितनिजनामा वैष्णवाग्नेसरस्तौ

रमसरमसयुक्तौ विश्वबन्धौ बबन्दे ।

प्रसूतभुजमुभाभ्यां गाढमालिङ्गितः स-

ञ्शुक इव भवदुःखं नैव किञ्चिद्विवेद ॥ ४ ॥

नन्दस्तत्र तदैव तावदगमत्येष्णा परेणान्वितो

विभ्राणः पुलकाज्जनाम गिरसा दोभ्यां च तं सस्तजे ।

तत्पूजामकरोद्यथाविधि ततः सर्वोपचारान्वितां

पश्चाद्वाचमुवाच तापशमनीं द्राक्षासदृक्षाक्षराम् ॥ ५ ॥

१. 'सूनुः' ख. २. 'यमसप्त वास्तव' ख. ३. 'वपुः' ग. ४. ५-९ श्लोकाः
ख. पुस्तके न सन्ति.

कार्यं त्वद्रुणवर्णनं तदुचितं नैवैकवक्त्रस्य मे

कुर्वे स्वस्तवमप्यथुक्तमधुना युक्तस्तु किञ्चिद्विदः ।

प्राप्ता पुण्यपरम्पराय महती पापं समग्रं गतं

धन्योऽहं धरणौ त्वदीयचरणौ दृष्टौ यदर्हन्मया ॥ ६ ॥

वचनमित्यमुदीर्य मनोहरं विरमति स पतिर्व्रजवासिनाम् ।

तदनु तं निजगाद गदाग्रजः प्रियमुहस्मितपूर्वमपूर्वभाक् ॥ ७ ॥

प्रशमयितुमधर्मं धर्मशृद्धिं विधातुं

त्रिभुवनपतिरासे त्वद्गृहे कृष्ण एषः ।

अयमपि बलभद्रो भद्रकृत्सज्जनानां

तव महिममहत्त्वं किं वयं वर्णयामः ॥ ८ ॥

त्रिजगदुदयहेतू ब्रह्मरुद्रेन्द्रचन्द्रै-

रविदित्तमहिमानौ रामकृष्णाविमौ यत् ।

कलितनरशरीरौ त्वद्गृहे गोचरौ स्त-

स्त्वव महिमसमृद्धिं किं वयं वर्णयामः ॥ ९ ॥

आलिङ्गितोऽसौ परमेश्वरेण रामेण पश्चात्परमादरेण ।

सं वेजयन्तिस्थितरेणुसार्धं कायं कृतार्थं मनुते स सर्वम् ॥ १० ॥

नन्देन पश्चात्परिपूजितोऽसौ दिव्यासनस्यो गलिताध्यखेदः ।

गोपाङ्गनाकेशकरं चिराय वक्ता स वाक्यं वदति स किञ्चित् ११

ईहागमनकारणं शृणु सखेऽधुना सादरं

हलाखहरिदर्शनोत्पुक्तरोऽस्मि कंसशिरम् ।

इमौ नय तदन्तिकं त्वमसुरान्तकौ तत्पगे

मुहूर्तमतिमुन्दरं विजयवर्धनं वर्तते ॥ १२ ॥

१. 'विक्रमनोरमेण' ख. २. 'हलाखहरिदर्शनोत्पुक्तरोऽसौ धन्यं वपुर्मानवस्य स, सर्वम्' ख. ३. अयं श्लोकः ख-पुस्तके नास्ति.

नन्द ते तनुजदर्शनोत्सुकः कंसभूमिपतिरस्ति संततम् ।
 तत्प्रगृह्य तनयत्वुमाविमौ सद्य एव मथुरा विलोक्यताम् ॥ १३ ॥
 तन्निशम्य वचनं तदीरितं तपमाप परमं ब्रजाधिपः ।
 माधवस्तु मुदमापदुत्कटां दैत्यनिर्दलनसाधनोद्यतः ॥ १४ ॥
 नैस्येति वक्तुर्वचनावसाने ब्रजेश्वरस्तं पुनरावभाषे ।
 आत्मासि नस्त्वं मगवत्प्रियत्वात्कुर्मः प्रमाणं भवदुक्तमेव ॥ १५ ॥
 उपसि यास्यति यादवनन्दनो मधुपुरीं प्रति कंसकृतादरः ।
 इति निशम्य वचो विषदुःसहं निजगदुत्थमरातिमिव स्त्रियः १६
 अक्रूर ते नामनि निश्चयेन बली बहुव्रीहिसमास एव ।
 अस्माकमात्मानममुं यतस्त्वं कृतान्तवन्नेतुमुपागतोऽसि ॥ १७ ॥
 कैनककङ्कणकुण्डलमेखलामणिगणांश्च गृहाण सहस्रशः ।
 अयि पवित्र परंतु मधुद्विषं मधुपुरीं प्रति मा नय सर्वथा ॥ १८ ॥
 अयि नृशंस बलदबलजनान्नयसि चेत्वममीप्सितमालिनः ।
 द्रुतमिहानय पातकमन्यथा ब्रजवधूवधजं भवतो भवेत् ॥ १९ ॥
 इत्थं कथां कुर्वति तेन साकं कदम्बके बह्वयवहृत्मानाम् ।

ग्लौर्ग्लानिमङ्गीकुरुते स तासां भुलैः समं यामवती वियोगात् २०

प्रौढप्रतापनिलयस्य दिनेश्वरस्य

प्राणेश्वरस्य समुपागमनं विदित्वा ।

घोस्वारकामुमनसः समुत्थीव भीता

भुक्ताः समं विधुविटेन विरुन्धति स ॥ २१ ॥

रक्तोष्णीपं यासरक्षोणिमर्तुः शक्राद्याया मालसिन्दूरविन्दुः ।

प्राचीनाद्रौ प्राप्तसंस्कारसंपन्माणिक्यश्रीतस्करो मास्करोऽग्रत् ॥ २२ ॥

रोलम्बानां क्लिश्यतां पद्मकोशे कारागारे मोक्षमर्कश्चकार ।
 तन्मालिन्यादेय नोपेक्षते स प्रायः साधुः सर्वलोकोपकारी ॥ २३ ॥
 एवं प्रभाते समुपस्थितेऽसौ कृत्वाशनं तैः सह शोभमानः ।
 नन्दः प्रियायाः सदनं प्रविश्य प्रयाणकालं कल्याणकार ॥ २४ ॥
 मधुरागमनं निश्चय्य सन्वोर्नयनाम्भोजगलज्जला विपादात् ।
 असदित्यवदत्पतिं यशोदा परिचर्यासु परायणापि शश्वत् ॥ २५ ॥

कंसं कृतान्तसदृशं नयति ध्रुवं चे-

त्कंदर्पतोऽप्यतिमनोज्ञतनू तनूजौ ।

सम्यग्विचारय चिरं हृदि नाथ यस्मा-

द्भुक्ता विजातवुस्त न भवन्ति फेफि ॥ २६ ॥

न कुरु किमपि चिन्तां विष्णुरेवास्ति कृष्ण-

स्तनुजमनुजभावं मा विधेहि त्वमस्मिन् ।

स्वयमयमविनाशी नाशकर्ता खलानां

प्रिय इति मतिनोक्ता सा सुखावधौ ममज्ज ॥ २७ ॥

उपायनायावनिवृद्धमस्य कृत्वाग्रतो गोरसपूर्णकुम्भान् ।

अनोघिरुद्धः सह गोपवृन्दैर्नन्दो ययौ वक्रविडम्बितेन्दुः ॥ २८ ॥

चरणप्रणतौ जयी भव त्वं जनयित्र्या मुहुरित्युदीर्घमाणः ।

अतिसत्वरगतवरैस्तुरंगैरतिरम्यं रथमारूरोह कृष्ण ॥ २९ ॥

ततः प्रगाते संमुपागतेऽसौ नन्दादिगोपैः सह शोभमानः ।

आरुह्य तत्स्यन्दनमादिदेवो ब्रजाद्वहिः किञ्चिदुपाज्जगाम ॥ ३० ॥

आगम्यतां कमललोचन शीघ्रमेव

श्रेहं न मुञ्च न च विस्मर दीनबन्धो ।

कृष्ण त्वदेकशरणा वयमत्र सर्वा

नार्यः सनीरनयना हरिमित्थमूचुः ॥ ३१ ॥

अत्रागमिष्याम्यहमाशु तावत्प्रयात यूयं गृहमिन्दुमुख्यः ।

से इत्थमाश्वास्य वधूर्वचोभिर्मनोहरैर्विध्वपतिः प्रतस्थे ॥ ३२ ॥

सुकृतं सकलं समाप्तमासीदिति मन्ये ब्रजवासिनां जनानाम् ।

सुहृदानननीरजांशुमाली वनमाली मधुरां यतः प्रतस्थे ॥ ३३ ॥

आगताः कथमपि ब्रजं प्रति प्राणनाथविहाकुलीकृताः ।

हन्त ता निजगृहेषु संस्थिताः संस्थिता इव सरोजलोचनाः ॥ ३४ ॥

नापाठमन्मृदुगिरः शुक्सारिकाक्षा

नाललयश्च नकुलान्पृथुकानिब स्रान् ।

किंचानुदध्यनिमुचो मुरजस्य नादै-

र्नानर्तयन्किमपि केलिकलापिमूनः ॥ ३५ ॥

एषा सा यमुना तटे च तदिदं वृन्दावनं पावनं

क्रीडाकुञ्जगृहास्त एव सुमनःशोभाभिरामधियः ।

तेनैकेन विना परंतु परमानन्देन गोष्ठौकसां

गाढोद्वेगगतौजसां किमपि हा मीतिर्भदं नामवत् ॥ ३६ ॥

विरहहुतवहाकुलीकृतानां प्रतिदिवसं ब्रजवामलोचनानाम् ।

दिवसगणनयाद्गुलीदलानां तनु तनु हन्त समग्रमग्रभासीत् ॥ ३७ ॥

अपि रजनिषु निद्रादेन्यशून्या दृग्भासी-

दहृद् दुरतिबाधो वर्षवद्वासरोऽभूत् ।

१. 'सर्वताडः' क. २. 'एवं समादिश्य. वधूरसुहृदमयीषो हरिदशपाठ' स.
३. 'श्लोकोऽयं हा-पुस्तके नास्ति. ४ 'मीतेः पदम्' स. ५. 'दृता' छ. ६. 'दुरति-
बाधो' स.

यदुतिलकवियोगव्याकुलानां वधूनां

परमृतकृतजल्पः कालकल्पश्च जज्ञे ॥ ३८ ॥

हर हर विरहाग्नौ प्रौढिमानं प्रयाते

मलयजहरहाराहारसंसर्गसारात् ।

व्रजजनतरुणीनां ताम्रघाग्नां ललाग्नां

स्रगपि कुचयुगस्थाङ्गारतां गाहते स ॥ ३९ ॥

रतिनायकसायकप्रतप्तव्रजनारीनयनाम्बुसिन्धुदम्भात् ।

प्रतिसन्न जगाम भानुकन्या किमु कृष्णस्य विलोकनोलुक्त्वात् ४०

अमृतं गरलं वदन्ति यद्विषजस्तन्मतमुत्तमं सखि ।

वितनोत्यमृतद्युतिर्यतः परितपानिति काचिदब्रवीत् ॥ ४१ ॥

अंगलन्यलयानि तत्करेभ्यस्तदनङ्गाग्निमिवाक्षमाणि सोढुम् ।

शयनं च शयेषु तत्कपोलः किमु कोशेशयसंशयादकुर्वन् ॥ ४२ ॥

प्रथमाक्षरधर्जितानि तासां भवनानि व्रजसुभ्रुवामम्ब्वन् ।

विषयप्रकरो यकारशून्यो न कदाचिच्च रतिर्विना विनैसीत् ॥ ४३ ॥

न शैवलं शैवलिनीषु किञ्चिन्न पुष्करं पुष्करिणीषु तद्वत् ।

न वा मृणालानि मृणालिनीषु सरप्रतप्तप्रमदोपचारात् ॥ ४४ ॥

चक्षुश्च्युतप्रचुरपुष्करविन्दुबुन्दै-

रार्दीभवत्पृथुपयोधरभूधराग्राः ।

मुक्ताफलैर्विदधिरे त्रिपुरारिपूजां

प्राप्तुं पुनः प्रियंवधूं व्रजवारिजाक्ष्यः ॥ ४५ ॥

व्यापकोऽस्ति हरिरत्र नर्तको यद्भजान्मधुपुरीमपि यातः ।

तामिरम्बुधरबन्धुरकान्तिः सर्वदैव ददृशे ॥ पुरस्तात् ॥ ४६ ॥

१. 'कुचतटस्थाङ्गारतायु' ख. २. अथ खेऊ. ख-पुस्तके नास्ति. ३. 'अमृत' ख.

४. 'प्रियमिव' ख. ५. अथ'लोक' ख-पुस्तके नास्ति.

पुण्यान्यपुण्यान्यपि पुष्कलानि व्रजप्रियाणामिति तर्क्यामः ।

सर्वेश्वरस्याद्भुतहर्षहेतोर्व्योमो व्रियोमोऽपि बभूव यस्मात् ॥ ४७ ॥

आलिङ्गति स्तनयुगं हरिरादरेण

विम्व्याघरं पिबति बह्वमणकरोति ।

वंशीरवैर्नवनवैश्च मुदं ददाति

स्वप्ने कया न ददरो मुदशेति सञ्चत् ॥ ४८ ॥

शृन्दावनं पुष्पभराभिरामं गोवर्धनः कुञ्जकदम्बशाली ।

पतङ्गपुत्रीपुलिनं च दृष्टं नवं नवं तद्विरहं चकार ॥ ४९ ॥

इति तद्विरहानला कुला ललनाः क्लेशशतानि लेभिरे ।

भगवानपि वृक्षपक्षिणः पथि पश्यन्त शनैः शनैरस्मात् ॥ ५० ॥

विद्येति विद्वतिमाजा वासुवेगेन विष्व-

ग्रथचरणतुरंगोद्धूतधूलीभरेण ।

अपिहितमिहिरेणालिङ्गितायां समन्ता-

त्सुरसरिति पयोजेः पङ्कजत्वं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

रंजनिरजनिजानिचिह्नचूरी घनघनसारसमाबुधौ युवानौ ।

कमलदलदृशौ मुकुन्दरामौ पथि परितः पृथुक्कादयोऽप्यपश्यन् ५२

गोव्याघ्रेण युक्तान्सहस्रितवता यमद्विजिह्वेन च

कापि कापि शनैः शनैर्मुनिमुत्तरारब्धवेदध्वनीन् ।

प्रेक्षिष्टाध्वनि वृष्णिवंशतिलकधृतादिनानातरु-

च्छायास्तादुफलापनीतपथिकारोपश्रमानाश्रमान् ॥ ५३ ॥

१. 'गोपकदम्बशाली' ग. २. 'कन्दिका' ग. ३. 'तद्विरहाकुलाकुला' ग.
४. 'विनिषदिदुमा' ग. ५. 'कनिमिषसकृच्छरीत्यम्यतेन दृष्ट' ग. ६. 'पवनम-
मिषतेन' ग. ७. ५१-५५ कोट्याः रा-प्रसङ्गे न सन्ति.

अतनुत सुमनस्याश्लेषवत्तन्मोदं

दिवसकरकुमारीचीचिविस्तारहेतुः ।

अमिनवसुखखेलचञ्चरीकावलीनां

कुसुमितलवलीनां गन्धद्वन्द्वन्धवाहः ॥ ५४ ॥

यस्याः पुष्करमन्धकारनिकरश्यामाममप्यञ्जसा

मालिन्येन वृतं वपुः स्फटिकवच्छुद्धं विधत्ते क्षणात् ।

कालव्यालजयेषिणामसिलतां रम्यां रवेरात्मजां

तां सौरभ्यवशालिशालिकमलां प्राप त्रिलोकीश्वरः ॥ ५५ ॥

वीचिचञ्चलविहंगमावृतां पद्मपङ्क्तिसुरभीकृतोदकाम् ।

प्राप तां भगवतो विवस्वतो नन्दिनीं स किल नन्दनन्दनः ॥ ५६ ॥

तौवुभावपि रथे स्थितौ सुखं पक्षिणां कलस्तैः कृतादरी ।

स्नातुमम्भसि तमश्रमकृमध्वंसिनि प्रविशति स वैष्णवः ॥ ५७ ॥

तमेव साक्षात्पुरुषं पुराणं पुरारिमुख्यामरसेव्यमानम् ।

स तत्र दृष्ट्वा बहिरन्तरस्य प्रेम्णा स्तवं तस्य ततान सम्यक् ॥ ५८ ॥

तमेव कृष्णं फनकासनस्य मनोजमौलिं मणिरश्मिसैवैः ।

वक्षःस्थले कौस्तुभप्रोभमानं स्वर्णभयसद्वयमादधानम् ॥ ५९ ॥

अलंकृतं चारु चतुर्भुजेषु कौमोदकीकम्बुरथाद्रूपैः ।

आलोकयन्तं चतुराननादीन्कृताञ्जलीन्स्तोत्रहृतः पुरस्तात् ॥ ६० ॥

अजामिल इत्यतले मलिनमूर्तिरासीन्महा-

न्न तेन सदृशः श्रुतो न च विलोकिनः कुरचित् ।

१. 'भगवती' ख. २. 'वपुः सह दिवान्द्वन्द्विनी' एव स्थिती इति ६४ निर्मले । स्नातुमप्यसि तस्यः अममप्यस्यस्यकारिणि ममप्य वैष्णवः ॥ ख. ३ 'वदन्त्य' ग. ४. रभी कोथे ख. पुस्तके न छः.

सुते त्वदभिधाग्रहात्रिदशमुख्यमुक्तः स ता-

न्निरस्य मस्तोऽखिलंस्त्वयि सुखं खलः खेलति ॥ ६१ ॥

अपहाय भवत्पदारविन्दं परमानन्दमरन्दशोभमानम् ।

अधमाः कतिचित्कृपापयोधे विपकल्पान्विषयान्भजन्ति शश्वत् ॥ ६२ ॥

मम सूनुरसौ मम प्रियासौ घनमेतन्मम मन्दिरं ममैतत् ।

इति केशव केऽपि संगिरन्ते न पुनर्नाम तवामिराममेतत् ॥ ६३ ॥

अनित्यसुखलब्धये ऋतुषु कर्मठाः केचन

श्रुतेर्वचनमात्रतः पशुवधं सुखं कुर्वते ।

पैरंतु न शुकादियत्समसमस्तमृताः प्रभो

भवन्ति भवहेतवे भवति भक्तिमातन्वते ॥ ६४ ॥

निरन्तरनिरादराः सुतमुह्यसुहृत्सन्धसु

प्रसन्नमृदुमानसा गिरिगुहागृहावासिनः ।

प्रतिक्षणभवत्कथाकलितकौतुकाः श्लाघ्यतां

नयन्ति मतिमज्जना जनपते जनुः केचन ॥ ६५ ॥

जलजन्तुघृतो जैले गजेन्द्रः पशुरप्येष भवत्स्मृतिं चकार ।

सदसद्विदुरैरतस्त्वमेव सरणीयोऽसि विपत्सु विश्वबन्धो ॥ ६६ ॥

गृहं सुरसमृद्धिमत्प्रियतमा रमास्पर्धिनी

मतिर्गुरुगुरुत्वहृद्गुरोर्नङ्गमङ्गप्रदम् ।

यशः शशिवदुज्ज्वलं ज्वलनवत्प्रतापः प्रभो

समग्रमिदमाप्यते तव पदप्रसादोदयात् ॥ ६७ ॥

१. 'स तु' क; 'महो मति तवामिषासरणतः स मुक्तोऽभवत्तदाप्रमृति मापय
स्ववि' ख. २ 'पैरंतु परमार्थतस्तव पदारविन्ददयं वृत्तान्तकमहामव हृदि न चिन्त-
यन्ति प्रभो' ख. ३. 'सायंक नयन्ति मनुष्या जनुर्वेनपदे यतं केचन' ख. ४. 'मत्ता-
गजेन्द्रः' ख. ५. 'महो शुचसात्पदम्' ख.

भवज्वरनिवृत्तये पतितपावन त्वत्पद-

प्रवालमिदमौषधं हृदि सकृत्सुधीर्धारयेत् ।

अपि प्रियतमाजनानननिरीक्षणं वर्जये-

द्वसेच्च विजने घने फलदलाम्बु संसेवयेत् ॥ ६८ ॥

पदाम्भोरुहाम्भो दधाति त्वदीयं महेशोऽपि साक्षात्सदा मस्तकेन ।

विधिस्तावदासीद्भवन्नाभिपद्मादतः कः समस्ते समस्तेश्वरः स्यात् ॥ ६९ ॥

समयत्रितयेऽपि सतां असतां चरणौ शरणं मुजगप्रतिमात् ।

अयि तत्रभवन्भवतो भवतो भवतो भवतोपविशेषकरौ ॥ ७० ॥

अये सुरशिरोमणे प्रतिदिनं प्रणम्यादरा-

त्कृताञ्जलिरहं पुनः पुनरिदं जनं प्रार्थये ।

अनारतगतागतश्रमसनीरकाकोदरं

सुरद्वमसहोदरं भज भजाशु दामोदरम् ॥ ७१ ॥

शिव इति शिवमूर्ते त्वं प्रसिद्धाभिधानः

स्तनवसनसमीरस्वच्छचिप्सस्य गौर्याः ।

उपदिशसि सदान्ते प्राणिनाग्रस्य कर्णे

प्रतिदिनमविमुक्ते मुक्तये रामनाम ॥ ७२ ॥

यज्ञादिकर्मककृतादरणां गतागतप्राप्तिरवश्यमेव ।

त्वन्नाम नारायण ये स्मरन्ति तरन्ति ते संच्रतिसागरं द्वाक् ॥ ७३ ॥

अकूर इत्थं स्तुतिगोश्वरस्य श्लोकैरतिश्लोककरैरकार्षीत् ।

ततः प्रणामं सं करोति यावत्तावद्विलोकीतिलफट्त्रिरोऽभूत् ॥ ७४ ॥

आगत्य सूर्यतनयापयसः स तीर-

भावश्यकं सकलकर्म समाप्य सम्यक् ।

आनन्दविस्मयसमूहसमन्वितोऽन्त-

र्नत्वा तमादिपुरुषं रथमारुह ॥ ७५ ॥

भवविरक्तमना भगवत्प्रियो रविमुतासलिलाद्वहिरागतः ।

विहितसर्वविधिर्हृदि विस्मितो रथमथो विदितर्जुपथोऽभ्यगात् ७६

नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य

श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिभुजो नियोगात् ।

कौल्यं कृतं हरिविलास इति प्रसिद्धं

लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ७७ ॥

इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलार्द्धारहरिहरमहाराजचोतितलोलिम्बराजविरचिते

हरिविलासे महाकाव्ये भगवद्दर्शनं नाम चतुर्थः सर्गः ।

पद्यमः सर्गः ।

अन्वितं वाजिभिर्वायुवद्वत्स्वरैश्चामरैश्चारुभिः शोभितैः सर्वतः ।

श्रीपतेराज्ञया नोदयामास तं गान्दिनीनन्दनः स्पन्दनं सुन्दरम् ॥ १ ॥

दिव्यरत्नमयमन्दिरत्विषा निमित्तामितनमस्तलश्रियम् ।

तां जगत्पतिरिवामरावतीं पश्यति स्म मधुरां पुरीं पुरः ॥ २ ॥

अवलोकनलोलविलोचनयोर्यदुनन्दनयोर्नवयौवनयोः ।

पथि काचन काचनचारुरुचिः प्रमदा प्रमदातिशयं विदधे ॥ ३ ॥

१. कोट्येयं स-पुच्छके नास्ति. २. 'वैद्येयपदौपुच्छके विदधे स काव्यम्' स.

३. 'पुच्छम्' स. ४. 'सत्त्वै' स. ५. 'नोदयामास तं समस्तमन्त्रिणम्' स.

६. कोट्येयं स-पुच्छके नास्ति.

तन्मुखोद्गतकथाकदम्बकाकर्णनाविदितवर्त्मवेदनः ।

माधवोऽथ सहसैव पेशैलां पश्यति स मथुरां पुरीं पुरः ॥ ४ ॥

मुग्धाः प्रदीपपैटलं प्रशमं नयन्ति

यस्यां स्तेरवसरे वसनाञ्चलेन ।

अङ्गस्थमूपणमणिप्रकराः परंतु

तासां वृथा विदधते नत चेष्टितं तत् ॥ ५ ॥

पश्यन्ति यत्र यमुनामसकृद्गवाक्ष-

मार्गैर्मृगाङ्गवदनाः परिपूर्णतीराम् ।

अम्भोविहारविहितादरवारिजाक्षी-

वक्षोजबीक्षणविनोदिविटावलीभिः ॥ ६ ॥

दिनकरकरजालैर्यत्र संशोषितेषु

प्रलयदहनकल्पैः केलिवापीजलेषु ।

अलिकुलपरिपीता अप्यमन्दा मरन्दा

जलजजठरजाताः पूर्ववत्पूरयन्ति ॥ ७ ॥

आरुक्ष सौधशिखराणि नवातपानि

पीनस्तनद्वयपरिश्रमतः कथंचित् ।

प्रक्षालयन्ति घदनं वनिताः प्रभाते

यस्यां सदा सुरसरित्सलिलैः सलीलम् ॥ ८ ॥

अन्यत्र भिक्षुर्लभते मुशीलो वपुर्वियोगे परमं पदं यत् ।

यस्यां सदा मद्यमदप्रसक्ता वाराङ्गनास्तत्सुखमाप्नुवन्ति ॥ ९ ॥

सरभसमवगाहते कथंचित्सुतनुजनेन नित्यसवापिकाग्भः ।

ज्वलद्बहुनिगासि गासि यस्यां चलमकरं मकरन्दवत्सुजातम् ॥ १० ॥

अनुपमरचनानां यत्र लीलगृहाणां
मरकतस्रचितानि प्राङ्गणक्षमातलानि ।
अविरलरसपानारब्धगानालिकान्ता-
कुलकुसुमसुजातैः पारिजातैर्जयन्ति ॥ ११ ॥

रहसि विलिलितस्य प्राणनाथस्य चित्रे
दृढतरपरिरम्भारम्भैर्ङ्गैकभूमिः ।
चकितचपलचक्षुर्वीक्ष्य वक्रं सखीनां
स्मितमुभगमुखश्रीर्लज्जते यत्र योषा ॥ १२ ॥

अविरतभगवत्कथैकतानाः प्रमदजलाद्र्दृशश्च्युतप्रपञ्चाः ।
निमेषमिव दिनं नयन्ति यस्यां कति कति मागवतोत्तमा न शश्वत् १३
अथ पथि रजकं ददर्श कंचित्प्रभुषु धरो वसनानि तं ययाचे ।
न स कुमतिरदाक्षतः शिरोऽसावहरदुदग्रकराग्रमण्डलाग्रः ॥ १४ ॥
अम्बराण्यददतो दुरात्मनो याचितस्य रजकस्य कस्यचित् ।
न्यकृतिं कृतवतोऽतिरागवान्कं चकर्त नृविकर्तनो हरिः ॥ १५ ॥

ततो वसित्वा वसनानि सम्यक्पीताम्बरोऽसावसिताम्बरश्च ।
शेषाण्यद्राद्रोपकदम्बकाय तेषां तदा काचन कान्तिरासीत् ॥ १६ ॥
प्रेमिविवेश पुरीं पौरगम्यां बहुरम्यां स समं समग्रगोपैः ।
तमवेक्षितुमुज्जिततस्रबालापुरवात्सल्य समायुर्गवाक्षान् ॥ १७ ॥
धन्या बहो व्रजसदां मुदशः समस्ता
यासामसौ यदुपतिः पतिवन्मुदेऽमृत ।

१. 'मदनकमिकण्ठशिवान्निनीमण्डवात् प्रभुषु कुसुमजातैः पारिजातैर्जयन्ति' ग.
२. 'उद्देकगीतः'. ग. ३. 'लोकोऽयं स-पुच्छके नास्ति'. ४. १७.२४ ओकाः
स-पुच्छके न धति.

सौधान्निरीक्ष्य नरनाथपथे मुकुन्द-

मन्योन्यमित्यमवदन्मथुरामहीलाः ॥ १८ ॥

अवनिभृदवरोधैः सौधतः प्रद्वग्न्यं

च्युतलसदवतंसं स्पष्टवक्त्रारविन्दम् ।

अपगतजनलज्जं निश्चलाम्बोजनेत्रं

अघनशिथिलवस्त्रं श्रीपतिर्दृश्यते स ॥ १९ ॥

सुन्दरैकनृपतिः परमात्मा वीक्षितो मम समस्तसखीभिः ।

वञ्चिताहमिति वञ्चितनिद्राष्टुमुत्तममन्यत काचित् ॥ २० ॥

पीताम्बरो जलदनीलरुचिः स कृष्णः

दयामांशुको जलजगौरतनुः स रामः ।

इत्थं यथार्थमयथार्थविदे जनाय

सूचीमुखेन सरलेन दशस काचित् ॥ २१ ॥

रतिपतिपरिपन्थिपर्वताग्रे कनकलता इव पुष्पशोभमानाः ।

न किञ्च रुरुचिरे तदा स्वसौधे प्रचुररुचारुचिराश्विरं चिरन्द्यः २२

सौन्दर्याणां राशिमेकं मुकुन्दं वारंवारं वारनार्योऽप्यपश्यन् ।

गत्वा गेहं तस्य शैवालशय्यां स्मारं स्मारं स्मारतापदकुर्यन् ॥ २३ ॥

कामं साक्षान्मेनिरे तं समस्ताः कामं कान्ते तेनिरे नैव किञ्चित् ।

किं चापश्यन्नेव ताश्चन्द्रचन्द्र.....श्चन्द्रनं चम्पकानि ॥ २४ ॥

धरणिमणमार्गे कंसदासी त्रिवक्त्रा

मधुमयनमलिम्प्यचारणा चन्दनेन ।

स सपदि हृदि हृष्टस्तां मनोज्ञामकार्पा-

न्न भवति महतां हि व्वापि भोधः प्रसादः ॥ २५ ॥

आनन्दकन्द यदुराज यदि प्रसन्न-

स्तन्मां सुखीकुरु विचित्ररतिप्रकारैः ।

इत्थं सरज्जरवशाद्बहु भाषमाणां

तां साधु साध्विति हरिः प्रहसन्नुवाच ॥ २६ ॥

रामः शौरिर्नन्दमुल्याश्च गोपा रत्नस्थाने तस्थिरे ते समस्ताः ।

अकूरोऽयं स्यन्दनस्योऽतिशीघ्रं रम्याकारं कंसवेष्माविवेश ॥ २७ ॥

उभौ कृतशुभाशुभौ सदसतां क्रमादाहतौ

तदास्यसरसीरूहादिति निशम्य कम्पातुरः ।

अनिश्चलमना मनःपवनयोः पुरोगामिनं

मनोरमतुरंगमं नृपतिरास्त्रोह क्षणात् ॥ २८ ॥

तमागतं मृत्युमुखान्निशम्य समस्तसैन्यैः सहितः समन्तात् ।

कंसः कृतान्तप्रतिमल्लमल्ले रत्नस्यले मञ्चमुरीचकार ॥ २९ ॥

नैगेन्द्रैर्नगसोदैर्मदसरित्संतर्पितेन्द्रिन्दैर-

रथैश्च प्रस्रैः सुरोद्धतरजःपुञ्जः प्रलुप्तान्ध्रैः ।

अन्नीतः परितः प्रकाशितगतिर्देकादितूर्यस्वनेः

कंसः कालकरालयोधसहितो रत्नस्यले प्राविशत् ॥ ३० ॥

सर्वत्र सर्वेश्वरमेव पश्यन् रत्नस्यले मञ्चमुरीचकार ।

ततो वर्षर्पाशु शरानपारान्मुञ्चंगर्मागान्मृशमौमसेनिः ॥ ३१ ॥

१. २७-२८ श्लोकयोः स्थाने इमौ श्लोके सः स पुनरुच्ये—“दीपाम्बतो जलर-
नीलरश्मिः स कृष्णः श्यामोद्गच्छे जम्बगीरतनुः स श्यामः । शर्यं वषट्कारं पदवर्ष-
रिदे जनाय क्षीमुगेन सरदेन शर्यं च कथितम् ॥ निरतिशयः सीधशिरःस्मिन्मिच्छां
राजधानीं पुनरुन्नीतमिः । सद्यमलोपावर्तिष्यद्वर्षीं शिरोऽपि शृङ्गाय सङ्क्रान्तव्यः ॥”
२. १०-११ श्लोकाः स पुनरुच्ये न सन्ति.

असिमुशलभृशुण्डीभिण्डिमालत्रिशूलैः

परशुपरिधकुन्तैर्मृदुरैस्तोमरैश्च ।

अपि विशिखगदामिः पट्टिशैश्चैककालं

यदुकुलभृगराजौ जघ्निरे तस्य योधाः ॥ ३२ ॥

हिममिव हिमजातं भानुमानातपेन

द्विरव इव करेण स्तोममम्भोजिनीनाम् ।

रविकरपरिरम्भः प्रस्फुरन्मण्डलाग्रं

बलम्..... ॥ ३३ ॥

यत्र स्थितः कंसमहीश्वरोऽसौ बीरैर्वृतः शस्त्रसमेतहस्तैः ।

स्थलं तदेवामिससार शौरिः सिंहो यथा कुञ्जरकेलिकुञ्जम् ॥ ३४ ॥

जिघांसया तस्य समागता ये भङ्गा मदान्धा धरणीध्रकल्पाः ।

सर्वेऽपि ते तेन बलोद्धतेन नीताः पुरं प्रेतपतेः क्षणेन ॥ ३५ ॥

अथ परमलघिम्ना मञ्चमारुह्य वृद्धं

भृगपतिरिव शृङ्गं भोगिभोगप्रभेण ।

अहह तदसिना द्राक्पातयामास भङ्गां

नलिनमिव मनोज्ञं कंसकं स प्रकोपात् ॥ ३६ ॥

प्रकटितघृतसाराः कांदिशीकत्वभाजां

तदनु तदनुगानां शस्त्रवस्त्राणि जङ्घुः ।

अपि पशुपतिडिम्भाः सोत्सवा निर्भयत्वा-

न्मदकलकरिकल्पा रङ्गमङ्गं च चक्रुः ॥ ३७ ॥

मैत्रामहसमन्वितः समभवद्यशोदापतिः

प्रफुल्लनलिनाननः सह समग्रगोधुग्गणैः ।

१. 'मयेर्वृत्तो हस्तशरीरजले.' ख. २. 'नातेन हीन. एव ये: एवद्वि:' ख.

३. 'महामहसमुद्भवाङ्गनघदामपीडोऽमवत्' ख.

हतेषु परिपन्थिषु प्रथितपौरुषेषु क्षणा-

द्विपचितिमिराबुरोद्धरणसूनुना सूनुना ॥ ३८ ॥

एष यास्यति वतैककः कथं नाकनाथनगरीं स्वमातुलः ।

प्राहिणोदिति धियेव सत्वरं सीरमृत्तदनु तस्य सैनिकान् ॥ ३९ ॥

अमुमपि पशुपालने यदेनं व्रजपतिरादिशति स तत्प्रमाणम् ।

सदुचितमयमाधमाय तस्यै व्यतरदहो यदसौ स्वरूपयोगम् ॥ ४० ॥

कुसुमवृष्टिरकारि तदा सुरैर्ननृतुरप्सरसश्च पुनः पुनः ।

जगदिदं गतशल्बममृतसुखं विदधिरे च तपांसि तपस्विनः ॥ ४१ ॥

अथ तत्र गतत्रपमेत्य गृहादतिनिर्दयताडितमस्तकहृत् ।

परिगृह्य शिरः कुपतेः करयोर्मिललाप विलासवतीनिकरः ॥ ४२ ॥

पिले पुरस्ताथ विलासवत्यस्तत्रागतास्तत्परिरम्य दोर्म्याम् ।

हा नाथ हा नाथक हा विलासिज्जातः कथं मृत्युरसौ तथेति ॥ ४३ ॥

फुल्लदम्बुरुहरम्यलोचनं कर्णलम्बिकमनीयकुण्डलम् ।

केन धम्भकठिनात्मना हृतं प्राणनाथ भवतः शिरः क्षणात् ॥ ४४ ॥

कोटिशः करटिनस्तवाग्राणे लक्षशश्च ललितास्तुरंगमाः ।

पत्तिरेव मुकुमार हा कथं त्वं गतोऽसि भुवनान्तरं प्रति ॥ ४५ ॥

वीर हीनवसुदेवसूनुना त्वां निश्चम्य निहतं महोदयम् ।

अथ गोत्रजगणो गृहोदरे नैव मास्यति मुदातिमेदुरः ॥ ४६ ॥

रुचिरं वचनं दृशौ मुदीर्षे वत निःशेषविशेषवस्तु वक्रम् ।

तनुता च तनी सानौ च पीनौ प्रिय विश्वं विफलं विना त्वयैतत् ४७

हा प्रफुल्लनवकुन्दमुन्दरास्ते न चाप्रतिम आन्त्वमी रदाः ।

येर्मयान्वयरचयर्द्रणारलि कोमलेऽधरदले पुनः पुनः ॥ ४८ ॥

१. 'गच्छपरेत' ख. २. 'कोटेश्वर' ख-पुस्तके मणि. ३. 'न शृणु' ख.

४. 'प्रज्वलीः' ख.

अयि सुभग विना त्वया पुरीयं वयमिव राजति हन्त नैव किञ्चित् ।
अहह किमनया महासमृद्ध्या तृणवदसूनपि सांप्रतं प्रतीमः ॥ ४९ ॥

विश्वं विलोकयति विष्वग्निदं समस्तं
किं त्वं सुखं स्वपिपि भूमितले कठोरे ।

उत्तिष्ठ वीरवर रत्नमये स्वघान्नि

पुष्पालिशालिशयने शयनं कुरु त्वम् ॥ ५० ॥

भोजनावसर एव भूपतेरेति नाद्य बहिरेव किं स्थितः ।
सारिका यदि गृहे गदेक्षदा त्वं विपन्न इति को नु तां वदेत् ५१
अयि जुम्बसि चेन्न वक्रपक्षं कुचयोश्चेत्परिरम्भणं न दत्से ।
त्रपयास्य जनस्य वार्यते किं किमु कोपो वरिवर्ति चक्रवर्तिन् ॥ ५२ ॥
त्वं गमिष्यसि महेन्द्रमन्दिरं भोक्ष्यसे नवनवाश्च सुन्दरीः ।
हन्त दुःखमधुना क्षणे क्षणे सुन्दरेक्षण न एव केवलम् ॥ ५३ ॥
युक्तमेव दिवि गामिना त्वया तद्वधायि यदुपेक्षिता वयम् ।
ईदृशीं तव दशां निरीक्ष्य नो यन्न दग्धहृदयं विदीर्यते ॥ ५४ ॥
उदितै रुदितैश्च तत्र सर्वान्व्यथयामासुरिति क्षितीन्द्रपत्न्यः ।
अथ तत्समयोचितोक्तिभिस्ता दृढमाश्वासयति स वासुदेवः ॥ ५५ ॥
ततो व्यधात्पार्थिवमुग्रसेनं बन्धं स्वपित्रोश्च निराचकार ।
तत्रासतश्चापगतान्दिगन्तान्सुहृज्जनानानयति स देवः ॥ ५६ ॥

रुचिरकुचतटीनां नाट्यकाले नटीनां

प्रतिगृहमथ तत्र प्रत्यहं प्रादुरासीत् ।

१. 'पाण्डुरधाग्रि धाग्रि' ख. २. 'कुरुष्व' ख. ३. 'भोजनप्रसर एव' ख.
४. 'वक्रपक्षम्' ख. ५. 'ह' ख. ६. 'उपेक्षिता' ख. ७. 'वन्दीव्यं यन्दीरिति
भूमिपालपक्षः । उपसः प्रसमोचितेर्वचोभिः' ख. ८. 'गृहदृष्टान्' ख.

धिमिक्रिति धिमिधिद्धिद्धिद्धिधिद्धिद्धिद्धि

धिगिधिगिधिगि तत्तत्थय्यथय्येति शब्दः ॥ ५७ ॥

अथ वन्द्यचरणः सुरासुरे रन्तुमिच्छति मया समं हरिः ।

कंसद्रुतिरिति जातनिवृत्तिर्दहगेहमुपमां व्यरिचत् ॥ ५८ ॥

मृपांशुकाध्वगजराजविराजमाना-

अस्याप्य नन्दपेशुपालमतीन्समस्तान् ।

कृष्णस्तथा सह सहस्रदलायताक्ष्या

ज्योत्स्नाकृतस्मरजनिं रजनिं निनाथ ॥ ५९ ॥

प्राहिणोदय विमुनेजाहनासान्वनाय मतिमन्तमुद्धवम् ।

सोऽपि तं नैवमगाद्रथस्थितो विश्वविश्ववृत्तविष्णुभावनः ॥ ६० ॥

चरमाचलमौलिमण्डनत्वं धुमणौ प्राप्तवति प्रमोर्मुजिप्यः ।

अनिशद्भजमुद्रवामिधानो युत्तमानो रजसा गरा समन्तात् ॥ ६१ ॥

सह गणेन गमां नममुद्धवस्तारज कणकचरकूर्चकः ।

प्रियतमाम्बुनसगतमाम्बुयोर्निहगयोर्विरहानमरेऽविशत् ॥ ६२ ॥

रतिपतिपरितापात्पाण्डुगण्डस्थलीभिः

प्रतिगृह्यतस्तस्य पदनेनेष्टवीभिः ।

चिरतमुरवलीलालान्यद्वास्यप्रसन्न

उत्पद्यते नृणां भूतानां च ।
उत्पद्यते नृणां भूतानां च ।

नयमा परिगम्य सप्तहस्पं गततपं विषयेषु त्रिज्वरोऽभवत्

* विविधिषां विविधिका वि-चां तयत्तमन्त्रस्यप्रतिपदीति ननु ।

१. 'विनिविदा विनिविदा वि' चा वयवयवउत्तरपदिवेदीति चम्द' म.
२. 'ह्रीवाह' स. ३. 'सहस्रदशमशो' म. ४. 'प्रद्विज्ञोत्त सारो' स.
५. 'प्रद्वि सरो' स. ६. 'ह्रीविमवान' स. ७. स्तेद्योत्त सप्तुष्टे नाति.
८. 'म्विष्टिष्टिष्टि' स. ९. 'प्रवयवयवयवयवयवयवयवयव' म.

संपूज्य तं विधिवदुद्धवमासनाद्यैः

१। सम्यक्समग्रविधिविद्विविधोपचारैः ।

पैप्रच्छ गोपपतिरित्यमनङ्गमूर्ति-

रास्ते स तत्र कुशली मुशली च तद्रत् ॥ ६५ ॥

पप्रच्छ यद्यद्भजसार्वभौमस्तत्तत्स तसै कययावभूव ।

तस्मिन्क्षणे तैः स्मरदुःखदीना मन्दाक्षहीना जगदुस्तमिरथम् ॥ ६६ ॥

कंसो हतः स्वसुहृदामपकारकारी

प्राप्तं च राज्यममरेन्द्रपदानुसारि ।

२। दास्यन्ति भूमिपतयः शतशः स्वपुत्री-

रत्रागमो यत भवेदधुनास्य कस्मात् ॥ ६७ ॥

ग्राम्या वयं क पशुपालजनैकमोग्याः

सर्वोत्तमः क कमलाकरललिताङ्घ्रिः ।

३। सङ्गोऽस्य यैत्समभवत्त घुणाक्षरस्य

न्यायस्तदाप्तिरधुना शशशृङ्गतुल्या ॥ ६८ ॥

अकृतं सुकृतपुल्लैः स्वप्नमध्येऽप्यलम्बाः

परमपुरपुरन्ध्री सैङ्गलब्धा विहाय ।

विदितरतिविशेषः श्रीपतिः प्राप्तराज्यो

यदनुभवति दौर्सा तत्र संजाघटीति ॥ ६९ ॥

ध्रुवमेतदयोमयं विधिर्विदधे मे हृदयं-----हि तत् ।

शतधा न विदीर्यते यतो विरहे दुर्विषये मधुद्विष ॥ ७० ॥

१. 'नन्दस्तमितवमवः' इति नलीलमूर्ति. २. 'शोषितासक्तो निरस्तलब्धा' इति.

३. 'य.' इति. ४. 'प्राप्यन्धी' इति. ५. 'दासी.' इति. ६. कोवोज्य इति पुस्तके नास्ति.

आगमिष्यति कदाचिदच्युतः कौतुकेन रूपया पुनः पुनः ।

उद्धव ध्रुवमनेन हेतुना जीवति ब्रजविलासिनीजनः ॥ ७१ ॥

हन्त किं न ययमुद्धव दीना दीनबन्धुरपि किं न मुरारिः ।

हीरुदेति हृदि नास्मदुपेक्षां कुर्वतोऽस्य परमाद्भुतमेतत् ॥ ७२ ॥

अयि शृणु वत दीनोद्धारकोऽस्यां त्रिलोक्यां

हृजति विरुदमेतन्मूलमूतं त्रपायाः ।

वयमिह विरहामौ दक्षमाना विमुक्ताः

सह स हरिणदृष्ट्या तत्र केलिं करोति ॥ ७३ ॥

अनृतमुद्धव मा वद सर्वथा भगवतः शपथमिव वर्तते ।

वत वयस्य सभासु कदापि नः किमपि ॥ स्मरति स्मरसुन्दरः ॥ ७४ ॥

यावदार्थं वत जीवितमाप्ते तावदेहि दयया परमात्मन् ।

एवमेव वद तं वत गत्वा ब्रूमहे किमु वयं पुनरन्यत् ॥ ७५ ॥

इति श्रुवाणो विरराम रामागणो गलद्रोलवगोसरोजः ।

ततः स वाक्यं स्वयमावभाषे दुःखद्रुमोन्मूलनकारि तासाम् ॥ ७६ ॥

उत्कर्षः क्रियते कथं कुमुदिनीयन्वोः प्रतिस्पर्धिनः

शृत्वास्यं मलिनं विलोचनजलेः स्फारीभवत्कज्जलेः ।

आयासत्यन्विरात्करिष्यति मुखोद्वेकं स वः पूर्वव-

द्राफकैरवबन्धुमन्धुरमुखाः शृणामिषाणो हरिः ॥ ७७ ॥

इति मधुरवचोभिर्घोषसीमन्तिनीनां

मनसि मनसि जाते स्वास्थ्यवसां वितन्वन् ।

१. 'रूपवाच्यः पुनः' ख. २. 'अयि सुचरितरीनोद्धारकस्य' ख. ३. 'एतद्' ख.
४. 'विमुक्ताः' ख. ५. 'अयि' ख. ६. 'इतिरित्या विरराम रामाकदम्बकं इत्यन्ति-
पदप्रयोगः' ख. ७. 'तन्मानसतत्ताप्यहरे रामावा' ख.

कतिचिदयमनैषीत्तत्र रात्रीखिलोकी-

पतिगुणगणगानोद्भूतहर्षाश्रुपूरः ॥ ७८ ॥

उंचितं न करोति कैटमारिः क्षणमप्येकमिहैति यत्र विद्वान् ।

इति ॥ स्वमनस्यमंस्त तत्तद्विरहकेशकृशत्वदर्शनेन ॥ ७९ ॥

सुजनवरयशोदानन्दसंदर्शनार्थं

यदुपतिमिह गत्वा प्रेषयैकैकवारम् ।

मुहुरिति मिलितामिस्ताभिरुक्तो रथस्थः

कथमपि हरिदासो गोकुलान्निर्जगाम ॥ ८० ॥

यद्यद्वभापे सुमुखीसमूहो यद्यत्स तदैन्यमवेक्षते स ।

तत्सर्वमागत्य गुणाकराय न्यवेदयद्वागवतावतंसः ॥ ८१ ॥

सरस्वदुदरे क्षणादलघु हैमहर्न्यस्फुर-

च्चकार पुटभेदनं विगतवेदनं स्वर्गवत् ।

इभाग्रशशभृद्रसेन्दु (१६१०८) मितसुन्दरीभिः समं

स तत्र सुखमन्वभूद्यदुकुलावतंसो हरिः ॥ ८२ ॥

ज्ञात्वापि गोपललनाः स्वसमागमोक्ता

नो गोकुलं प्रति जगाम जगन्निवासः ।

नानानरेन्द्रतनयाहृतचित्तवृत्ति-

र्जीर्णं जलं नवजलैर्हियते हि नद्याः ॥ ८३ ॥

अनन्तः समं तामु कान्तासु लेभे

स्वनागाग्रचन्द्रवर्तुषू (१६१०८०) संख्यसूनु ।

१. 'हर्षाश्रुविन्दुः' ख. २. 'उंचितं न करोति करोति' हि मयमापाति कदापि यत्र विद्वान् । इति खेवयनस्त तन्यतासो वनितातन् विरहातिदर्शनेन ॥ इति क-पु-स्तके दोषकः. ३. 'प्रापूर्वम्' 'प्रसन्नगणमकृते बहु शीघ्रं कान्तमप्यविनायेन शरीरे । नीदय सोऽप्यहह दुःखसहसाराद्वपूरपरिपूर्णदयासीत् ॥' इति श्लोकः ख-पुस्तके.

गुणज्ञान्गुणानां गणै रञ्जयन्तं

जयन्तं जयन्तं कमाहुर्न तेषाम् ॥ ८४ ॥

संदाश्रयी तस्य सदाश्रितस्य निस्तीर्णनानारणसंकटस्य ।

अज्ञानकान्तारधनंजयस्य धनंजयस्य क्षणराशिरासीत् ॥ ८५ ॥

बाल्यमैश्वर्यपगतं द्विजमेकं दुर्बलं धृतसरन्ध्रपटार्धम् ।

अर्चति स्म परिरभ्य स सत्राद् श्रीमदं न कैलयन्ति कुलीनाः ॥ ८६ ॥

त्वद्वाहोद्भूतधूल्यः करिकरनिकरैः सीकराश्च प्रयुक्ता

व्योम व्यापुः समन्ताद्यदुमुकुटमणे तत्र पङ्कोऽद्भुतोऽमृत ।

आगच्छद्भिः सुरैः क्ष्मां तव भजनकृते स्फाटिकीभिः शिलामि-

र्चद्भिः पन्थास्तदानीं सुरसरिदिति तं मानवा मानयन्ति ॥ ८७ ॥

श्रीकृष्ण त्वत्प्रतापेन प्रतप्ताङ्गीर्दिगाग्रजाः ।

दिग्गजा भीजयन्त्येव कर्णेतालैः पुनः पुनः ॥ ८८ ॥

धनेषु धनदेवता दिवि दिवौकसां बह्वमा

भुजंगकुलकन्यका भुजगलोकलीलावने ।

यश्चः समरसंचितं नरमृगेन्द्र गायन्ति ते

प्रभाविजितकौमुदीकुमुदपाण्डुताडम्बरम् ॥ ८९ ॥

इति तस्य कृता स्तुतिः सुदाम्ना धनलाभार्थमुपागतेन दूरात् ।

अवतारशिरोमणित्ततस्तं धनवन्तं धननाथवधकार ॥ ९० ॥

जनकतकृतधर्मे तस्य राज्ये समन्ता-

दगणितभुजशौर्योदार्यरूढस्य शश्वत् ।

गहनगहनमध्ये दस्युनाम्नापि नासी-

त्रिदशतरुसमानो याचमानो जनोऽमृत ॥ ९१ ॥

अपि संचिवसहस्रसंयुतोऽसौ स्वयमकरोद्यवहारमेकविद्वान् ।

१. श्लोकोऽयं ख पुस्तके नास्ति. २. 'गणयन्ति' ख. ३. श्लोकोऽयं ख-पुस्तके नास्ति.

४. 'सवन' ख.

क्षणमपि खलसंगतिं न चक्रे सुकविसभासु सभासु नित्यमासीत् ९२

सदा सादरं सुन्दरीर्गीयमानं पुरग्रामकान्तारकुञ्जोदरेषु ।

असौ माधवो दुःखवृक्षावलीनां लवित्रं चरित्रं पवित्रं चकार ॥ ९३ ॥

विश्वंभरोऽन्यांश्च निहत्य दैत्यान्विश्वंभराभारमपाचकार ।

भवाब्धिमज्जंजनतारकस्य प्रायोऽवतारोऽस्य सदुत्सवाय ॥ ९४ ॥

यत्नातुं ब्रजमुज्जहार सहसा गोवर्धनं क्षमाधरं

यत्रैलोक्यमदर्शयन्निजमुखाम्भोजे यशोदाकृते ।

यः पुत्रं स्वगुरोर्यमाल्यगतं श्रुत्यानिनाय क्षणा-

द्यो भूभारमपाचकार सकलं तस्मै नमः शार्ङ्गिणे ॥ ९५ ॥

सुंजनैः कुजनैरपि रत्नकलारमणस्य कवेः कविताश्रवणात् ।

रमणीभाणितं मुरलीराणितं अमरीभाणितं वृणवद्भाणितम् ॥ ९६ ॥

अतसीकुसुमोपमेयकान्तिर्यमुनाकूलकदम्बमध्यवर्ती ।

नवगोपवधूविनोदशाली वनमाली वितनोतु मङ्गलानि ॥ ९७ ॥

नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य

श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिसुजो नियोगात् ।

कौत्स्यं कृतं हरिविलास इति प्रसिद्धं

लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ९८ ॥

इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारहरिहरमहाराजद्योतितलोलिम्बराजविरचिते

हरिविलासे महाकाव्ये कंसवधो नाम पञ्चमः सर्गः ।

१. 'हि' ख २ यतयोः श्लोकयोः स्थाने 'किं त्यक्त्वा वसति स्ते क्षितितले पाता-
लमेवाधित भो भोगीश्वर हन्त तत्र सततं मां देवदत्तस्यधिनः । आस्ते वोऽपि हरिर्गया-
चलगिरौ क्षमापालचूडामणिलेनाभिप्रकरः कृतो घनदवद्रच्छाधुना स्वं सुरम् ॥ श्रीमा-
न्धारसोऽभवद्विजकुलालंकारचूडामणिर्गङ्गानिर्मलमौनिमार्गवकुले वृक्षादधिः पण्डितः ।
आसीत्तस्य पुतः सुराद्वरकृतिं येच्छाभिकाया चिरालेभे श्रीहरिनाम रत्नमवनीमध्ये त-
दास्त्रां चिरम् ॥' इति श्लोकद्वयं वनित्, १. 'त्रैलोक्यवतीपुङ्गरं भियते स काव्यम्' रा.

गोखामिश्रीयुतजनार्दनभट्टप्रणीतं

शृङ्गारशतकम् ।

मलयपवनः क्षीबः कुम्भी क्षपाकरमण्डलं

भुवनचिदितं श्वेतं छत्रं पिकाः परिचारकाः ।

विकचतरवो यस्योत्तुङ्गाः पराः परमण्डपा-

लिभुवनमहाधीशः कामो विभाति जगत्रये ॥ १ ॥

विकचलवलीपुष्पैर्हारं करोति च गुम्फति

मञ्चुरगणिभिः क्लृप्तां सैरं निजां रचनामपि ।

सुरतसदने पत्युः ग्रीत्यै कला कुरुते परा

न तु विधुमुखी दीपे ज्ञेहं ददाति कथंचन ॥ २ ॥

कदाचिदारोहति सौधमुन्नतं कदाचिदायाति धरातलं पुनः ।

कदाचिदास्यं विनिवेक्ष्य जालके प्रियं नवोद्भा तु सलज्जमीक्षते ॥ ३ ॥

भाले विधाय तिलकं मम नेत्रयोश्च

दत्त्वाञ्जनं हृदि च हारमथो निधाय ।

प्राणाधिपः सखि धनैः करपल्लवेन

नीवीमपास्य हि कुतः सुखमेति श्रूयः ॥ ४ ॥

उत्साहकरकसखीवचनैर्विधाय

भूपाधिधिं कनकगौरस्तराङ्गकेषु ।

प्राणेश्वरस्य सदनाय कृतप्रयाणा

मुग्धा तथापि हृदि कम्पगरं विभर्ति ॥ ५ ॥

अयि सखि कुरु क्षिप्रं रम्भादलैः शिशिरानिलं

सहचरि तनौ सत्कर्पूरं द्रुतं पारिलेपय ।

सरसविसिनीपत्रैस्तुल्यं प्रिये परिकल्पय

स्फुटमिति विभो तस्या गेहे भवन्ति किलोक्तयः ॥ ६ ॥

कान्तस्ते कमलामिरामनयने कल्पे हि देशान्तरं

गन्तेति श्रुतमद्य लोकवचनात्तथ्यं किमेतद्वचः ।

पृष्टा सेति मया दयाघननिधे प्रोवाच दीनानना

यत्तद्वक्तुमपि क्षमा न रसना मे जायते सांप्रतम् ॥ ७ ॥

संकुल्लामलमल्लिकासुमसमुद्भूतैः परागोत्करै-

र्व्याप्तः शीतलनीरपूर्णसरसीसंपातशीतः परम् ।

आरब्धोद्धुरमैथुनोत्थबहुलस्वेदाम्बुसार्द्राङ्गना-

वृन्दस्याप्यतिसौख्यदो निशि शनैरायात्ययं मारुतः ॥ ८ ॥

अयि सखि भगवन् प्राणाधीशो गतो विषयान्तरं

कुसुमविशिखस्तस्मादुर्चर्दुनोति तनुं शरैः ।

लघु कुरु तथा यत्नं येन साराधिनिवारणे

पटुतरमतेस्तस्याशु स्यादिहागमनं ततः ॥ ९ ॥

कृत्वेन्दीवरमूषणानि रचनां कस्तूरिकायाः सनौ

धृत्या नीलनिचोलमेणनयने त्वं यासि पत्युर्गृहम् ।

प्रावृट्कालप्रयोधरादिव तडित्कान्तिस्तनोस्ते तथा-

प्येषा दन्ति तमःसमुच्चयमहो निःसृत्य नैधं द्रुतम् ॥ १० ॥

प्रियतम पुरा सर्वस्मीभ्यो मयि प्रियताभव-

ज्जगति सकलो जानात्येवं जनः स्फुटमेव ताम् ।

वद किमधुना जातं यत्नाद्विदाय हि मां प्रिया-

मपरयनितामृदैः साकं करोषि सुतूलम् ॥ ११ ॥

अयि सखि निशा किं वा घसः शशी किमु भास्करः

स्फुरति पुरतः कामः किं वा ममास्ति स बल्लभः ।

प्रतिपलमिति प्राणाधीश प्रिया विरहातुरा

कथयति मुहुर्मन्दं मन्दं सखीं सविधस्थिताम् ॥ १२ ॥

यत्रानम्रसरोजसाम्यमयते सस्तातिदीर्घालक-

व्याजभ्राम्यदनेकमृङ्गपटलीसंजातशोभं मुखम् ।

काञ्चीकाञ्चनकल्पिता वितनुते कोलाहलं कोमलं

तत्तन्व्याः सुरतं स्मृतं हि कुरुते बाधामगाधां हृदि ॥ १३ ॥

उच्चौ कुच्चौ कृशतरा च कटिर्गभीरो

नाभिः सयुक्ततरं च नितम्बविम्बम् ।

निम्नोन्नतेति सुदृशः सुमगे शरीरे

ममं मनो मम न मां पुनरभ्युपैति ॥ १४ ॥

वेणी खड्गसमा भुवौ परिलसद्वाणासनाभे शुभौ

कर्णौ पाशसमौ तथा विजयते नासा च तूणोपमा ।

मुग्धेऽपाङ्गविलोकनं शस्त्रमं जाने ततस्त्वं कृता

प्रायः पञ्चशराभिधक्षितिभुजा शस्त्रस्य शाला निजा ॥ १५ ॥

पूर्णः कलामिरखिलामिरौषधीपतिरेष यत्सखि दुनोति मां भृशम् ।

युक्तं हि तन्ननु दयालवो भवेदिह कुत्र लब्धविभवे जलात्मजे ॥ १६ ॥

मलिनहृदयो गर्जत्युच्चैर्धनो यदि गर्जतु

प्रकृतिकठिना यस्मादेते भवन्ति हि पूरुषाः ।

त्वमपि चपले किं नो वेत्सि प्रिये विरहव्यायां

दिशि दिशि यतः स्निगाया मे पुरः परिनृत्यसि ॥ १७ ॥

नो भुङ्क्ते किल वीटिकां न कुरुते संलापगभाषिता :

नो शेते शयने न संमुखमहो सा वीक्षिता चेक्षते ।

हासं न प्रसते प्रहासवचनैर्दत्ते न चालिङ्गनं

स्वान्ते मोदभरं तथापि तनुते नित्यं नवोदय मिया ॥१८॥

वीक्ष्य वीक्ष्य हृदि लक्ष्म सपत्न्या अङ्घ्रियावकभवं रमणस्य ।

भामिनीकुवलयोपमनेत्रे शोणपङ्कजनिभे लघुचक्रे ॥ १९ ॥

क्रोडस्यायाः समयहरिणीलोचनाया नितान्तं

गाढाश्लेषाबुलत्तरतनोः सस्तकूर्पासकायाः ।

सग्रीवाया मुकुलितदृशो मुञ्च मुञ्चेति मन्दं

जरूपन्त्या साधरदलसुधा संस्पृता मां दुनोति ॥ २० ॥

दृष्ट्वाधिविन्नासदनेऽम्बुजाक्षी कान्तं स्मरानेककलाप्रसक्तम् ।

सा तं जगादपि न किञ्चिदुच्चैः परं सखीनां तु पुरो ह्रोद ॥२१॥

पीनोद्युक्तकुचान्तरालतरला माला हि मुक्तामयी

हेमोर्वीधरयुग्मकल्पितगमस्वःसिन्धुवद्राजते ।

इत्युक्त्वा परिहासपेशलमतिः कान्तो वयस्ये समा-

मुत्तुङ्गौ मम वक्षजौ दृढतरं जग्राह कामातुरः ॥ २२ ॥

पवनवेल्लितनीलसरोरुहच्छविविजित्वरचारुविलोचने ।

परपुरन्ध्रिपराम्बास्ववल्लभे समुचितं नहि दूषणरोषणम् ॥ २३ ॥

नेत्रे जागरणारुणे विधिनुतः शोणारविन्दश्रियं

माले तत्पदयावदक्ष्म च पुनः प्रत्यक्षमेवेक्ष्यते ।

लम्बा लोचनचुम्बनेऽञ्जनमयी रेखाधरे राजते

दुष्टस्यास्य तथापि चेतसि मनाम्लज्जापि नो जायते ॥२४॥

यामिनीरमणमञ्जुलविम्बं श्रीपराजयविजित्तरवक्त्रे ।

त्वामुपैति किल रोषतमिस्रं तेन मे भवति चेतसि चित्रम् ॥ २५ ॥

विरहजलदो धारातुल्यैर्निस्तरपातिभि-

र्मदनविशिलैः क्लिप्तं मोहप्रमज्जनपीडितम् ।

प्रियतम विना त्वामेणाक्ष स्फुरत्कुचसद्वदं

हृदयसदनं दुर्वारो हा मपातयतीव तत् ॥ २६ ॥

प्रथमप्रणयस्मृतिप्रजातद्विगुणस्नेहरसातिरेकमाजोः ।

ः अरहः स्थितयोर्विभाति यूनोर्नयनानामतिमञ्जुलो विलासः ॥ २७ ॥

मामके बत करोपि किमाले कामतप्तहृदि चन्दनचर्चाम् ।

आवृतो वसनतूलसमूहैर्यत्र नायमुपयाति कृशानुः ॥ २८ ॥

मुञ्च मानमधुना भज कान्तं मन्दमन्दमयमेति वसन्तः ।

अत्र भामिनि पिकावलिगीतैर्याति धैर्यगुणमाशु जनानाम् ॥ २९ ॥

तावद्व्यर्थतरं सुधासुरुचिरं सन्मन्दिरं सुन्दरं

भोगोपस्करचित्रवस्त्रवलिता तावच्च शय्या वृथा ।

यावद्दालमृणालक्रोमलमुजद्वन्द्वामिरामग्रहा-

श्लेषप्रोत्थमनोभवो न हि भवेत्प्राणप्रियासंगमः ॥ ३० ॥

इदमन्ते विरलानि मारुतपथे यद्यप्युह्यन्त्युच्चैः-

रस्तश्माधरतश्च पित्सति कलनायोऽपि पाथोनिधौ ।

प्राची चञ्चललोचना श्रुतिलसत्ताटद्ववच्छोमते

मानुस्ते हि तथापि याति कठिने मानो न का नो गतिः ॥ ३१ ॥

तुङ्गवर्तुलकुचोत्तमकोका मञ्जुलत्रिवलिचास्तरङ्गा ।

कामजथमविदारणदक्षा किङ्किणीरणितहंसविरावा ॥ ३२ ॥

लोचनस्फुटसरोरुहरम्या गौरत्वा विमलवारिभृता च ।

केशशैवलमनोरमकान्तिर्गति तन्वि तटिनीव तनुस्ते ॥ ३३ ॥ (सुगम्)

क्षोणी यस्य कृते ययौ शयनतां कान्तारमावेश्मतां

भोगच्छन्नसु दीपिकासु च फणारत्नं च मे दीपताम् ।

ध्वान्तं चैव सहायतां स कठिनस्वान्तोऽत्र नो दृश्यते

हे धावर्त... (?) किं करोमि शरणं गच्छामि कं सांप्रतम् ॥ ३४ ॥

दृष्ट्वा कस्मादुपेतो रहसि मृगदृशवेकशय्याप्रसुप्ते

कान्तः केलीकलाढ्यो निकटमथ तयोर्मन्दमन्दं जगाम ।

घृत्वा चैकामुरोजे सहसितमपरां सादरं सत्कपोले

१) चक्रे क्रीडां तथासौ न हृदि किल यथा जन्म(म्) तुल्ये विषादम् ३५

पादयोः पतति यद्यपि नाथः सादरं वितनुतेऽपि चह्नि ।

कोपनारुणसरोरुहनेत्रा त्यज्यते तदपि हन्त रूपा न ॥ ३६ ॥

समुन्नतकुचद्वन्द्वकाठिन्यजितपर्वते ।

१) नवनोतमृदुस्वान्ते कान्ते किं कुरुपे रूपम् ॥ ३७ ॥

उक्ता ब्रवीषि सुरतं न मया निशाया-

स्त्वं दोष्टवेन गजगामिनि लज्जया त्वा ।

ताम्बूलकज्जलकुजामयचिह्नचित्रं

तत्संनिवेदयति मां रमणोत्तरीयम् ॥ ३८ ॥

अधरमधरे कण्ठं कण्ठे निधाय भुजं भुजे

हृदि च हृदयं मध्ये मध्यं सरोजदृशो दृढम् ।

सरमसमहो चोरावूरं पदं च पदे बला-

द्रमयति जनो धन्यः कश्चित्समां शिघ्रिरे निशाम् ॥ ३९ ॥

आयास्यामि पुनस्तनान्तिकमहं यागे व्यतीते म्रिये-

त्युक्त्वा पङ्कजलोचना सरमसं कान्ता समाजं ययौ ।

जाते कापि च सि(शि)ञ्जिते किमु समायातेति मार्गं मुहु-

र्दर्शं दर्शमयो मया निशि मनाग्लब्धो न निद्रारसः ॥ ४० ॥

प्रयाति त्रियामाल्यशेषाधुनापि प्रिये मुञ्च मानं भदुक्तं विधेहि ।-

गतः प्रैति कालः पुनर्नेति जल्पत्यसौ ताम्रचूडोऽपि तारसरेण ॥ ४१ ॥

सहायमासाद्य सुधामयूखं प्रिये वसन्तं च वने वसन्तम् ।

वियोगिनं मां मदनोऽद्य बाणैः क्षाणे निघृष्टैर्नितरां छिनत्ति ॥ ४२ ॥

पुष्पबाणशरजालनिपातप्रोत्थरन्प्रनिचये हृदि तस्याः ।

नाथ जीवकरुणाय विना त्वामद्य कोकिलरुतानि विशन्ति ॥ ४३ ॥

तस्या गेहमुपेत्य तत्र मृदुलं शय्या विधायोज्ज्वलां

साकूतं परिधाय भूषणगणं चित्राणि वस्त्राणि ताम् ।

कान्ते कामकलाविचक्षणमते कामातुरं पाहि मा-

मालिङ्गयेति मनोरथैर्हं सकलाः पान्थस्य यान्ति क्षपाः ॥ ४४ ॥

श्रावं श्रावं गर्जितं चारिदानां सारं सारं प्रेयसीं कोऽपि पान्थः ।

आमे चक्रे रोदनं वै तथासौ येनाशेषो ग्राम्यलोको रुरोद ॥ ४५ ॥

नलिननयने दृष्ट्वा पूर्वं प्रियाम्बुदमागतं

रतिप्रतिशरप्रोत्थैर्वर्तिर्मुहुस्तरलीकृते ।

कलितवसतिर्मानामिह्यो मरालयुवा क्षण

स तनुचपलः स्थासत्युच्चैस्त्वदीयहृदम्बुजे ॥ ४६ ॥

प्रिये हारं दूरं नथ विमलमल्लीसुमकृतं

मुषा वारं वारं किमथ धनसारं कलयसि ।

वयस्ये हा शय्यामपनय नवाम्भोजरचिता

विना कान्तं कान्तं न लगति नितान्तं किमपि मे ॥ ४७ ॥

नो वेण्यस्ति सुगन्धितैलमसृष्टा नैवाञ्जनं नेत्रयो-

र्नो रागोऽधरपल्लवे च गधुरे ताम्बूलजन्मा महान् ।

हारो नैव पयोधरे न रशना मध्ये तथाप्युच्चकै-

स्सारुण्यं हरिणीदृशस्तु विपुलं पुष्पाति शोभां तनौ ॥४८॥

मुक्तनूतपारिषदफलोऽयं सांप्रतं पिक्युवा किल सौति ।

पूर्णकुक्षिरधिकं सखि लोको यत्करोति रचना वचनानाम् ॥ ४९ ॥

अन्याङ्गनाभिरधिकं स करोति केलिं

त्वं तेन मा कुरु विषादमदमरूपे ।

पेयीयते मधुकरः क्व न तं मरन्दं

नो आतु विस्मरति पङ्कजिनीं तथापि ॥ ५० ॥

सर्वां सिञ्चति मेदिनीं जलभरैः संप्राप्य कालं परं

तामेवोष्णकरः करोति किरणैरुग्रैश्च तप्तां भृशम् ।

एवं त्वां रमणो विहाय रुचिरे सौख्यं ददातीव तां

दुःखं मा कुरु तेन पश्य समयायत्तं समस्तं यतः ॥ ५१ ॥

यत्ततान हि पुरा श्रुतो मुदं रोम्णि रोम्णि पुरहा(?) मनोरमः ।

सांप्रतं प्रियतमं विना प्रिये हन्ति मां स किल केकिनः स्वनः ॥५२॥

मा तिष्ठ कान्ते विजने कदाचिन्नावाध्यमस्तीह खलस्य किञ्चित् ।

यः शङ्कते नैव भनाविमूढः कर्णे वदन्वै पुरुषप्रसङ्गम् ॥ ५३ ॥

यद्भुक्तो न पयोनिधौ जलचरैर्दग्धो न चौर्याग्निना

पीतः कुम्भमुवा गतो न जठरे नाशं सहाग्मोधिना ।

गच्छन्व्योम्नि निराश्रयेण पतितो जानेऽहमेवं प्रिये

धात्रा हन्त वियोगिदुःखकृतये चन्द्रस्ततो रक्षितः ॥ ५४ ॥

केनायं तव कान्त मालफलके लक्षारसो लपितः

केनेयं विमुणा गुणाद्वरमसान्माला कृता वक्षसि ।

इत्युक्तः प्रियया सहासवदनो नत्वा पदाम्भोजयो-

रालिङ्गयाशु दृढं कपोलवलये (६) बालां चुचुम्बे चिरम् ॥ ५५ ॥

अयि सुन्दरि संप्रति पश्य पुरश्चरमाचलमस्तकमेति रविः ।

समुपैति तमःपटलीजटिला रजनौ कुरु कामकलाः सकलाः ॥ ५६ ॥

गतिर्मन्दा दन्ती चपलनयने चारुतुरगौ

कटाक्षैषः पत्तिर्वचनरचना चारणततिः ।

इदं सैन्यं सर्वं तव वपुषि सारङ्गनयने

कथं स्याता पत्नौ वद सपदि मानप्रतिमदः ॥ ५७ ॥

कटौ न कलमेखला न कुचमण्डले मालिका

दशोरपि न चाञ्जनं न पुनरस्ति रागोऽधरे ।

प्रियेण सहचारिणा मदनतस्करस्योच्चकै-

स्ततस्त्वमसि लुण्ठिता निधुवने वने शोभते ॥ ५८ ॥

वक्रं शारदशुभ्रशीधितिसमं शैवालतुल्याः कचा

नेत्रे पङ्कजसंनिभे च मृदुलौ बाहू मृणालोपमौ ।

इत्थं शीतलवस्तुभिर्विरचिता घात्राब्जनेत्रा तथा-

प्येषां तापपरम्परां वितनुते चित्रं वियोगे स्मृता ॥ ५९ ॥

कपोलेऽम्भोजाक्ष्याः प्रियदशनचिह्नं प्रियदशोः

सरोजाक्षी बक्रच्युतमुजगवल्लीरसलवम् ।

सपत्नी दृष्ट्वाऽदुस्तरविनिश्चासतरलो-

जतरोजद्वन्द्वं रहसि शनकै रोदिति मुहुः ॥ ६० ॥

कुरङ्गशावाक्षि न पक्ष्णतस्त्वया विधेयः किल कोकिलेऽसिन् ।

प्रियस्य योगे तव सौख्यदोऽयं पुनर्वियोगे भविता सुखाय ॥ ६१ ॥

तन्वी नदीयं द्युतिवारिपूर्णा कराम्बुजा मूर्धजशैवलाल्या ।

दृष्ट्वाऽवमारुह्य मनांसि यूनां प्रयान्ति यस्यां हि कुचान्तरीयम् ॥ ६२ ॥

मुखं चन्द्रः कैश्यं शनिरवनिपुत्रोऽरुणतरोः ।

ऽधरो भास्वान्मूयः केनकधटितो भूषणगर्गः ।

बुधो वाणी हास्यं मृगमुनिसुतोऽस्या गुरुयं

नितम्बस्तद्भाला प्रविलसति सर्वग्रहमयी ॥ ६३ ॥

विल्याता रघुवंशवद्गुणगणैः शृङ्गारसारा परं

शृङ्गारे रसमञ्जरीवदमला माघार्थवत्सतनौ ।

क्लिष्टा नैषधवच्च मानकरणे फादम्बरीवद्व्रते

नानाश्लेषविचक्षणा विजयते सारङ्गरम्येक्षणा ॥ ६४ ॥

माफन्द मा फन्दम्भुं खनित्वा दूरीकुरु त्वं सद्दनाद्वयस्ये ।

कान्तं विना मां तु नितान्तमस्य कामो निहन्ति स्फुटमञ्जरीमिः ६५

मासेषु धन्यः सखि पौषमासस्तस्मिन्नमी धन्यतमाः पयोदाः ।

अकालवृष्ट्या परदेशगामी प्राणेश्वरोऽयं मम रक्षितो धैः ॥ ६६ ॥

सानन्दं कृतकामकौतुककलाश्रेणीपरिश्रान्तया

तन्वक्ष्या सह सुन्दराम्बरयुते सुप्तस्य मध्ये निशि ।

यूनः सौधगवाक्षमार्गपतिताः स्वान्ते नितान्तं नवाः

प्रावृट्कालप्रयोदपुष्करकणाः कुर्वन्ति तत्समदम् ॥ ६७ ॥

निर्व्याजारुणयोर्मया चरणयोर्दत्तो नु लक्षारसो

दत्तं किं नु न वा दृशोर्मृगदृशः शोभोज्ज्वलं कज्जलम् ।

इत्थं नाथ भवप्रियाङ्गसुपमा संश्रान्तचित्ता मुहु-

गां तस्याः परिचारिका प्रतिदिनं शृङ्गारमापृच्छति ॥ ६८ ॥

हे श्रातर्बलिपुष्ट मृतमखिलं यद्वाचि तज्जिण्यं

कतुं शक्तरोऽसि यद्वाद कदा कान्तो ममायासति ।

इत्युक्त्वा मृगलोचना कृतवती यावच्च गौनं मना-

क्तावद्वीक्ष्य समागतं प्रियतमं लज्जापरीता बभौ ॥ ६९ ॥

गर्जन्यम्बुधरा रटन्ति विकटं वन्यास्त्रिमे बर्हिणो
 वायुर्वाति च शीतलः कुसुमितान्द्रक्षान्मुहुः कम्पयन् ।
 कामः क्रूरतरः करोति वदनं कुन्तान्कठोरैः शरैः
 प्राणाः प्राणघातिं विना ससि कथं स्वास्यन्ति दीना मम ७०
 यतः स्त्रियो नित्यं मदनशिक्षिना ग्रामनगरी
 'महावीथीमध्ये अगसि निकलस्त्वं खलु युवन् ।
 ततो जाने नानेकपगमनशील्य हि नियतं
 चकोराक्षी सा ते नयनपदवीमागतवती ॥ ७१ ॥
 इमे लोकाः सर्वे तरुणजनचेष्टासु कुदालाः
 समीक्षन्ते सख्यः सुभग विहसन्त्यत्र निभृतम् ।
 जहं खिन्नैकान्तं मनसिजशरैश्चासि किमतः
 करकपैरेवं व्यथयसि वृथा मामसमये ॥ ७२ ॥
 सुभग विगता ह्य ते प्रीतिः क सा मयि या स्थिता
 प्रथममवलपुञ्जादुच्चैः प्रतिक्षणमुत्तमा ।
 यदिह सविधासीनां दीना मनोजशरैः खरैः
 कलयसि न मां नाथानार्था दृष्टातिकृशामपि ॥ ७३ ॥
 अथमपरलतायाः सादरं हन्त गीत्वा
 मधु मम मकरन्दं पातुमायाति भृङ्गः ।
 इति मनसि विषादं मल्लिके मा कुरु त्व
 वत वद मधुपानां मानसे को विवेकः ॥ ७४ ॥
 सद्गुणसौष्ठवमवहिगुणान्नलक्ष्म्यो
 माणिक्यमर्मकृतमूपणभासमानाः ।
 वातेरिताम्बुजयिमाचयचारुनेत्राः
 कस्य स्त्रियो न पुस्पस्य मनो हरन्ति ॥ ७५ ॥

कन्दर्पदर्पकलिताङ्गमनोहराणां
प्रेम्णा स्वयं सुरतमन्दिरमागतानाम् ।

अङ्गानि कोमलतराणि मनोरमाणां
धन्या नराः सरमसं हि परिष्वजन्ते ॥ ७६ ॥

विलसति धलद्वल्लीपुष्पप्रभूतरजोमरैः
सततमवले नन्ता केकी करोति च ताण्डवम् ।
जलदपटले विद्युद्वल्ली विभाति विलासिनि
त्वमपि च तथा साकं भर्त्रा विधेहि निजेप्सितम् ॥ ७७ ॥

दूरं गच्छ मयूर चातक युवन्वाचालमुच्चैः कल-
ध्वानं कोकिल किं करोपि जलदारायं निजं स्तम्भय ।
सख्यः किं कुःस्थानुलेपमधुना चन्द्रोल्लसच्चन्दनै-
रित्थं सा विरहातुरा तव कृते बाला वदत्याकुला ॥ ७८ ॥

पश्यान्ते तिमिरौघवारणघटाप्रध्वंसपञ्चाननो
भानोर्भूवलयेऽखिले प्रसरति प्रौढो मयूखव्रजः ।
ताराभिः सहतारकापतिरसौ मन्दप्रभो दृश्यते
नो तस्मादुचितं पुनश्च शयनं जातं प्रभातं प्रिये ॥ ७९ ॥

वर्षं वर्षमर्चणं पुनरपि प्राप्नोति धाराधरो
गामं गाममगामितामपि पुनः कालेऽनिलो गच्छति ।
अस्तं सायमुपैति हि प्रतिदिनं प्राप्तोदयोऽप्यंशुर्मा-
श्वित्रं भामिनि जातु याति तव नो रोषो हि दोषाकरः ८०

उक्तं दुर्वचनं मया न सुमगे हास्येऽपि दुःखप्रदं
त्यक्त्वा त्वामपि भाषितैरपि मया नान्याङ्गना लालिता ।
त्वामेकामनवधमूपणमरैः संभावयामि त्वया
हे निष्कारणकोपने वद कृतः कोपः किमर्थं मयि ॥ ८१ ॥

पीयूषादप्यधिकमधुरं तद्वचस्ते च नेत्रे

चञ्चरीलोत्पलदलरुचीं सोज्ज्वला वक्रकान्तिः ।

ते ते माया निधुवनविधौ हन्त विब्बोकमुख्याः

सर्वं दुःखं जनयति सखे नः स्मृतं नीरजाक्ष्याः ॥ ८२ ॥

प्राणाधीन पुरः कपीशजनकप्रोद्भूतचूतदुम-

द्राधिष्ठामितमञ्जरीकवलने सन्त्येकतानाः खगाः ।

यस्मिन्मञ्जुवनप्रियप्रियतमा गायन्ति सत्पञ्चमं

तस्मिन्नुत्सहते विहाय तरुणीं गन्तुं मधौ कः पुमान् ॥ ८३ ॥

नित्यं पद्मजिनी यथा मधुलिहः स्वान्ते वसत्युत्तमा

नूत्ना कज्जलनीलनीरदघटा चित्ते यथा बर्हिणः ।

कान्तिश्चन्द्रमसश्चकोरशकुनेर्नित्यं यथा मानसे

सा पद्मेरुहलोचना सखि तथा नित्यं मदीये हृदि ॥ ८४ ॥

कस्मादद्य न श्रुपितं वपुरिवं सद्गुणैः काञ्चनैः

कस्मादच्छतराणि नाद्य वसनान्यङ्गीकृतानि त्वया ।

उक्तां सेति मया मनोज्ञ विजने बाला विशालाक्ष मा

क्षिप्रं रोदनमेकमेव विदधे प्रत्युत्तरं नो ददौ ॥ ८५ ॥

हतः केकी नादैस्तदति शतकोटिप्रतिभदै-

रितः कामः कामं कठिनतरवाणैः प्रहरति ।

इतो गर्जत्युर्ध्वजलधरगणो भीमनिनदै-

र्विना नाथं जाने न सखि भविता किं ननु मम ॥ ८६ ॥

पूर्वं नेत्रयुगं मुखं बहुतरं प्राप्नोति संदर्शना-

त्पश्चादुत्सुकतामुपैति हि मनः सानन्दसंवापणात् ।

देहो मज्जति कामकौतुकसाम्बोधौ समालिङ्गना-

त्किं किं शर्म न संतनोति तरुणप्राणप्रियासंगमः ॥ ८७ ॥

मदन किमु न त्वं वै दग्धो हरेण द्युच्छल-

ज्वलनकठिनज्वालाजालप्ररूढकणोत्करैः ।

किमुत तव नो जाता कान्तावियोगमवा व्यथा

विषमविशिशैर्यन्मामेवं दुनोपि वियोगिनम् ॥ ८८ ॥

विदितमयनौ जन्मस्थानं परं पयसां निधि-

स्तव वपुरिदं पीयूषाढ्यं मृणालसमाः कराः ।

विकचकुमुदान्मृद्वीं खिन्नां वियोगजया रुजा

हिमकर महच्चित्रं यन्मां दुनोप्यबलां बलात् ॥ ८९ ॥

दूरे तिष्ठति कामुकः स्मरशरवाताः परं दु खदाः

प्रोत्कण्ठा तरलं भृशं मम मनः प्राणाः कठोराः पवेः ।

चन्द्रादच्छतरं कुलं च सहसा लज्जावियोगज्वरः

सोढव्याः सखि सांप्रतं कथममी हा दुःसहा बह्वयः ॥ ९० ॥

रम्भापन्नविनिर्मितां सुशिशिरा शय्यां चितां वेत्ति सा

जानाति स्फुटकंजमुत्सुकसमं न्यस्तं कुचाभ्यन्तरे ।

प्रत्यङ्गं प्रतिलेपितं मलयजं दावानलं मन्यते

तस्यास्तापनिवारणाय सुभग त्वामौषधं वेद्मि तत् ॥ ९१ ॥

आगच्छामि शठित्यहं प्रियतमे कार्यं विधायास्पकं

गत्वेतस्त्वमिहैव तिष्ठ विजने तावद्गृहे सुन्दरे ।

इत्युक्त्वा सखि वञ्चकः स तु गतस्तत्र स्थिता या निशा

सर्वा सा हि गता भ्रमातिकुटिलो नो वै तथाप्यागतः ॥ ९२ ॥

पद्माली न कपोलयोर्न हृदये हारो दृशोर्नाञ्जनं

नो धक्के वत धीटिका न च कटौ संदृश्यते मेरुजा ।

नूनं यत्प्रभवात्म एव सरलैर्भूषणैः संनिग-

स्तान्यज्ञाः सुरतान्तकान्तिमतुलां कोपं करोति स्फुटम् ॥ ९३ ॥

चञ्चलं किमपि नेक्षणद्वयं नास्ति यद्यपि च वाचि वक्रता ।

किञ्चिदुच्चतमुरस्तथापि मे मानसं हरति हन्त सुभ्रुवः ॥ ९४ ॥

गाथाभिः सुकृतध्वजामिरमितैः पदैश्च घर्मोत्कटैः

प्रध्वस्तामितपापया श्रुतिपुटैर्निष्पीतया गीतया ।

वारं वारमिदं सुशिक्षितमपि स्वान्तं सखे मामकं

सौन्दर्यदुग्धमञ्जरीममिनवामेकान्ततां मुञ्चति ॥ ९५ ॥

अपाकुरु कपोलतः सखि मुजङ्गवल्लीरसं

परित्यज कुचस्वलाघुटितवन्धनं कञ्चुकम् ।

पिषेहि दशनच्छदे दशनजक्षतं लाक्षया

वदेत्थमवलागणे गुरुजने कथं यास्यसि ॥ ९६ ॥

चरणपतनैर्याप्यैर्दानैर्निरन्तरसेवया

प्रियतममनो गृह्णन्त्यन्याः शठा हि पुरन्ध्रयः ।

स्मरशस्त्रैः शोभासारैर्दगन्तनिरीक्षणैः

सहचरि मया कान्तः कामं कृतः परिचारकः ॥ ९७ ॥

माहेन्द्रीप्रभवाम्बुवाहपटलप्रत्यग्रविन्दुम्रजैः

शीता धूलिकदम्बपुष्पजरजःपुञ्जैः सुगन्धीकृताः ।

मन्दाः सुन्दस्सुन्दरीजनकचव्यूहान्तरालोद्गते-

र्वाता वान्ति वियोगिनाममुखदाः संयोगिनां सौख्यदाः ९८

कस्मात्तन्वि तनूनि संप्रति समान्यद्भानि जातानि ते

कस्मात्कोकनदप्रभं मुखमिदं जातं हि चन्द्रोपमम् ।

एवं पृच्छति बलमेऽम्बुजमुखि प्रोच्य(ः)स्वभावादिति

व्यावृत्त्याय तया सगद्गदरवं मुक्तश्च बाष्पोत्तरः ॥ ९९ ॥

प्रावृट्कालनवीननीलजलदध्वानं निशीथे मुहुः

श्रुत्वात्यन्तमयप्रदं स्मरशस्त्रीणां हि पान्याङ्गना ।

शय्यायामवनौ निपत्य च पुनः शय्यातले भूतले
 वारं वारमुदग्रकान्तविरहज्वालाकुलातङ्कति ॥ १०० ॥
 शृङ्गारशतकमेतज्जनार्दनाख्यद्विजन्मना रचितम् ।
 तिष्ठतु तावद्यावत्तिष्ठति धरणीतलं सकलम् ॥ १०१ ॥
 इति श्रीगोखामिजगन्निवासात्मजगोखामिजनार्दनभट्टकृतं
 शृङ्गारशतकं संपूर्णम् ॥

दैवज्ञश्रीसूर्यकविविरचितं रामकृष्णविलोमकाव्यम् ।

सकृतटीकया समेतम् ।

श्रीमन्मङ्गलमूर्तिमार्तिशमनं नत्वा विदित्वा ततः
 शब्दद्वयमनोरमं सुगणकज्ञानाधिराजात्मजः ।
 यद्गन्याध्ययनैर्विनेयनिबहोऽप्याचार्यचर्याभगा-
 त्तोऽहं सूर्यकविर्विलोमरचनं काव्यं करोम्यद्भुतम् ॥
 छन्दःपूरणमुत्क्रमक्रमविधौ साक्षात्तया तत्पदे-
 ध्वारम्भाच्चरिते क्रमोऽपि सुतरामेतत्प्रयं दुर्गमम् ।
 एवं सत्यपि भन्मतिः कियदपि प्रागल्भ्यमालम्बते

तत्सर्वं गुणिनः क्षमन्तु यदक्षे द्यूयं थमज्ञाः स्वयम् ॥
 कदापिदपि संतरेत्कृतिपरो नरो नीराधि कथंचिदपि धावति प्रवरधाम धौराध्वनिः ।
 ऋतेऽप्यतिविशारदा प्रचुरशारदानुग्रहं विलोमकविताकृतौ सुकविधीरधारा भवेत् ॥
 भागीरथी रामकथातिरम्या कालिन्दिका कृष्णकथा मनोज्ञा ।
 सरस्वती सूर्यकवेस्तृतीया श्रातुं प्रयागेऽत्र मतिः कपीनाम् ॥
 समाक्षराङ्गिर्विषमाक्षरार्धा द्वेधा भवेद्वस्तकवित्वसीमा ।
 समानभिचार्यतया द्विधाया भिन्नाक्षरार्था च भवेद्वितीया ॥

अथ कविरवपरिभाषा पित्रलादौ कथिता—

‘अध्याहारो यत्तदोर्वा क्रियायाः पादाद्यन्ते वा विसर्गो विसर्गः ।
 कुत्राप्युक्ता लक्षणाव्यञ्जना वा विधादेतां चित्रकाव्यास्तुपूर्वाम् ॥’

नेकाक्षराणि छन्दोकिर्नाप्रसिद्धाभिधानकम् ।

नेव व्याकरणद्विष्टं द्राक्षापाकोऽत्र केवलम् ॥

अथ ययोः कथाप्रसङ्गस्यावेवेष्टदेवतात्वेन प्रणमति—

तं भूमुतामुक्तिमुदारहासं वन्दे यतो मव्यमवं दयाश्रीः ।

श्रीयादवं भव्यभतोयदेवं संहारदामुक्तिमुतामुभूतम् ॥ १ ॥

तं भूमुतामुक्तिं वन्दे । भूमुताया रावणरक्षितायाः सीताया मुक्तिर्मोक्षं यस्मात् राघवं वन्दे । नमस्करोमीत्यर्थः । किंभूतम् । उदारहासम् । उदारो गम्भीरो हासो अस्मासौ तथा । उद्देगनिमित्तेषु सर्वानर्घेषु शान्तिपञ्चमुद्रिममित्यर्थः । पुनः किंभूतम् । भव्यमवम् । भव्यः पवित्रो भवोऽवतारो यस्मासौ तथा । अथ कथम् । यतो दया प्रीतिश्च बभूवेत्यस्याहारः । दया भूतदया प्रीतिश्च शोभा च तयोर्निदानमित्यर्थः । एतद्रामपक्षे ॥ कृष्णपक्षे तु—भीयादवं वन्दे । किंभूतम् । भव्यभतोयदेवम् । भव्या उत्तमा भा सीतिर्यस्यासौ सूर्यः । तथा तोयशब्देन चन्द्रः । जलारमकत्वात् । तयोर्द्यौतनादेवः । सूर्याचन्द्रमसोरपि प्रकाशक इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यस्मासौ तत्तेजो निदि मामकम् ॥’ अथ किंभूतं यादवम् । संहारदामुक्तिम् । संहारोऽनर्थस्य ददातीति तथाविधा पूतना तस्या मुक्तिर्मोक्षो यस्मात् तथा तम् । पुनः किंभूतम् । उत प्रयुत अनुभूतम् । सर्वत्र प्राणरूपेणावस्थितमित्यर्थः । अथवा प्राणनं जीवनं तद्रूपं चैतन्यस्वरूपम् । तदुक्तम्—‘अहमारमा शुभावेवा सर्वभूताशयस्थितः’ इत्यादि । पूतनायै मुक्तिं दातुमन्तर्यामित्वेन स्वयमेव प्रेरकोऽमुदियुक्तम् ॥

ननु देहवतोऽपि रामादेः कथमन्तर्यामित्वमित्याशङ्क्य तुल्याक्षरवेन्दवज्रयाह—

चिरं विरंचिर्न चिरं विरंचिः साकारता सत्यसतारका सा ।

साकारता सत्यसतारका सा चिरं विरंचिर्न चिरं विरंचिः ॥ २ ॥

विरंचिर्नद्या द्विपरार्थवसानं यावत्सर्वभूतापेक्षया विरंतिष्ठतीति प्रथमम् । अपरं तु ‘आमद्भाभुवनलोकाः पुनरावर्तिन’ इति श्रवणाच्च विरं विरंचिरिति ज्ञायते । तस्यायुयः परिमितत्वात् । अथ साकारता सत्यसतारकास्ति । सेति तच्छब्देन रामस्य या साकारता सत्यसतारका । तारकेण सद्भवर्तमाना सतारका । सत्या

सती सतारका सत्यसतारका । सत्यमवाधितं विज्ञानमयं तारकं यद्ब्रह्म तद्रूपे-
त्यर्थः । रामपक्षे एतत् ॥ कृष्णपक्षे तु—साकारतासत्यसतारकास्ति । या कृष्ण-
रूपिणी साकारता सा सती सर्वदैव वर्तमाना । नित्येत्यर्थः । किंभूता । असता-
रका । तारकाभिः सहवर्तमानं सतारकं व्योम, तच्च विद्यते यस्याः सा असतारका ।
व्योमापि यस्यां लीयते इतः परं नित्यत्वं किं वर्णनीयमित्यर्थः । विरं विरं वि-
रित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ रामकृष्णाभ्यां यां मायामवष्टभ्य साकारता स्वीकृता तस्याः स्वरूपं
समाक्षरया रघोद्वतयाह—

तामसीत्यसति सत्यसीमता माययाक्षमसमक्षयायमा ।

माययाक्षमसमक्षयायमा तामसीत्यसति सत्यसीमता ॥ ३ ॥

असति सत्यसीमता तामसीति । असति शुक्तिकारजतवदस्ये प्रपञ्चे सत्यसी-
मता सत्यत्वमर्थादा तामसी मायेति । अपास्या असत्यत्वं कार्यवशादनुभूयत
इत्याह—मायेति । यथा मायया कृत्वा मा लक्ष्मीः अयमा न विद्यते यमो
नियमो यस्याः सा तथा । योग्येयोग्ये वा कुत्र स्वातन्त्र्यं किमत्कालं स्वातन्त्र्यमिति
क्षणभङ्गुराया लक्ष्म्या यमो नियमो नास्ति । उत्तरक्षणे बाधदर्शनाद्भ्रमरूपतेत्यर्थः ।
कथंभूतया यथा । अक्षमसमक्षया । न क्षमं अक्षमं समक्षं यस्याः सा तथा ।
तस्या मायायाः स्वरूपे विचार्यमाणे समक्षत्वं न प्राप्नोति प्रेक्षणेनैव नश्यतीत्युक्त-
त्वात् । यतः परमात्माज्ञानरूपो भावात्त्वज्ञानरूपा सा कथं ब्रह्मसमक्षता याति ।
यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव घातकमित्यर्थः । एवमुभयत्रापि सममिति समाक्षरपदद्वयम् ॥

एवमविद्यायाः स्वरूपं निरूप्येदानीं विद्यारूपं विषमाक्षरया शालिन्याह—

का तापघ्नी तारकाद्या विषापा त्रेधा विद्या नोष्णकृत्यं निवासे ।

सेवा नित्यं कृष्णनोद्या विधात्रे पापाविद्याकारताघ्नी पताका ॥ ४ ॥

अत्र त्रिविधसंसारतापघ्नी कास्तीति विचार्यमाणे त्रेधा विद्यास्तीति । त्रि-प्र-
कारा त्रेधा ऋग्यजुःसामात्मिका । ननु तर्हि न कर्मकाण्डं विद्याशब्दव्यपदेश्यम् ।
'विद्यां चाविद्यां च यत्तद्वेदोभयं सद्' इत्याद्युक्तत्वादित्याशङ्क्याह । किंभूता त्रेधा
विद्या । तारकाद्या । तारकं परे ब्रह्म धीरामाख्यमाद्यं श्रेष्ठत्वानिरूपणीयत्वेन
प्राप्तं यस्याः सा तथा । उपनिषद्विद्यात्मिकेत्यर्थः । पुनः किंभूता । विषापा

विगतं पापमज्ञानं यया सा तथा । अथ तस्याः पापोपशामकत्वे दृष्टान्तमाह—
निवासेनोष्णकृत्यमिति । नितरां वासो यस्मिन्निति निवासः शीतलच्छायाद्युपस्कृतं
एवं तस्मिन्नुष्णकृत्यं संतापमवनं नास्ति । तद्वद्देदार्यपरीक्षीलनेन विविधतापोन्मू-
लनमित्यर्थः । रामपक्षे चैतज्ज्ञेयम् ॥ कृष्णपक्षे तु—कृष्णमक्तिरुद्धृतेव विद्या
अज्ञाननाशकव्याख्या—सेवा नित्यमिति । विद्यायेऽनुष्ठानेऽर्जुनाय ब्रह्मणे वा
कृष्णनोद्या नित्यं सेवा पापाविद्याकारताम्री भवति । कृष्णेन नोद्या प्रेर्यमाणा नित्यं
सेवा अनन्यभक्तिः सा पापं दुःखं तन्मूलमविद्याकारोऽज्ञानं तदुभयमपि नादयति ।
तदुक्तं भगवद्गीतायाम्—‘मयस्या त्वनन्यया शक्यं ब्रह्मेवंविधोऽर्जुन । शान्तुं
द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परतप ॥’ इति । अनन्यभक्तिरेव कृष्णसाक्षात्कारे निमि-
त्तमिति सदृष्टान्तमाह—किंभूता सेवा । पताका । पताकेव पताका । यया गरु-
डलान्छनाद्विता कृष्णध्वजपताका दृष्टमात्रैव आगतः कृष्ण इति साक्षात्कारं
यनक्ति तद्वदनन्यभक्तिरपीत्यर्थः ॥

अथ प्रथमं मायापरमात्मनः समक्षं स्थातुं न शक्नोतीति स्वरूपानुसंधानेन
मायायास्त्रिरस्कार इत्युक्तम् । तन्मात्रमज्ञाने महानायासः । श्रीरामसेवया तु विद्या-
प्राप्तिर्यया तत्कालमेवाज्ञाननिरास इति विषमाक्षरयेन्दवग्रयाह—

श्रीरामतो मध्यमतोदि येन धीरोऽनिशं वश्यवतीवराद्वा ।

द्वारावतीवश्यवशं निरोधी नयेदितो मध्यमतोऽमरा श्रीः ॥ ५ ॥

वा ह्यलथवा ए पुमान्धीरः येनानिशं धीरामतः मध्यमतोदि धीरामतो निमि-
त्तभूतान्माय्यं शब्धेऽवभासमानं प्रपञ्चाख्यमतोदि भाषितम् । ॥ एव धीरः
इत्यर्थः । किंभूताच्छ्रीरामतः । वश्यवतीवरात् । वशं नेतुं धर्मं वश्यं रूपं तद्वती
जानपी तस्या वरात् । मनुरेत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे तु—निरोधी पुमान्माय्यं तु विद-
विद्विग्निरूपं मनः इतः प्रपञ्चाद्वारावतीवश्यवशं नयेत् । बाधुनिरोधीन्द्रियनि-
रोधी च पुमान्द्वारावत्या वश्यवत्यवच्छः इत्यवच्छ वशं नयेत् । योगेन वरावश्य
वा पित्तं निरप्य धीरुषा एव एवं वशं नयेदित्यर्थः । तत्र हि भवतीत्याह—
अतोऽस्मादुपायाच्छ्रीमोक्षदग्मीरमणस्यरा भवति । अन्यथा निरोपवानपि शिमे-
रभिभूयत इत्यर्थः । उक्तं च—‘तथा न ते मायय तावकाः कश्चिद्वरन्ति
मायां’ इत्यादि ॥

अथ कथाप्रारम्भः—तत्र विश्वामित्रः स्वयज्ञसंरक्षणार्थं रामं यान्तिषु दशरथं प्रत्यगादिति विपमाक्षरया रथोद्धतयाह—

कौशिके त्रितपसि क्षरव्रती योऽददाद्वितनयस्वमातुरम् ।

रन्तुमास्वयन तद्विदादयोऽतीव्ररक्षसि पतत्रिकेशिकौ ॥ ६ ॥

यः क्षरव्रती द्वितनयस्वं कौशिकेऽददात् । क्षरेषु सर्वेषु भूतेषु व्रतमभीप्सित-
पूर्णं येन तथाविधो दशरथो द्वयोस्वनययोः समाहारो द्वितनयं तदेव स्वं धनं
कौशिके विश्वामित्रे दत्तवान् । ननु प्राणादपि प्रियतमं पुत्राख्यं धनं विश्वामित्रार्थं
केन निर्वन्धेन दत्तवानित्याशङ्क्याह—किंभूते विश्वामित्रे । त्रितपसि त्रिःप्रकारकं
त्रिगुणात्मकं प्रसादक्षोभसमर्थं तपो यस्य स तथा । तस्मिन्किंभूतं द्वितनयस्वम् ।
आतुरम् । पित्रोर्वियोगादित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे तु—श्रीशुकः परीक्षितं प्रति वक्ष्य-
माणं कृष्णकयोद्देशमनुवदति—भो आस्वयन, आ समन्तारघुषु अयनं गतिः
परमार्थगतिर्यस्य तथाविधः परीक्षित् । तद्विष्कृण्णोऽतीव्ररक्षसि न विद्यते तीव्रं
रक्षः यस्मात्तदतीव्ररक्षस्तस्मिन्पूतनाख्ये । तथा पतत्रिकेशिकौ पतनी पक्षी बका-
सुरः, केशी हयरूपी दैत्यः, तयोः कुं पार्थिवशरीरं तस्मिन्नादयोऽस्ति । आसम-
न्ताद्व्या कृपा यस्य स तथा । पूतनाबककेशिगरीराणि कृपयैवातारयदित्यर्थः ।
किं कर्तुम् । रन्तुं क्रीडां कर्तुम् । क्रीडाछलेनेत्यर्थः ॥

अथ विश्वामित्रेण सह रामं प्रस्थितमाकर्ण्य राक्षसास्ताडकं प्रेषयामासुरित्याह—

लम्बाधरोरु त्रयलम्बनासे त्वं याहि याहि क्षरमागताज्ञा ।

ज्ञातागमा रक्ष हि या हि या त्वं सेना बलं यत्र रुरोध बालम् ॥ ७ ॥

भो लम्बाधरोरु, त्वं क्षरं याहि । अधरश्च ऊरुश्च अधरोरुः लम्बमधरोरु मस्याः
सा लम्बाधरोरुः तस्याः संबोधनम् । तथा किंभूते । त्रयलम्बनासे । त्रये लोक-
त्रये लम्बी नासा यस्या सा तथाविधे । त्वं क्षरं नाशयोग्यं मानुषदेहं रामं याहि
याहि । आदरे वीप्सितद्विरुक्तिः । किंभूता त्वम् । आपताज्ञा । आगता प्राप्ता आज्ञा
रावणाज्ञा यया तथा ॥ कृष्णपक्षे—श्रीकृष्णं गोकुलस्थितमाकर्ण्य कंसः पूतनामा-
ज्ञापयति—हे पूतने, त्वं तत्र याहि । बलं पुरुषार्थं रक्ष । तत्र केल्याह—यत्र
सेना बालं रुरोध । इनेन स्वामिना नन्देन सहवर्तमाना यशोदा बालं कृष्णं रुरोध
रुद्धा आच्छाद्य स्थितवती तत्रेत्यर्थः । कुत एतावन्तं विश्वासं कृतवतीत्याह—
हीति निश्चयेन । ज्ञातागमा ज्ञात आगमो यया सा । कोऽपि बालघातार्थं आया-
स्यतीति संभावयन्तीत्यर्थः ॥

अथ तादृकया सह शूर्पणखापि समागतेत्याह—

लङ्कायना नित्यगमा धवाशा साकं तयानुन्नयमानुकारा ।

राकानुमा यन्ननु यातकंसा शावाधमागत्य निनाय कालम् ॥ ८ ॥

लङ्कायना तथा साकं नित्यगमाभूत् । लङ्कायामयनं गतिर्यस्याः सा शूर्पणखा
तथा तादृकया साकं नित्यगमाभूत् । नित्यं गच्छतीति नित्यगमा । पर्यटनासक्ताभू-
दित्यर्थः । अनुन्नयमानुकारा । न नुन्नः प्रेरितोऽनुन्नः स्वतः प्रवृत्त एवंविधो यो
यमः कृतान्तस्तद्वदनुकारो यस्याः सा । निष्कपेक्ष्यर्थः । किंभूता । धवाशा धवविष-
यिणी आशा यस्याः सा तथा । रामं भर्तारमपेक्ष्यमाणा ॥ कृष्णपक्षे—शावाधमा
आगत्य कालं निनाय । शवप्रियाः शावाः कव्यादास्तेष्वधमा बालघातिनी पूतना
आगत्य गोकुलं प्राप्य कालं स्वप्राप्तकं कृष्णं निनाय प्राप्तवती । ननु राक्षसी गोकु-
लान्तर्गता तत्रत्यैः किं पूर्वं न निषिद्धेत्याह—यद्यतो राकानुमा । राका पूर्णिमा
तथा अनुमीयते सा । सा प्रथमं राकावदतिमुन्दरं रूपं धृतवती तदाक्षिप्येन
केनापि शृङ्गान्तर्गमने नाक्षिता । नन्विति निषारेण । यातकंसा यातोऽन्तरितः कंसो
यस्याः सा तथा । पुनः कंसेन न दृष्टा । कृष्णप्रस्ता सती विपक्षा इत्यर्थः ॥

अथ विश्वामित्रस्य यागव्यवस्थामनुष्ठुषाह—

गाधिजाध्वरवैरा ये तेऽतीता रक्षसा मताः ।

तामसाक्षरतातीते ये रावैरध्वजाधिगाः ॥ ९ ॥

गाधिनो विश्वामित्रस्तस्याप्यतो यागस्तत्र वैरयेषां ते रुरदूषणादयस्यै असीता
रामेण ते हताः । देहादिप्रपञ्चमतिक्रम्य गता इत्यर्थः । किंभूताः । रक्षसा रावणेन
मताः स्वर्गमानेन प्रणिद्धाः ॥ कृष्णपक्षे—पूतनावधमाकर्ण्य कंसेनान्ये बह्वृणा-
वर्तादयः प्रेषिता इत्याह—तामसाक्षरतातीते कृष्णे सति ये रावैः प्रेषिता देव्या
ते अध्वजाधिगा आसन् । तामसाहंकारेणासमन्तादुत्पन्नायाक्षरता प्रपञ्चामकृता
ततोऽप्यतीते परमद्वारूपे कृष्णे सति देव्या रावैः कंसनिदेशशब्देऽप्यगतास्तेऽध्वजा-
धिगा गोकुलमार्गयाने आता या आधिर्मानसी व्यया सा गच्छन्तः प्राप्ताः । अहो
गोकुलं गत्वा प्रपञ्चातीते कृष्णेऽस्याभिः किं कर्तव्यम् । पूतनावधमतेत्यमिति पर्या-
कुलविता आसमित्यर्थः ॥

अथ मुनिभिः केवलं रामार्पणयुद्धा कृतस्य यागस्य प्रशंसामाह—

तावदेव दया देवे यागे यावदवासना ।

नासवादवया गेया वेदे यादवदेवता ॥ १० ॥

देवे रघुनाथे दया कृपा प्रीतिस्तावदेव संभवतीति । यावयागेऽवासना यागे किं-
यमाणेऽवाधना स्वर्गादिभोगप्राप्तये इच्छाराहित्यम् । तस्मात्फलराहित्येन यो यागः
स रामप्रीतये भवतीत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—कृष्णे परमद्वयस्वरूपतामवधारयन्तो दैत्याः
पुनः परामर्शं चकुरित्याह—यादवदेवता कृष्णमूर्तिर्वेदे या उपनिषद्भागे गातुं
निरूपयितुं योग्या न तु साक्षात्कारं कर्तुमयवान्येन निरूपयितुं न शक्यते इत्याह—
नासवादिति । अमृतसंबन्धि आसवं प्राणात्मकं शरीरम् । अवेत्युपसर्गोऽवलक्षणत्व-
योक्तव्यः । तथा चान्तलक्षणान्मनुष्यदेहात्सकाशाच्चहि निरूपयितुं शक्यते । एवं
प्रथमं तस्य निरूपणासंभवे तस्य हननमस्माभिरसंभावितमेवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु
आसवात् । आसवादिति मदजननपस्तुमात्रोपलक्षणम् । तस्माच्च अवया न
ज्ञेया । तन्निमित्तमासवादुक्त्येत्यर्थः । अवयेति अवयायते इत्यवया । ‘आतोऽनु-
पसर्गे कः’ इति कः । पश्चाद्व्याप् । अवपूर्वको यातिरेति च ज्ञानार्थः ॥

अथ स्वयंवरदर्शनार्थं कौशिकेन सह जनकगृहं प्रति गतो रामस्तत्र किं
कृतवानित्याह—

समाख्ये भग्नमनेन चापं कीनाशतानद्वरुषा शिलाशैः ।

शैलाशिषारुद्धनताशनाकी पञ्चानने भग्नमये स्वभासः ॥ ११ ॥

अथे श्रोतः, अनेन रामेण सभासु शिलाशैः सह चापं भग्नम् । सभासु स्थितासु
शिलावद्गुहा जानकीविषयिण्याश्च येषां ते शिलाशाः राजानस्यैः सह चापं भग्नम् ।
॥ केवलं चापं भग्नम् । राजानो भग्नः, भग्नमनोरथाः कृता इत्यर्थः । कीनाशता-
नद्वरुषा कीनाशस्य भावः कीनाशता यमरूपता तथा आनन्दोऽभिनिविष्टो रावण-
स्तस्य रुषा कोपेन । प्राचीनवैरानुबन्धिनिमित्तेन पूर्वं धनुर्द्वयं प्रवृत्तो रावणो
धनुषाधः पतितः, परंतु न हत इति रुषा कोपेनेवेत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—गोवर्ध-
नोद्धरण इन्द्रो लाघवं प्राप्त इत्याह—पञ्चानने वृद्धिर्हे कृष्णे स्वभासः स्वप्रतापा-
न्मग्नमये निःशङ्कं यागं कारयितुं प्रवृत्ते सति शैलाशिषारुद्धनताशनाकी दृष्टः

रीलस्य गोवर्धनस्याधिपा अमीष्टपूरणेन ददा रोषं प्रापिता अतएव नता भमा
इविर्ग्रहणेच्छा यस्य तथाविधो नाकी स्वर्गाधिपोऽभूदित्यर्थः । 'यो गोवर्धनभूधरं
करशृतं सीताम्बुजन्मायितं कृत्वा सप्तदिनानि नाचलदपात्रोपांथ धोरपदः । यद्यके
निजशासने हरिविरिभ्याखण्डत्प्रदीन्सुरानुद्वन्द्वानपि सोऽवतान्वगदिदं गोपालरा-
जो हरिः ॥' इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ॥

अथ स्वयंवरार्थमागतानां राज्ञां वर्णयन्नाह—

न वेद यामक्षरभामसीतां का तारका विष्णुजितेऽविवादे ।

देवाविते जिष्णुविकारता का तां सीमभारक्षमयादवेन ॥ १२ ॥

यामक्षरभामसीतां लोको न वेद । अक्षरमविद्युतं भाम सीमार्यं यस्याः सा
अक्षरभात्री सा चासौ सीता च तां न जानातीत्यर्थः । अविवादे विष्णुजिते का
तारका जिष्णुना रामचन्द्रेण जितं विष्णुजितं तस्मिन्विष्णुजिते अविवादे सर्वसंमते
सति का तारका तारकात्वं का प्राप्नोतीत्यर्थः । तारकासंबन्धस्तु चन्द्रं विनान्येन
सह न भवति । प्रकृते रामचन्द्रेण सह सीतैव तारकात्वं प्राप्नुमईति नान्येने-
त्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—गोपुत्येपरि क्षुब्धस्येन्द्रस्य न किञ्चिच्चलतीत्याह—सीत्रो भारः
सीमभारः सीमा गिरिमर्वादा तस्या भारक्षमयासौ यादवश्च तेन देवराजत्वा
अविते रक्षिते गोपुले जिष्णोरिन्द्रस्य शिलावर्णगादिविकारता का । न कापीत्यर्थः ॥

अथ यनुपि भमे सति जानक्या रामो वृत इत्याह—

तीव्रगोरन्वयत्रायो वैदेहीमनसो मतः ।

तमसो न महीदेवैर्योत्रायन्वरगोमती ॥ १३ ॥

सीमा गावः किरणा यस्यैवंविधस्य तीव्रगोः सर्वस्यान्वयं वंशं त्रायन्ते तेऽन्व-
यत्राः सर्ववंशभिमानरक्षका दिलीपादयसोभ्यार्यः धेनुः सर्ववन्शलंहरणं रामः
वैदेहीमनसो मतः जानक्या मनःपूर्वकं वृतः । यनु पणबन्धनेत्यर्थः ॥ कृष्ण-
पक्षे—ब्रह्मघ्नं प्रति गतः कृष्णधौर्न मानित इत्याह—अत्रायन्वरगोमती कृष्णः
अत्र ब्रह्मघ्ने आबन्ध्याः वरा भाम्यशालिन्यो गाव एव मतं परिपाठितत्वेनोप-
स्थितं यस्यापो गोमती कृष्णः तमसोऽज्ञानाग्महीदेवैर्वाह्मैर्न मानित इत्यप्याह— ॥

अथ जानक्याः पारमार्थिकं स्वरूपं वर्णयन्नाह—

वेद या पद्मसदनं साधारवततार मा ।

मास्ता तव राधा सा नन्द सन्नप यादवे ॥ १४ ॥

साधारा मा अवततार । आधारेण विष्णुना सह लक्ष्मीः अवतारं चक्रे । सा का । या पद्मसदनं वेद पद्ममेव सदनं अधिवासस्थलं वेद शतवती । अनेन लक्ष्म्याः पूर्णावतार इति सूचितम् । अथ वा पद्मं विष्णोश्चरणकमलं तदेव सदनं विश्रामस्थलं जानातीति ॥ कृष्णपक्षे—अथ कापि गोपिका नन्दं प्रति राधायाः पैशुन्यं वदति—भो सन्नप गृहाधीश नन्द, सा तव राधा । सेति तच्छब्देन निवित्तृप्ताप्तेति सूचितम् । तथा यादवे सर्वं कृष्णे मारता मदनरूपता इत्येवं समाचारोऽस्ति । अनेन कृष्णस्य वयःसंनन्दिनी वर्णिता भवति ॥

अधेश्वरस्य धनुर्भङ्गमाकर्ण्य परशुरामोऽभ्यगादिसाह—

शैवतो हननेऽरोधी यो देवेषु नृपोत्सवः ।

वत्सपो नृपु वेदे यो धीरोऽनेन हतोऽवशैः ॥ १५ ॥

नृपोत्सवः शैवतो हनने अरोधी । नृपस्य आगतस्य दशरथस्योत्सवो यस्मात्स नृपोत्सवो रामः शिवस्य पक्षपातीति शैवः परशुरामस्तस्माच्छैवतः हनने कौपा-
विर्भावोऽन्यरोधी न रोधं प्राप्तवान् । अकुण्ठितशक्तिरासीदित्यर्थः । विमानस्थितेषु देवेषु पद्मस्तु सत्सु ॥ कृष्णपक्षे—अथ कृष्णस्वरूपं धेनुकवधं साह—यः वेदेऽस्ति वेदे प्रतिपादितोऽस्ति स नृपु वत्सपोऽभूत् । अनेन वत्सपेन कृष्णेन धीरो धेनुकः अवशैः असाध्यैस्तज्जातीयैरन्यैः सह हतः । मारित इत्यर्थः ॥

अथ परशुरामो रामं प्रति सक्रोधं वदति—

नगोपगोऽसि क्षर मे पिनाकेऽनायोऽजने धर्मघनेन दानम् ।

नन्दानने धर्मघने जयो ना केनापि मे रक्षसि गोपगो नः ॥ १६ ॥

भो क्षर नश्वर, मे पिनाके त्वं नगोपगः अस्ति । यद्यपि त्वया जीर्णं धनुर्भङ्गं तथापि मदानते धनुषि नगस्य पर्वतस्योपसन्नीपे गच्छसीति नगोपगः पापाण-
श्चतुस्योऽस्ति । मदीयधनुषोऽस्ति शुद्धत्वेन निधेयो भवसीत्यर्थः । एवमेतारो त्वयि

जनकेन यत्कन्यादानं कृतं तदयुक्तमित्याह—धर्मधनेन कन्यालक्षणेन अजने यद्दानं स अनायः । अजनोऽदानपात्रम् । एवं अदानपात्रे त्वयि यद्दानं कृतं सः अनायः नयो नीतिस्त्रत्संबन्धी नायः, न नायः अनायः । अनीतिरित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—दैत्यवधं दृष्ट्वा नन्दः कृष्णं स्तौति—भोः कृष्ण, त्वं नन्दानने नासि । नन्द एव धाननं मुख्यो यस्मिन्गोकुले तस्मिन् ना पुरुषः परमात्मा अस्ति । बलवत्त्वात् । अतएव किलक्षणे नन्दानने । धर्मधने जन्मान्तरीयधर्मैरर्जितं तस्मिन् स्तया नः अस्माकं जयोऽपि त्वमेवासि । केनापि सुकृतविपाकेन गोपगः गोप-विशेषेण वर्तमानः सन् मे इति मां रक्षसि ॥

अथ रामं राज्याधिकारिणं दृष्ट्वा कैकेयी सापन्नभावं दर्शयतीत्याह—

ततान दाम प्रमदा पदाय नेमे रुचामस्वनसुन्दराक्षी ।

क्षीरादसुं न स्वमचारु मेने यदाप दाम प्रमदा नतातः ॥ १७ ॥

शामस्वना अपरिपक्वचना जयाविधा सुन्दराक्षी कैकेयी पदाय राज्यप्राप्तये यद्दाम निर्वन्धकारणं ततान विस्तारयायात् । स्वपुत्राय राज्यं देयमिति दशरथाय निर्वन्धं चकारेत्यर्थः । शामस्वनेति पदेन मेदं मातृहृत्त्वमिति सूचितम् । अथ कथं दाम ततानेत्याह—इमे रुचा न रुचा क्षीर्या इमे रामादयः पदयोन्मा न भवन्ति । तथा तस्याः किं लौकिकं भयं नास्तीत्याह—प्रमदेति । प्रकृतो गर्वो यस्याः सा तथा ॥ कृष्णपक्षे—अथ कदाचित्कृष्णेन दधिभाण्डे भमे दुग्धनाशे जाते यशोदायाः अतिश्रमोऽभूदित्याह—प्रमदा यशोदा क्षीरात्पकाशादसुं प्राण-मपि स्वर्दीयं न मेने । यथा क्षीरे भमता तथा प्राणे मा भूदित्यर्थः । अथ कृष्णवन्धनार्थं यद्दाम आप प्राप तदचाह कार्यक्षमं न भवतीति मेने । अतः दामपूरणदेतोर्नता नमा । परिधानताभूदित्यर्थः ॥

अथ वनवापारं रामे प्रस्थिते सति अहस्योदरणप्रसङ्गमाह—

तामितो मत्सूत्रामा शापादेय विगाननाम् ।

तां नगाविपदेऽपाशा मात्रासूधमतो मिता ॥ १८ ॥

मत्सूत्रामा तां इतः प्राप्तः मत्त- कामनोदित- सूत्रामा इन्द्रयां प्रति प्रणिजा-महत्वां प्रति गतः । 'सूत्रामा गोत्रभिद्भिर्भो' इत्यमरः । तथा एव सूत्रामा इन्द्रः क्षासादिगानता इतः गौतमहृत्वात् विगानतां सदस्यभगवत्प्रादित्यर्णां प्राप्तः ॥

कृष्णपक्षे—पूर्वश्लोके यशोदया कृष्णः दात्रा बद्ध इति निरूपितं तत्र यमलार्जुनोन्मूलनप्रसङ्गमाह—तां व्यवस्थामनुभूय नगाविषदे कृष्णे सति यशोदा मात्रासु अपाशा तथा उत्तमतो मिता अभूत् ॥ गच्छतस्तौ नगौ स्थावरौ धृक्षौ यमलार्जुनौ ताभ्यां अविषममृतं मोक्षः तत्प्रदे कृष्णे सति यशोदामात्रासु दधिदुग्धादि-विषयेषु अपाशा अनिर्वन्धा सती उत्तमतः अलौकिककर्मकर्तुः कृष्णान्मिता समर्थादाभूत् ॥

अथ शूर्पणखायाः प्राप्तायाः नासिकानिकृन्तनं कृतमिति शालिनीछन्दसाह—

नासावद्यापत्रपाज्ञाविनोदी धीरोऽनुत्या ससितोऽद्याविगीत्या ।

त्यागी विद्यातोऽस्मि सत्यानुरोधी दीनोऽविज्ञा पात्रपद्यावसाना ॥ १९ ॥

शूर्पणखा तावन्नासावद्यापत्रपास्ति । नासा नासिका तस्या अवश्यं विगानं छेदलक्षणं तत्र अपत्रपा निर्लेजास्ति । लक्ष्मणस्तु आज्ञया रामाज्ञया विनोदो यस्या-तिविनोदी । तथा धीरः उदात्तः धीरामस्तु अनुत्या शूर्पणखाकृतया स्तुत्या उपा-लम्भेन अद्याविगीत्या अकीर्तिख्यापनेन ससितोऽभूत् ॥ कृष्णपक्षे—नारदशा-पातुन्मोक्षिताभ्यां कुबेरपुत्राभ्यां स्तुतः कृष्णस्तौ प्रति स्वरूपमाह—अहं विद्यातः ज्ञानतस्स्यागी ज्ञानप्रदोऽसि । तथा सत्यानुरोधी सत्यं परमज्ञ तत्र अदुरोधो-ऽस्यासक्तिर्यस्य स तथा । लोकस्तु दीनः विषयमुखासक्तोऽस्ति । अविज्ञा अविद्या तु पात्रपद्यावसाना पार्श्वं ज्ञानपार्श्वं मद्भक्तस्त्वस्य पद्या पद्धतिर्ज्ञानमार्गेनिष्ठत्वं तेनै-वावसानं नाशो यस्याः सा तयोक्ता । एवं सति शापनिर्मुक्तिः किमत इत्यर्थः ॥

अथ पद्मवटीवने सपरिग्रहे रामे कृतापिवासे सति किञ्चिदपूर्वं जातमित्याह—

संभावितं भिक्षुरगादगारं याताधिराप स्वनधाजवंशः ।

शवं जघान स्वपराधिताया रक्षादगारक्षुभितं विभासम् ॥ २० ॥

भिक्षुः संभावितमगारमगात् । भिक्षुरूपधरो रावणः संभावितं पूर्वं निर्माय-कत्वेन शातं अगारं पद्मवटीस्थलं अगात् । ततः स्वनधाजवंशः यताधिः सन् आप । सुतरां अनघः निष्पापः एवंविधोऽजवंशो रावणः यातो गतः आधिधिन्ता यस्य जानकी दृष्ट्वा निश्चिन्तः जानकीं प्राप । निष्पापवंशोत्पन्नोऽप्येतादृशं निन्द्य पापकर्माकरोदित्याध्यादिति सूचितम् ॥ कृष्णपक्षे—पूर्वोपक्रमन्तः कृष्णो रक्षाद-प्रस्थानात्सप्ताशात् शवं चिन्तया पूर्वमेव गतप्राणं कंसं जघान । किंभूतम् । अगा-

रक्षुभितम् । अगारं राजकीयपरिवारस्यसिन्धुमितं सकोषम् । एष चाणूरघाती
कृष्णो बहिः कथं न निःसार्यत इति । पुनः किंभूतम् । विभासे विच्छाद्यं गतका-
न्तिम् । शयोऽमृतविहयुतमित्यर्थः । अथ कस्मादेतोर्वधानेत्याह—अपराधि-
तायाः । अपराधिनो भावः अपराधिता सुतरामपराधिता यस्यास्तया । पितृ-
निर्वन्धाग्रजह्ननपूतनादिवृटरचनादयो येऽपराधास्तत्कर्तृत्वादित्यर्थः ॥

अथ मृगयापरावृत्तस्य रामस्य जानकीमपश्यतो निर्वेदमाह—

तयातितारस्वनयागतं मा लोकापवादद्वितयं पिनाके ।

केनापि यं तद्विदवाप कालो मातंगयानस्वरतातियातः ॥ २१ ॥

तया मागतं तथा जानक्या मेति धिक् मृगैव गतं निष्क्रान्तम् । अथ सा
स्वतो न गता बलात्कारेण नीता भविष्यतीत्याह—किंभूतया । अतितारस्वनया ।
उच्चैराक्रोशमानयापि । एवं तस्यां गताया पिनाके लोकापवादद्वितयं जातम् ।
पिनाके पुरुषार्पाधिष्ठाने लोकापवादद्वितयं अज्ञानेन मृगपृष्ठतो धावनं स्त्रीहानि-
येति अपवादद्वितयं जातमित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—कंसहननात्पूर्वरत्नमाह—यं
कंसं केनापि प्रकारेण कालः कृतान्तोपमः कृष्णः अवाप । अनु परब्रह्मस्वरूपस्य
कृष्णस्य कंसद्वेषः कथमित्याह—किंभूतः कालः । तद्विदुस्तदुपस्थितं कंसनिबन्धनं
येतीति तद्विदुः । अथ स कः प्रकारस्त्याह—किंभूतः कालः । मातंगयानस्वर-
तातियातः । मातंगः कुवलयपीडस्तस्य यानं धावनं स्वरथ तस्याशोशस्तमति-
रुह्य यातः । कुवलयपीडं श्लेषान्तं मारयित्वा रत्नं प्राप्त इत्यर्थः ॥

अथ रामस्य पुनर्जानकीं प्रति निर्वेदोक्तिमाह—

शवेऽविदा चित्रकुरङ्गमाला पञ्चावटीनर्म न रोचते वा ।

वातेऽचरो नर्मनटीव चापं लामागरं कुत्रचिदाविवेश ॥ २२ ॥

ओ जानकि, अविदा अज्ञानेन मया सह पञ्चावटीनर्म न रोचते वा । येन
त्वं गतासीत्यर्थः । अथ तदेवाज्ञानं प्रकटयमाह—शवे शवत्रये राक्षसे चित्रकुर-
ङ्गमालासीति मायागृहमज्ञानता । मयेत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—कृष्णस्य धामभ्यं
कंसहननात्पूर्वमेव प्रकटीभूतमित्याह—यः कृष्णः वाते वात्याभूतरेखे तुषावने
अपरः शबरोऽभूतया लामागरं कुत्रचिदाविवेश । लामा पूतना तस्याः गते

विपं नमैव क्रीडामात्रमिव कुत्रचिदविवेश न कृष्णे । अनेन वात्ये एतावन्तं
पुरुषार्थं कृतवान्किं पुनर्यौवने इति सूचितम् । एवमेतदुभयं सदृष्टान्तमाह—
किमिव । नमैव नदी चापमिव नदी नतंकी चापं भ्रूभ्रजमात्रं दर्शयति । तद्वदित्यर्थः ॥

अयं जानकीं स्कन्धे गृहीत्वा सत्वरं निर्गतस्य रावणस्य जटायुना साकं सङ्गो-
ऽभूदिति रथोद्धतयाह—

नेह वा क्षिपसि पक्षिकंधरा मालिनी स्वमतमत्त दूयते ।

ते यदूत्तमतम स्वनीलिमाराधकं क्षिपसि पक्षिवाहने ॥ २३ ॥

जटायुः रावणं प्रति वदति—भो स्वमतमत्त, इयं मालिनी दूयते । स्वमतं
स्वाम्रहस्तेन मत्त उन्मत्तः स्वाम्रहमेव करोषि परकीयविवारं न शृणोषि । असा-
वधानत्वादित्यर्थः । मालिनी अतिमुकुमारा जानकी दूयते क्लेशं प्राप्नोति । किंभूता
पक्षिकंधरा । पक्षिणि स्वपक्षपातिनि मयि कंधरा मन्या यस्याः सा ता इह मत्स्थाने
न क्षिपसि वा न मुचसि वा । तर्हि सद्भावेण मोक्षयिष्यामीति तात्पर्यार्थः ॥
कृष्णपक्षे—कंसवधे कृते सख्यक्रूरादयः कृष्णं स्तुयन्ति—भो यदूत्तमतम,
स्वनीलिमाराधकं स्वस्य नीलिमा तं आराधयतीति स्वनीलिमाराधकं पुरुषं ते
पक्षिवाहने क्षिपसि । यदुष्ट उत्तमतम श्रेष्ठतम स्वदनुस्मृतिं कुर्वाणं पुरुषं ते पक्षि-
वाहनं गरुडः तस्मिन् क्षिपसि आरोहयसि । गरुडारूढं कृत्वा वैकुण्ठं प्रति नम-
सीत्यर्थः । एवमपरोक्षभावनाया एतत्फलं कंसस्य शीमत्साक्षात्कारे प्रवृत्तस्य मुनि-
रित्यत्र किं चित्रमित्यर्थः ॥

ततो जटायुवचनाजानकीश्रुद्धिं लब्ध्वापि दक्षिणतधलितस्य रामस्यावस्थामाह—

वनान्तयानखण्डवेदनासु योषामृतेऽरण्यगताविरोधी ।

धीरोऽवितागण्यरते मृषा यो मुनादवेणुस्वनयातनां वः ॥ २४ ॥

स रामः योषामृते वनान्तयानखण्डवेदनासु अरण्यगताविरोधी अभूत् । योषां
जानकीं विना वनान्तेषु यानं परिभ्रमणं तत्र महक्लेशप्राप्तावपि सुतरामणुवेद-
नासु । विवेकेन लक्ष्मणशृतेन सान्त्वनेन च ईपत्केशेषु जातेषु सत्सु अरण्यगताः
पानरा अविरोधिना मित्राणि वयस्याः यस्य स्त्रीवेदनासङ्क्रान्तासु शरीरेषु पानरैः सह
राख्यं यज्जातं तेन विभ्रान्तिरभूदित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—कृष्णे विहाय गोशूलं मयुरां

गते सति विरहसिद्धा गोप्यो मिथः प्रोचुरित्याह—अगण्यरते धीरः वः अविता
इति । मृषा गणयितुं संभावयितुं योग्यं गण्यं न गण्यं अगण्यं अग्राह्यं कुञ्जया
सह रतं तत्र धीरः विरज्जत्वेन प्रवृत्तः कृष्णः वः अविता पुनर्गोकुलमागत्य
रक्षिष्यतीति मृषा असत्यं तत्कृतः मुनादवेणुस्वनयातनां किं न सरसीत्यप्याहारः ।
सुष्ठु नादो यस्यासौ मुनादः एतादृशः चेणुस्वस्य स्वनस्वेन कृता यातनां दूरादेशु-
स्वनमाकर्ष्य यापकृष्णदर्शनं तावत्पर्यन्तं या यातना विरहदुःखमस्माकं किं पुन-
स्वास्मिन् परदेशं गते सतीति किं न सरसीत्यर्थः ॥

अथ पूर्वश्लोके अशुभेदनास्ति पदेन महति दुःखे सति कथं विश्रान्तिरित्याह—

किं नु तोयरसा पम्पा न सेवा नियतेन वै ।

वैनतेयनिवासेन पापं सारयतो नु किम् ॥ २५ ॥

पम्पा तोये रसः स्वादुता यस्याः सा तोयरसा एवंविधा पम्पा किं नास्ति ।
अस्त्येवेत्यर्थः । तथा—वै इति निश्चयेन । नित्यनियतेन हनुमता सेवा किं
नास्ति । अस्त्येव । एवमुभयथापि रामस्य विश्रान्तिर्विरहदुःखेऽप्यासीदित्यर्थः ॥
कृष्णपक्षे—गोप्यः उद्धवं परिहसन्ति—वैनतेयनिवासेन गरुडनिवासेन कृत्वा
पापं सारयतो दूरीकृतः पुरुषस्य किं नु वाच्यमित्यप्याहारः । कृष्णोपासनया
निष्पापस्त्वं कथमस्मान्प्रतारयसीति सूचितम् ॥

अथ याग्निना द्रुतदारः गुप्तीवो रामं दारणं प्रयात इत्याह—

स न तातपदा तेने स्वं शेनाविहितागसम् ।

संगताहिविनाशे स्वं नेतेदाप ततान सः ॥ २६ ॥

स न तातपदा रामः सेन स्वं सेने न तस्य वज्रस्य दारणं गतस्य आतपं
संतापं हन्तीति तथाविधो रामः सेन गुणेन स्वं सेने । आश्वासननिष्ठपुत्रेण स्वं
स्वीयं गुप्तीवं सेने विस्मरितवान् । न विहितं न संसारितम् आगः अपराधो
येन तथा । निरपराधत्वेनाविहितागमिति सूचितमित्यर्थः ॥ दृष्ट्वाशे—उद्धवः
गोपिकां प्रति दृष्ट्वास्ताभिश्चउपपातं वदति—य वेता नियन्ता दृष्ट्वाः इदं पर-
स्वतीरसे त्यागं भन्दं संकटके आप प्राप तथा संगतादिविनाशे मं जनं दत्तान् ।
संगतः प्रातः यो बद्धिः पर्यवस्य विनाशे कृते एति सदीवं जनं गोदुर्गमिन्

ततान् विस्तारयामास । नन्दं विधनशङ्कया मुग्धं विस्तारितवान् स किं भवती-
त्युपेक्षत इति सूचितम् ॥

अथ बालिनं हत्वा सुग्रीवपत्नीं मुमोचेत्याह—

कपितालविभागेन योषादोऽनुनयेन सः ।

स नये न नु दोषायो नगे भाविलतापिकः ॥ २७ ॥

स रामः अनुनयेन श्रीत्या कपितालविभागेन योषादोऽभूत् । कपिर्बाली
तालाद्य तद्रक्षकास्तेषां विभागेन विच्छेदेन योषां ददातीति योषादः योषा सुग्री-
वपत्नीं दत्तवान् ॥ कृष्णपक्षे—गोपिका वदन्ति—स कृष्णः नये नीतिमार्गे
नास्ति । नु इति वितर्कः । किंतु दोषायोऽस्ति । दोषाणां दुःखानां आयः प्राप्ति-
र्यस्मात् तथा । पुनरायास्यतीति चेन्न । कुतः । यथा नगे भाविलतापिकः
नगे पर्वते भाविनी या लता बद्धी सहकारशास्त्रा तत्र पिकः पिकतुल्यः । यथा-
यमसंभावितार्थः तद्वदित्यर्थः ॥

अथ बालिपुनः अज्ञदो रामं प्रति वदति—

ते समा प्रकपिवर्णमालिका नाल्पकप्रसरमभ्रकल्पिता ।

ताल्पिकभ्रमरसप्रकल्पना कालिमार्गव पिक प्रभासते ॥ २८ ॥

नो राम, ते समा प्रकपिवर्णमालिकास्ति । प्रहृष्टा ये रूपयो मानरास्तेषां ये
विविधवर्णास्तेषां माला बह्व्यं सा तथा नानाविधवानरधेणीसंपन्ना । सा तु अल्प-
कप्रसरं यथा भवति तथा अल्पसंख्याका परंतु अभ्रकल्पिता नास्ति । अभ्रे
आकाशे नेपथ्यमण्डलपर्यन्तं वा नास्ति । अनेन रसःपङ्क्तिः आकाशे प्रकल्पिता-
स्तीत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—गोपिकास्तावदन्योपदेशेन पिकं प्रति वदन्ति—भोः
कालिमार्गव मालिन्यसमुद्र पिकं कोकिल, त्वयि ताल्पिकभ्रमरसप्रकल्पना प्रभा-
सते । तल्पे भवं ताल्पिकं श्रुतं तस्य भ्रमरस्तत्र यो रसः स प्रभासते स्वप्ने
श्रुतभ्रमे यावत् रसः स एव त्वयि भासते । न यावदास्त्यश्रुतमुपं तनु
तव स्वप्नेऽपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

अथ रावणो यद्यपि सकलसैन्यसन्नाहवानस्ति तथापि तत्र वीरलक्षणं नास्तीत्याह—

रावणेऽक्षिपतनत्रपानते नात्यकभ्रमणमक्रमातुरम् ।

रन्तुमाक्रमणमभ्रकल्पना तेन पात्रनतपक्षिणे वरा ॥ २९ ॥

रावणे अक्रमातुरे यथा भवति तथा अक्षिपतनत्रपानते सति अत्यकभ्रमणं न भविष्यति । न क्रमः अक्रमः परस्त्रीहरणादिकस्तेन आनुरं यथा स्वात्तया अक्षिपतनं रामस्य दृष्टिपातस्तेन वा प्रपा लज्जा तथा रावणे नभ्रे सति पर्याकुलतया यत् भ्रमणं चित्तघ्नम् । किं न भविष्यति । भूयादेव । अहो वीरव्रतमतिक्रम्य पार्श्वं कृतवतो मम जयो नास्त्येवेति लज्जया कृत्वा चित्तस्यैव किं श्रासो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—उद्धवो गोपिकाः प्रति वदति—भो गोप्यः, तेन आक्रमणं दैत्यनिर्घर्षणादिकं तथा अभ्रवत्कल्पना मेघश्यामता च रन्तुं क्रीडार्थमवलम्बिता तत्स्थानेऽनेन तस्य न किमपि प्रयोजनं तत्र तेन कारणेन सा मेघश्यामता पात्रनतपक्षिणे वरा पाने नता । पात्रनताः पुरुषास्तेषां पक्षो यस्य स तत्पक्षी तस्मै कृष्णाय वरा कल्पिता । भक्तानां ध्यानबोधरत्नावेत्यर्थः । तथा च भवतीनां ध्यानयोगेनैव वृत्तापेक्षमस्तीति सूचितम् ॥

अथ सीताशुद्धपर्वमादिष्टो हनुमान् रामं प्रति विष्णुमालयाह—

दैवे योगे सेवादानं शङ्का नाये लङ्कायाने ।

नेयाकालं येनाकाशं नन्दावासे गेयो वेदेः ॥ ३० ॥

अये श्रीराम, लङ्कायाने लङ्कां प्रति गमने शङ्का नास्ति । कुतः । यतो दैवे योगे सेवादानं जातमस्ति । देवसंबन्धी देवस्यस्मिन् तत्र योगे या सेवावलम्बितास्ति । अतो शङ्कागमने स्वस्तेवाया एव सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—युन-रुद्धः कृष्णं स्तौति—स कृष्णः नन्दावासे नन्दमजेऽमृत् । य कः । येन आकाशं नेयाकालं नेतुं संहरुं शक्यो नेयः आसप्ततात् कल्पति तत् एवंविधमाकाशं काले आकाशादिकमपि संहरुं क्षमः । तत्रभवतीनां चारः धमः क्रियानित्यर्थः । किमुतः । वेदेः गेयः गातुं शक्यः ॥

अथ जानकीशुद्धिं कृत्वा परारुत्तो हनुमान् रामं प्रति वदतीति समाक्षरया शालिन्याह—

शङ्कावज्ञानुत्त्वनुज्ञावकाशं याने नद्यामुग्रमुद्याननेया ।

याने नद्यामुग्रमुद्याननेया शङ्कावज्ञानुत्त्वनुज्ञावकाशम् ॥ ३१ ॥

हे राम, सा जानकी उग्रमतिक्लेशं यथा भवति तथा नद्यां कुल्यायां उद्याने नेया उद्याने क्रीडावने नेतुं योग्या नेया अस्ति । तथा सीता कृत्रिमसरिदुपकण्ठे उद्यानेऽस्तीत्युक्तम् । इत्थं त्वं रावणस्य क्रीडावनं गन्तुं कथमवकाशं लब्धवानि-
त्याह—याने प्रयाणकाले अनुज्ञावकाशं यथा भवति तथा शङ्कावज्ञानुत्त्व शु श्रीम-
दनुज्ञालब्धावकाशात्त्वेन शङ्कावशे नुदिते । तथा शङ्का राक्षसभयं तत्कृतावज्ञा
जम्बूवनपालादिकृता । तदुभयं मया निराकृतमित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—गोकुलात्प-
रारुत्त उद्भवः कृष्णं प्रीति वदति—भोः कृष्ण, उद्याननेया कापि गोपिका नद्यां
याने उग्रं अतिक्लेशं यथा भवति तथा तिष्ठति । या त्वया पूर्वं रुक्मिणीपरि धृत्वा
उद्यानं प्रति प्रापिता तर्हि तस्या दयितदेवरादयः किं न सन्तीत्याह—हे कृष्ण,
सा गोपिका अहं पुनरागमिष्यामीति श्रीमदनुज्ञया लब्धावकाशं यथा स्यात्तथा
शङ्कावज्ञा सती तिष्ठति । शङ्काया दयितभयं तस्य अवज्ञा अवगणना यस्याः सा
दयितदेवरादीनां शङ्काभयं तथा तत्कृतविकाराद्यविगणन्य प्राणापक्षेया तिष्ठति ।
एवं तथैकया विनान्माः सर्वा अपि मया संबोधिता इत्युक्तं भवति ॥

अथ समुद्रं नियम्य लङ्कां गन्तुं शक्नोऽपि रामः ध्रुवानरक्षीतुक्तं द्रष्टुं सेतु-
वन्धार्थमादिदेशेत्याह—

वा दिदेश द्विसीतायं यं पाथोयनसेतवे ।

वैतसेन यथोपायं यन्तासीद्विशदे दिवा ॥ ३२ ॥

वैति अथवा स रामः यं कंचिद्भानरं पाथोयनसेतवे दिदेश । पाथसामुद्रका-
नामयनं यस्मिन् पाथोयनः समुद्रस्य सेतवे सेतुवन्धायादिदेश आज्ञापयामास ।
विमर्ष । परम् द्विसीतायं यथा स्यात्तथा । द्वयोः सीतयोः समाहारो द्विसीतं
तस्यायः प्राप्तिः । किं पुनरेकसीतालङ्घिः । अपरं सेतुवन्धाख्यं पुरनारं सीता-
द्वयलाभो भविष्यतीत्युत्साहेनादिदेशेत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—कंचे हते मातामहायो-

प्रसेनाय राज्यं दत्त्वा स्वयं तत्सैन्यपतिर्बभूवेत्याह—स कृष्णः यथोपायं वैतसेन
यन्तासीत् । यथोपायं राजनीतिमनतिक्रम्य वैतसेन वैतसेन वैत्रघारत्वेन निय-
न्तासीत् विशदे दिवा समुद्रतोपलक्षिते दिवा दिवसे ॥

अथ राक्षसैः सह संग्रामोपस्थितः श्रीरामो हनुमत्प्रसंगमाह—

वायुजोऽनुमतो नेने संग्रामेऽरवितोऽद्धि वः ।

वह्नितो विरमे प्राप्तं मेनेऽतोऽमनुजो युवा ॥ ३३ ॥

हे वानराः, वः इति युष्माकं मध्ये अरवितः अद्धि वा संग्रामे उपस्थिते सति
वायुजोऽनुमतः अस्ति । न रविर्यस्मिन्नत्र अरवि तस्मिन् । रात्रावित्यर्थः । वा
अद्धि दिवा वास ग्रामे उपस्थिते सति हनुमानेव अनुमतः संग्रामतः । रात्रौ दिवा
वा मायाविभिः सह संग्रामे वायुपुत्र एव निर्वाहमिष्यतीत्युक्तं भवति । इमे सर्वे
वानराः नानुमताः न संग्रामतः ॥ कृष्णपक्षे—कंसादिहनने राज्यस्थापने वा
कृष्णस्य किं विभ्रं वर्णनीयमित्याह—अतः परं वः विरमे प्राप्ते सति वह्नितः
वह्निमेव प्राप्तं भक्ष्यत्वेनोपस्थितं मेने । अमनुजः देवः सन् युवा पराक्रमी । तत्र
न किमपि चित्रमित्यर्थः ॥

अथ रामरावणयोर्बुद्धप्रसङ्गे वानरैर्योद्धूलिनो रावणो रामेण सह न प्रभाव-
मगदित्याह—

क्षनाय मा यत्र रघोरितायुरद्वानुगानन्यनयोऽयनानि ।

निनाय यो वन्यनगानुकारं युत्तारिधोरनयमायनाशः ॥ ३४ ॥

यत्र अद्वानुगानन्यनयोऽयनानि गन्ति तत्र क्षनायुः राघोः क्षतान् माम् ।
अहं अनुगच्छन्ति ते अद्वानुगाः शरणं गत्वा वानरान्तेष्वनन्यं वदः जन्म देशो
ते अनन्यवसतः शुभोदहनुमदादयस्तेषां अयनानि संग्रामे बभूवुर्भेद्यनरिगराणि
यत्र तत्र क्षयापुद्गलाश्च-रघो रामचन्द्रस्य क्षताय शत्रूनामिष्यताय मानसमर्थोऽ-
भूत् । प्रथमतो वानरैरेव अहङ्गरीहन्-रामेण सह बोधुमत्तम्भवद्यशोऽभि-
रार्षे ॥ कृष्णपक्षे—बुद्धवने हन्ते दंष्ट्रावक्षसीदिपुष्पम् । तत्र प्रथममिमा-
नर्ह इत्यनेत्याह—वः आसताम् कृष्णः युत्तारिधेरनर्थं मुक्तिं निनाय । युताः

योगं प्राप्ताश्च ते अरयश्च तेषु घोरत्रयं निनाय आपितवान् । पूतना अघासुरः
 केशी चेति भयानकं त्रयं स्वान्तिके आपितमित्यर्थः । अथ भयानकमेव व्यनक्ति—
 किंभूतं घोरत्रयम् । वन्यनगानुकारं वने स्थितः वन्यः स चासौ नगः पर्वतस्त-
 द्बदनुकारो यस्य सः । तथा अतिप्रचण्डमित्यर्थः ॥

अथ सपरिवारस्य रावणस्य तारके परब्रह्मणि प्रवेशोऽभूदित्याह—

तारके रिपुराप श्रीरुचा दाससुतान्वितः ।

तन्वितासु सदाचारु श्रीपरा पुरि के रता ॥ ३५ ॥

रिपुः श्रीरुचा तारके आप रिपुः रावणः श्रीमौशलक्ष्मीः तस्याः दृग्दीप्तिः प्रका-
 शस्तेनेत्यर्थः । किंभूतः । दाससुतान्वितः । दासाश्च कुम्भकर्णादयः सुता इन्द्र-
 जिदादयस्ते सर्वेऽपि तारकं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—सदा चारु यथा स्वात्तया
 तन्वितासु गोपीषु श्रीपरा पुरि के रता आसीत् । तनुना शरीरेण इतासु प्राप्तासु
 गोपिकासु मध्ये भिवः लक्ष्म्याः परा श्रीपरा द्वितीयलक्ष्मीरिव सैरन्ध्रीपुरि मधु-
 रायां के परब्रह्मणि कृष्णे रतासीत् । गोब्रुले कृष्णविरहेण तदा ध्याननीतासु
 सतीषु मधुरायां कृष्णस्य सैरन्ध्र्या साकं गार्हस्थ्यमभूदित्यर्थः ॥

अथ रावणे सपरिवारे हृते सति लङ्का हतप्रभाभूदिति विष्णुमालयाह—

लङ्का रङ्गागाराध्यासं याने मेया काराव्यासे ।

सेव्या राका यामे नेया संध्यारागाकारं कालम् ॥ ३६ ॥

यानि रामागमने सति लङ्कां रङ्गागाराध्यासं यथा स्वात्तया मेयाभूत् । लङ्का
 नगरी रङ्गस्यागारं रङ्गागारं तस्य अध्यासो भ्रमस्तेन ज्ञातुं योग्याभूत् । इयं लङ्का
 तु कस्यचिद्रष्टव्यस्य अगारमिति भ्रमेण ज्ञाताभूदित्यर्थः । कस्मिन्वसति । काराव्यासे
 सति कारा बन्दीगेहं तस्य अव्यासे अवित्तारे सति । कारावित्तारं निर्भिद्य बन्दी-
 भूतेषु देवेषु निर्मोचितेषु सति स्वत्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे—पूर्वं सैरन्ध्र्या साकं दृष्ट्यस्य
 गार्हस्थ्यमभूत्तत्र दृश्यन्तमाह—सेव्या सेविनुं योग्या सेव्या अविरमणीयाभूदि-

7639

त्युक्तम् । धैर्यग्री यामे संयोगावसरे कालं भेषद्वयार्थं कृष्णं प्रति नैया नेतुं योग्या
नेयाभूत् । अन्वयोग्यपदेनोभयोः संयोगे शोमाविशयः सूचितः । कारुण्य
राक्षा संस्मारागाकारमिव पूर्णचन्द्रोदयोपलक्षिता राक्षा संस्मारागाकारं प्राप्य
यथा शोमाविशयशक्तिनी भवति तद्वदित्यर्थः ॥

गोदावरीप्रह्वनिरेः सदाशास्त्रं प्रापिता प्रागुदधिं प्रयत्नात् ।

देवार्विणा सोऽपि पुनः प्रतीपनानेनुमद्भिं प्रभवेति ह्यमेताम् ॥

एवं मिल्येमाश्वरक्षाव्यक्तुं भूषांगमायायमवेक्ष्य तज्ज्ञाः ।

जानन्निदमां चित्रकवित्वहीमां दैवहर्ष्याभिषसं प्रदिशाम् ॥

इति श्रीदेवहर्षभट्टितमसूक्तमिदिरचितं विलोमाश्वररामकृष्णकान्यं
समाप्तम् ।

7639

